

У.І. Куліковіч

Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі

Вучэбны дапаможнік

МІНСК «НОВОЕ ЗНАНИЕ» 2011

4С - Украинский язык

УДК 811.161.3'35(075.3)
ББК 81.2Бел-922
К90

Куліковіч, У.І.

К90 Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапам. /
У. І. Куліковіч. — Мінск : Новое знанне, 2011. — 222 с.
ISBN 978-985-475-455-0.

Прапануемы дапаможнік створаны на аснове Закона Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», якім прадугледжваецца частковае ўдасканаленне нашай арфаграфіі. Асноўнай задачай гэтай работы была падрыхтоўка тэксту правілаў беларускага правапісу, якія адпавядаюць сучаснаму стану беларускай мовы і якія даюць арыенцір для нарматыўнага напісання ў складаных выпадках.

Прызначаецца вучням старэйшых класаў агульнаадукацыйных устаноў і настаўнікам, студэнтам і выкладчыкам, а таксама ўсім, хто жадае пісаць на-беларуску без памылак.

УДК 811.161.3'35(075.3)
ББК 81.2Бел-922

Р.У. 17952

ISBN 978-985-475-455-0

2015/31
2006

nomidagi

O'zbekiston MK

- © Куліковіч У.І., 2011
- © Афармленне. ТАА «Новое знанне», 2011

Змест

Прадмова.....	8
Літаратура.....	9
Арфаграфія як раздзел мовазнаўства	10
Арфаграфія і правапіс.....	10
Практычнае значэнне арфаграфіі	11
Асноўныя тэрміны	13
Арфаграма.....	13
Тыпы арфаграм	14
Апорныя напісанні	16
Арфаграфічная памылка	16
Арфаграфічныя прынцыпы	18
Фанетычны прынцып напісання	18
Марфалагічны прынцып напісання	20
Традыцыйныя напісанні	22
Дыферэнцыйныя напісанні	23
Лексіка-марфалагічны прынцып напісання.....	24
Лексіка-сінтаксічны прынцып напісання.....	25
Арфаграфічнае правіла	25
Раздзел арфаграфіі	28
Арфаграфічны аналіз.....	29
Пытанні	29
Правяпіс галосных	31
Агульныя заканамернасці напісання літар, якія абазначаюць галосныя гукі	31
Правілы напісання літар <i>О, Ё, Э, Е</i>	33
Літары <i>О, Ё</i>	33
Літары <i>Э, Е</i>	39
Пытанні	41
Правілы перадачы якання	42
Літары <i>А, О, Э, Ы</i> ў словах, простых па структуры.....	42
Літары <i>А, О, Э, Ы</i> ў складаных словах	45
Пытанні	51
Правілы перадачы якання.....	51
Літары <i>Е, Ё, Я</i> ў словах, простых па структуры	51
Выключэнні з правілаў перадачы якання	53
Літары <i>Е, Ё, Я</i> ў складаных словах	56
Пытанні	59

Правілы перадачы спалучэнняў галосных і спалучэнняў [й] + галосны ў словах неславянскага паходжання.....	60
Спалучэнне галосных [іо]	61
Спалучэнне галосных [іа]	63
Спалучэнне галосных [іе].....	63
Спалучэнне галосных [эо]	63
Спалучэнне [йо].....	64
Спалучэнне [йэ].....	65
Спалучэнне [йа].....	65
Спалучэнні галосных на стыку марфем	65
Правілы перадачы прыстаўных, устаўных і беглых галосных	67
Прыстаўныя <i>А, І</i>	67
Устаўныя <i>А, О, Е, Ё</i>	69
Беглыя <i>О, А, Э, Е, Ё</i>	71
Пытанні	72
Правілы напісання літар <i>Й, І, Ы</i>	73
Літара <i>Й</i>	73
Літара <i>І</i>	74
Літара <i>Ы</i>	76
Пытанні	76
Правілы напісання зычных	77
Агульныя заканамернасці напісання літар, якія абазначаюць зычныя гукі	77
Правілы перадачы на пісьме звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных	78
Неправяраемыя зычныя ў складзе марфемы	81
Прыстаўкі <i>экс-, экстра-</i>	81
Прэфіксоіды <i>між-, звыш-</i>	82
Каранёвыя марфемы	82
Літары <i>З, Ж</i>	82
Літары <i>С, Ш</i>	83
Зычныя літары ў неславянскай лексіцы.....	84
Суфіксы і канчаткі	84
Літары <i>Ш, Ц</i>	84
Правілы напісання спалучэнняў зычных у карані слова	85
Спалучэнні <i>ЗН, РЦ, НЦ, СЛ</i>	85
Спалучэнне <i>ДТ</i> на канцы іншамоўных слоў	86
Спалучэнне <i>КТ</i>	86
Правілы напісання спалучэнняў зычных на стыку караня і суфікса	86
Спалучэнне <i>К + С</i>	86
Спалучэнні <i>Т + С, Ц + С, Ч + С</i>	87
Спалучэнні <i>Ж + С, Ш + С, Х + С</i>	87
Спалучэнні <i>ЗД, ЗГ, СТ (Ц), СК, СТ, РД + Н, Л</i>	88
Пытанні	89

Правілы правапісу <i>Д, Т і Дз, Ц</i>	89
Словы, у якіх гукі [д] і [т] змякчаюцца.....	90
Словы, у якіх гукі [д] і [т] не змякчаюцца.....	93
Пытанні.....	95
Правілы правапісу <i>Ў</i> (нескладовага) і <i>У</i> (складовага).....	95
Правілы <i>Ў</i> (нескладовага).....	96
Правілы <i>У</i> (складовага).....	98
Пытанні.....	101
Правілы правапісу прыстаўных і ўстаўных зычных.....	101
Літара <i>В</i>	101
Літара <i>Г</i>	104
Прыстаўны гук [й].....	105
Пытанні.....	105
Перадача на пісьме падоўжаных зычных.....	106
Падоўжаныя зычныя ў каранёвых марфемах назоўнікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў.....	107
Падоўжаныя <i>НН</i> у суфіксах прыметнікаў і назоўнікаў.....	108
Падоўжаныя зычныя ва ўласных імёнах і назвах.....	109
Падоўжаныя зычныя ў неславянскай лексіцы.....	110
Перадача на пісьме падвоеных зычных.....	111
Падвоеныя зычныя на стыку прыстаўкі і караня.....	111
Падвоеныя зычныя на стыку састаўных частак складаных слоў.....	112
Падвоеныя зычныя на стыку ўтваральнай асновы і суфікса (постфікса).....	112
Падвоеныя <i>нн, лл, чч, цц</i>	112
Каранёвы <i>с</i> + суфікс <i>-ск-</i> прыметнікаў.....	114
Пытанні.....	114
Правілы мяккага знака і апострафа.....	115
Змякчальны мяккі знак.....	115
Раздзяляльны мяккі знак.....	118
Уласныя імёны і назвы на <i>-ій (-ый)</i>	118
Апостраф.....	119
Пытанні.....	121
Ужыванне і правапіс марфем.....	122
Прыназоўнікі і прыстаўкі.....	122
Аднамарфемныя прыназоўнікі.....	122
Прыстаўкі, якія заканчваюцца на <i>б, д</i>	123
Прыстаўкі, якія заканчваюцца на <i>з, с</i>	123
Прыстаўкі <i>су-, са-</i>	125
Пытанні.....	126
Суфіксы назоўнікаў.....	126
<i>-ак- (-ек-), -ік- (-ык-)</i>	126

-іц- (-ыц-), -ічк- (-ычк-), -ечк- (-ачк-)	127
-ец- (-ац-, -эц)	128
-чык- (-чыц-) і -шчык- (-шчыц-)	128
-чын- і -шчын-	129
Пытанні	131
Суфіксы дзеясловаў	131
-ірава- (-ырава-)	131
-ава- (-ява-), -іва- (-ыва-), -ва-	132
Пытанні	133
Суфіксы дзеепрыметнікаў	133
-ек-, -ян-, -ан-	133
-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)	134
-т-, -л-	135
Пытанні	136
Правілы пераносу	137
Агульныя патрабаванні	137
Правілы пераносу простых і складаных слоў	137
Правілы пераносу абрэвіатур і графічных скарачэнняў	138
Правілы пераносу знакаў прыпынку, злучка	139
Пытанні	139
Правіпіс скарачэнняў	140
Правіпіс неграфічных скарачэнняў (абрэвіатур)	140
Правіпіс графічных скарачэнняў	143
Пытанні	145
Ужыванне вялікай і малой літар	146
Вялікая і малая літары ў залежнасці ад месца слова ў тэксце	146
Вялікая і малая літары ў асабовых назвах	148
Вялікая і малая літары ў мянушках і назвах парод жывёл	154
Вялікая і малая літары ў прыметніках і прыслоўях, утвораных ад уласных назоўнікаў	155
Вялікая і малая літары ў назвах пасадак, званняў, тытулаў, у ветлівых зваротах	157
Вялікая і малая літары ў найменнях, звязаных з рэлігіяй, народнымі традыцыямі	159
Вялікая і малая літары ў назвах міфалагічных і казачных персанажаў	161
Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаў	162
Вялікая і малая літары ў айконімах	164
Вялікая і малая літары ў адміністрацыйна-тэрытарыяльных назвах	166
Вялікая і малая літары ў аронімах і мікратапонімах	168
Вялікая і малая літары ў гідронімах	169

Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных органаў, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый	170
Вялікая і малая літары ў назвах знамянальных падзей, перыядаў і эпох	174
Вялікая і малая літары ў назвах дакументаў, твораў мастацтва, сродкаў масавай інфармацыі	176
Вялікая і малая літары ў назвах помнікаў, нацыянальных сімвалаў і рэліквій	177
Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных узнагародаў.....	178
Вялікая і малая літары ў астранамічных назвах	179
Вялікая і малая літары ў назвах сартоў і відаў раслін	179
Вялікая і малая літары ў назвах прамысловых вырабаў	180
Вялікая і малая літары ў складанаскарочаных назвах і абрэвіятурах	182
Пытанні	183
Напісанне разам, праз злучок, асобна	184
Агульныя правілы.....	184
Правілы напісання назоўнікаў.....	188
Правілы напісання прыметнікаў	194
Правілы напісання лічэбнікаў	197
Правілы напісання прыслоўяў	198
Правілы напісання прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў	202
Ужыванне і напісанне часціц (прыставак) <i>НЕ, НІ</i>	205
Правілы напісання адмоўя <i>НЕ</i> толькі разам	206
Правілы напісання адмоўя <i>НЕ</i> толькі асобна	208
Правілы напісання адмоўя <i>НЕ</i> разам і асобна	210
Варыянтнае напісанне адмоўя <i>НЕ</i>	214
Правілы напісання <i>НІ (АНІ)</i> толькі разам.....	216
Адрозненне на пісьме часціц <i>НЕ</i> і <i>НІ</i>	217
Часціца <i>НЕ</i>	217
Часціца <i>НІ</i>	218

Прадмова

Дадзенае выданне ў максімальна поўным аб'ёме змяшчае арфаграфічныя правілы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якія зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі».

Арганізацыя матэрыялу здзейснена ў адпаведнасці з наступнымі патрабаваннямі:

1) максімальна поўны аб'ём правілаў;

2) даступнасць, гэта азначае, што стыль выкладу, нягледзячы на пэўную навуковасць, пазбаўлены празмернага акадэмізму;

3) функцыянальнасць, гэта азначае, што арфаграфічным правілам лічыцца любое ўказанне, якое кадыфікуе правапіс нават асобных слоў, а скразная нумарацыя правілаў, размяшчэнне матэрыялу здзейснена такім чынам, каб лёгка было адшукаць тую ці іншую арфаграфічную рэкамендацыю;

4) нагляднасць, гэта азначае, што ўсе правілы забяспечаны ілюстрацыйным матэрыялам, у якасці якога выступае не толькі адметная беларуская лексіка, але і аказіяналізмы, наватворы апошняга дзесяцігоддзя, навукова-тэхнічныя тэрміны, напісанне якіх выклікае найбольшыя цяжкасці для шырокай аўдыторыі карыстальнікаў беларускай мовай.

Кадыфікуючы правапіс, дадзены дапаможнік, натуральна, не можа ахапіць і вычарпаць усе канкрэтныя напісанні слоў. У такіх выпадках неабходна звяртацца да арфаграфічных даведнікаў.

Найбольш поўным нарматыўным слоўнікам на дадзены момант з'яўляецца «Беларускі арфаграфічны слоўнік» (укладальнікі Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрэцця), разлічаны найперш на вучняў і настаўнікаў.

Літаратура

Баршчэўская А.Л. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы / А.Л. Баршчэўская, Л.П. Баршчэўскі. — 2-е выд. — Мінск : Радыёла-плюс, 2011. — 560 с.

Беларускі арфаграфічны слоўнік / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ-ры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л.П. Кунцэвіч, І.У. Кандрацэня; пад рэд. А.А. Лукашанца. — 2-е выд. — Мінск : Беларуская навука, 2010. — 695 с.

Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ-ры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н.П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. В.П. Русак. — Мінск : Беларуская навука, 2009. — 1176 с.

Завальнюк У.М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У.М. Завальнюк, М.Р. Прыгодзіч, В.К. Раманцэвіч; пад агульн. рэд. М.Р. Прыгодзіча, У.М. Завальнюка. — Мінск : Народная асвета, 2009. — 399 с.

Капылоў І.Л. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў : новыя правілы беларускага правапісу / І.Л. Капылоў, Т.М. Маракуліна. — Мінск : Современная школа, 2010. — 256 с.

Николаева О.М. Современный русско-белорусский словарь для школьников / О.М. Николаева, Т.Н. Трухан; под ред. А.А. Лукашанца. — Минск : Літаратура і Мастацтва, 2009. — 568 с.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 430-З. — Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.

Русско-белорусский словарь: В 3 т. / АН Беларусі, Ін-т языкознания им. Я. Коласа. — 5-е изд., испр. — Минск : БелЭН, 1994.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. — Мінск : Галоўная рэдакцыя БелСЭ, 1977–1984.

Арфаграфія як раздзел мовазнаўства

Арфаграфія і правапіс

Тэрмін «**арфаграфія**» (ад грэч. *orthos* — правільны і *graphō* — пішу) у беларускамоўных лексікаграфічных даведніках суадносіцца з тэрмінам «**правапіс**». Але неабходна мець на ўвазе, што пры тоеснасці паняццяў значэнні гэтых слоў (*арфаграфія* і *правапіс*) не супадаюць.

У сучаснай навуцы тэрмін «арфаграфія» мае чатыры значэнні.

1. Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца і распрацоўваюцца правілы аднастайнай перадачы вуснай мовы на пісьме (а іншы раз і афіцыйна даецца дазвол на варыянтнасць).

2. Сістэма агульнапрынятых напісанняў, якая склалася гістарычна і якой карыстаецца грамадства.

3. Сукупнасць правілаў аптычнай перадачы графічнымі сродкамі канкрэтнай мовы, яе значымых адзінак (слоў і марфем) з улікам іх плана выражэння і зместу.

4. Выкананне прынятых правілаў (ці практычнае прымяненне правілаў у пісьмовых тэкстах розных стыляў).

Важнейшымі задачамі арфаграфіі з'яўляюцца:

- класіфікацыя прынцыпаў арфаграфіі і іх характарыстыка;

- стварэнне такіх несупярэчлівых правілаў напісання слоў і марфем, якія адначасова былі б простымі ў афармленні і прымяненні, аб'ектыўна адлюстроўвалі б гукавы склад вуснай мовы, а таксама захоўвалі б нязменнасць некаторых марфем слова і выразнасць яго граматычных формаў, напрыклад: *пяшчаны*, *дарожка*, *падказаць*, а не *пяшчаны*, *дарошка*, *патказаць*.

У адрозненне ад графікі, якая дапускае розныя напісанні аднаго і таго ж слова пры ўмове, што чытанне гэтага слова будзе адпавядаць вымаўленню гукаў у дадзенай мове, арфаграфія выбірае толькі адно напісанне з улікам марфалагічных і этымалагічных сувязяў гэтых адзінак, якое будзе лічыцца правільным з пункту гледжання пэўных арфаграфічных нормаў. Напрыклад, слова *паездка* графічнымі сродкамі можа быць запісана наступным чынам: *паестка*, *паезтка*, *паесдка*, *паездка*. Усе варыянты перадачы на пісьме гэтага слова будуць апраўданымі з пункту гледжання графікі, паколькі ўсе яны перадаюць адно і тое ж вымаўленне. Арфаграфія варыянтаў тут не дапускае. Адзінай нормай напісання з'яўляецца *паездка*.

Тэрмін «**праваліс**» — гэта калька з грэчаскай мовы. У адрозненне ад тэрміна «арфаграфія» ён мае больш шырокае значэнне: гэта не толькі сістэма агульнапрынятых правілаў, але і сістэма правілаў ужывання знакаў прыпынку (*пунктуацыя*).

Практычнае значэнне арфаграфіі

Арфаграфію прынята лічыць другой сістэмай у адносінах да маўлення, а арфаграфічныя правілы ў пэўным сэнсе штучнымі, умоўнымі. Аднак роля арфаграфіі ў агульнай сістэме мовы і для грамадства надзвычай вялікая, пра што сведчыць пастаянная ўвага да гэтага раздзела як мовазнаўцаў, рэдактараў, карэктараў, так і грамадзян, для якіх лінгвістыка не з'яўляецца прафесіяй. Прычын таму некалькі.

Па-першае, пісьмо — неад'емная частка кожнай нацыянальнай культуры, яно ўсеагульнае, паколькі ствараецца для ўсіх. З гэтага вынікае, што наяўнасць агульнапрынятых арфаграфічных правілаў і свядомае іх выкарыстанне ўсімі носьбітамі мовы вызначае яе годнасць і самастойнасць, сведчыць пра кансалідацыю грамадства.

Па-другое, з дапамогай агульнапрынятых арфаграфічных правілаў устанаўліваюцца адзіныя пісьмовыя нормы, якія неабходны любой мове як агульнаму сродку зносін усіх людзей пэўнага грамадства.

Па-трэцяе, наяўнасць сістэматызаваных агульнапрынятых арфаграфічных правілаў сведчыць аб граматычнай, фанетычнай і арфаэпічнай унармаванасці літаратурнай мовы.

Па-чацвёртае, адзіныя арфаграфічныя нормы забяспечваюць не толькі аднастайную перадачу маўлення на пісьме, але і дазваляюць дакладна, ясна размяжоўваць сэнс аднолькавых ці блізкіх па гучанні слоў, іх формаў, словазлучэнняў і сказаў, менавіта тое, што ў вымаўленні іншы раз застаецца неразмежаваным: *стары код* (шыфр) і *стары кот* (свойская жывёліна з сямейства кашачых); *вялікі лес* [л'эс] і *лез* [л'эс] *у акно*; *фотаздымак з Коласам* і *фотаздымак з коласам*; *нашто прысеў?* і *на што прысеў?*; *трэба адвезці дзяцей дамоў* і *трэба адвезці дзяцей дамоў*.

Па-пятае, нарматыўнае арфаграфічнае афармленне тэкстаў сведчыць пра высокую ступень адукаванасці чалавека, яго культурны ўзровень і імідж. Малаграматнае пісьмо, на думку даследчыкаў, уяўляе сацыяльную шкоду. Так, пісьмо, якое культывуецца ў SMS, дзе пераважаюць запазычаныя сімвалы, у словы ўстаўляюцца лічбы (*да4ка*, *jab4e*, *Ivanaw14* і інш.) не спрыяе фарміраванню візуальных вобразаў правільнага напісання слоў, без якіх граматычнае пісьмо немагчыма. Вучоныя настроены вельмі скептычна, паколькі перакананы, што надыходзіць эпоха няпоўнага разумення, бо ў вучняў падчас такой перапіскі важным з'яўляецца імгненны адказ на паведамленне, а не каштоўнасць граматычнасці. Вялікая колькасць запазычаных слоў, новых тэрмінаў, слэнг прыводзяць да таго, што чалавек хранічна аказваецца ў сітуацыі няпоўнага разумення тэксту. А наступным этапам становіцца няпоўная арыентацыя ў рэчаіснасці. Да чаго гэта можа прывесці — пакуль невядома. Таму навучанне арфаграфіі складае на сучасным этапе, як ніколі раней, адказную задачу школьнай адукацыі.

Па-шостае, арфаграфічныя або граматычныя памылкі, прапушчаныя рэдактарамі, аўтарамі, юрыдычнымі асобамі, навуковымі супрацоўнікамі, могуць прыносіць вялікія страты дзяржаве, негатыўна ўплываць на лёс чалавека. Напрыклад, у лістападзе 1962 года з-за пропуску злучка ў праграме, якая была складзена для вылічальнай машыны, касмічную ракету,

што стартавала з мыса Кенэдзі да Венеры, давялося знішчыць. А яна каштавала звыш 18 млн долараў. А вось пропуск літары р у слове Сталінград стаў прычынай зламанага лёсу выдаўцоў і рэдактараў у 1943 годзе. Арфаграфічныя ж памылкі, дапушчаныя абітурыентам, могуць быць прычынай непаступлення ў ВНУ.

Асноўныя тэрміны

Як і любы раздзел мовазнаўства, арфаграфія мае свой тэрміналагічны апарат, пры дапамозе якога апісваюцца арфаграфічныя законы і павяцці. Так, асноўнымі арфаграфічнымі тэрмінамі з'яўляюцца: *арфаграма*, *апорныя напісанні*, *арфаграфічная памылка*, *арфаграфічныя прынцыпы*, *арфаграфічнае правіла*, *раздзел арфаграфіі*.

Арфаграма

Калі прапанаваць слухачам запісаць па-беларуску дзве групы слоў — *конь, дож, вал і стог, усчаць, дакладчык, у абдымку*, то без цяжкасцей можна ўстанавіць: пры перадачы на пісьме лексічных адзінак першай групы памылак не будзе, паколькі там няма выпадкаў, дзе прадстаўляўся б выбар літар для абазначэння пачутых гукаў. Словы ж другой групы могуць быць запісаны *стох, ушчаць, даклатчык ці даклячык, уабдымку*. Менавіта ў такіх выпадках мы і гаворым, што ў слове ёсць элемент або элементы літарнага запісу, якія вымаўленнем дакладна не вызначаюцца. У мовазнаўстве такі элемент (знак) атрымаў назву *арфаграма*.

Арфаграма (ад грэч. *orthos* — правільны і *gramma* — запіс, літара) — *гэта напісанне слова, якое выбіраецца з рада магчымых пры адным і тым жа вымаўленні і адпавядае існуючаму правілу ці традыцыі*. Напрыклад, напісанні *расчоска, рашчозка, разчозка, ражчоска* будуць вымаўляцца заўсёды аднолькава — [рашчоска], але нарматыўным з пункту погляду

арфаграфіі будзе лічыцца толькі першае слова — *расчоска*, паколькі менавіта ў ім рэалізаваны правілы:

- перадача аканья (не пад націскам у беларускай мове пішца літара *а*);
- правапіс прыставак на *з-* (*с-*);
- напісанне зычных у слабай пазіцыі, якое правяраецца моцнай іх пазіцыяй (*расчосаць*).

Тыпы арфаграм

Усе арфаграмы беларускай мовы падзяляюцца на два тыпы:

- арфаграмы, звязаныя з абазначэннем фанем;
- арфаграмы, не звязаныя з абазначэннем фанем.

Да арфаграм, звязаных з абазначэннем фанемнага саставу слова, адносяцца:

1. Літары *е, э, о*, якія абазначаюць галосныя націскныя гукі [э], [о] ў словах тыпу *бэлька* (а не *белька*), *маянэз* (а не *маянез*), *бэжавы* (а не *бежавы*), *сэрвіс* (а не *сервіс*), *спартсмен* (а не *спартсмэн*), *бізнесмен* (а не *бізнэсмэн*), *абгароджваць* (а не *абгараджваць*), *засвойваць* (а не *засвайваць*). Напісанне літар *е, э* ў адзначаных і падобных словах неабходна запамінаць або правяраць па слоўніку: *баранеса, інтэрнэт, панэль, сэт, турнэс, шынель, экзэкуцыя, экзэмпляр* і інш. Пры напісанні літары *о* неабходна кіравацца літаратурным вымаўленнем і адпаведным правілам.

Заўвага. Ва ўсіх астатніх выпадках літары, якія абазначаюць галосныя націскныя гукі, арфаграфамі ў беларускай мове не з'яўляюцца: *дом, вэрхал, камп'ютар, сэрца, зерне, сіла* (гл. Апорныя напісанні).

2. Літары ў слове ў адпаведнасці з фанемай у слабай пазіцыі, якую можна паставіць у моцную пазіцыю (для звонкіх гукаў слабая пазіцыя — гэта пазіцыя на канцы слова перад глухім зычным): *пірог, мох, мог, загадка, падказка (пірага, моху, магу, загадаць, падказаць)*. Каб правярыць арфаграму слабай пазіцыі, неабходна вызначыць, у якую марфему ўваходзіць фанема, абазначаемая арфаграфмай, а затым знайсці моцную пазіцыю для гэтай фанемы ў той жа марфеме.

3. Літары ў слове ў адпаведнасці з фанемай у слабай пазіцыі, якія нельга паставіць у моцную пазіцыю. Да такіх арфаграм адносяцца:

- літары *з, с* у прыстаўках: *узмор'е, раскапаць, спыніць, збегчы*; фанема <*з*> у прыстаўках прыведзеных слоў абазначаецца па тым гуку, якім яна прадстаўлена ў слове: перад літарамі, якія абазначаюць глухія гукі, пішацца літара *с*, перад звонкімі — літара *з*;

- літары *б, д* у прыстаўках: *аб'ехаць, адказаць, адрэзаць, падцягнуцца*, якія незалежна ад наступных гукаў пішуцца нязменна;

- літары, якія абазначаюць звонкія гукі на канцы нязменных слоў: *адкуль-небудзь, насцеж, наўрад ці, цераз*;

- літары, якія абазначаюць глухія гукі перад звонкімі, і наадварот, у сярэдзіне слова: *айсберг, баскетбол, вакзал, футбол*.

4. Наяўныя або адсутныя патрэбнай літары: *каменьчык — вагончык, кантраст — кантрасны, праезд — праязны, Палесе — палескі*.

Да арфаграм, не звязаных з абзначэннем фанем, адносяцца:

1. Напісанне слова разам, асобна, праз злучок: *Давыд-Гарадок — давыд-гарадоцкі, па першае — па першаму* (слову), *наверх — на верх* (дома), *нічым — ні з чым, у абдымку — урукапашную*.

2. Напісанне слова з вялікай ці малой літары: *бацькаўшчына — Бацькаўшчына, танк — Танк* (псеўданім), *шарык — Шарык* (мянушка сабакі), *Купалавы* (вершы) — *купалаўскі* (стыль), *Дон Жуан — донжуан*.

3. Напісанне слоў-абрэвіятур вялікімі ці малымі літарамі: *БДУ, ВНУ, БТ, ЛіМ, МАЗ, БелТА, СНД, ДАБМ* (Дыялекталагічны атлас беларускай мовы), *НПЗ* (нафтаперапрацоўчы завод); *дот, жэс, нэп, загс*.

4. Перанос часткі слова з аднаго радка на другі: *вя-сна і вяс-на, па-дышоў, пад-казаў, дзя-дзька* (нельга: *вясн-а, п-адышоў, пад-каза-ў, дзяд-зька*).

5. Графічныя скарачэнні: мн. л. — *множны лік* (нельга: мно. лі.); кг — *кілаграм* (нельга: кіл.); с.-г. — *сельскагаспа-*

дарчы (нельга: сель.-гаспа.); в/ч — *вайсковая часць* (нельга: ва/ча).

Заўвага. Не кожная літара ў слове можа лічыцца арфаграмай. Так, у слове *раскоска* літары *р, ч, к* арфаграмамі не з'яўляюцца, бо замена любой з іх на іншую прывядзе да зменаў у вымаўленні слова.

Апорныя напісанні

Апорныя напісанні — гэта напісанні, якія адпавядаюць правілам графікі і не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў. Адметнасць іх у тым, што:

- на іх аснове ствараюцца ўсе арфаграфічныя напісанні;
- з іх дапамогай правяраецца большасць сучасных арфаграм.

Да ліку апорных напісанняў адносяцца перадача на пісьме:

- большасці націскных галосных гукаў: *вопратка, кросны, кубак, парта, сонца, трыццаць, ураджэнец;*

- зычных перад галоснымі і санорнымі: *бавоўна, вясна, грыбы, кропля, надвор'е, след, хрыбет, шлем;*

- гука [й] перад галоснымі гукамі літарамі *е, ё, ю, і, я:* *аюнксі, Емен, ёг, краіны, маёр, маянэз, Нью-Ёрк, яблык;*

- гука [й] на канцы слоў і перад зычнымі літарай *й:* *гавайскі, край, май, майскі, пайшоў;*

- мяккасці зычных:

а) на канцы слоў: *карась, конь, мазь, радасць, соль;*

б) перад цвёрдымі зычнымі: *барацьба, вязьмо, дзьмуць, дзядзька, пісьмо, цьма;*

в) абазначэнне мяккага [л'] перад любымі зычнымі: *большы, відэльцы, калька, лялькі, пальцы, полька* і інш.

Арфаграфічная памылка

Арфаграфічная памылка — гэта замена арфаграмы іншым знакам пры захаванні аднолькавага вымаўлення слова. Так, калі вучань у слове *дзядзька* замест *дз* напіша *ц* (*дзяцька*) —

гэта значыць, што ён не ведае правіла перадачы на пісьме звонкіх гукаў перад глухімі. Гэта арфаграфічная памылка, бо вымаўленне слова не змяняецца. Калі ж вучань напіша *дзідзька*, то ў гэтым выпадку ён дапусціць не арфаграфічную, а маўленчую памылку, паколькі такое напісанне не будзе адпавядаць нарматыўнаму вымаўленню.

Такім чынам, арфаграфічныя памылкі ўзнікаюць пры замене арфаграмы забароненым правіламі арфаграфіі спосабам перадачы таго ж вымаўлення.

Па сваёй прыродзе арфаграфічныя памылкі не з'яўляюцца аднароднымі. Іх падзяляюць на тры групы:

1) уласна арфаграфічныя памылкі (*весновы, камп'ютэр, Смаргоньскі, с сабой, кантрастны* замест: *вясновы, камп'ютар, Смаргонскі, з сабой, кантрасны*);

2) графіка-арфаграфічныя (*жэстыкуляцыя, чяй, речы, экзэмпляр* замест: *жэстыкуляцыя, чай, рэчы, экзэмпляр*);

3) граматыка-арфаграфічныя (з *Шамякінам, коляць, поляць* замест: *Шамякіным, колюць, полюць*).

Заўвага. Арфаграфічныя памылкі трэба адрозніваць ад апісак, маўленчых і графічных памылак.

Апіскі — гэта памылкі ў пісьмовым тэксте. Яны з'яўляюцца вынікам няўважлівасці таго, хто піша, і лёгка выяўляюцца ім пасля чарговага прачытання слова (напрыклад, *малюнаж* замест *малюнак*, *зук* замест *зук*, *улабарыць* замест *уладарыць*).

Маўленчыя памылкі — гэта памылкі, звязаныя з няправільным вымаўленнем слова. Так, напісанні *було, кучуравы, транвай* (замест *было, кучаравы, трамвай*) сведчаць пра дыялектнае або прастамоўнае вымаўленне. У такім выпадку неабходна выпраўляць маўленчую, а не арфаграфічную памылку.

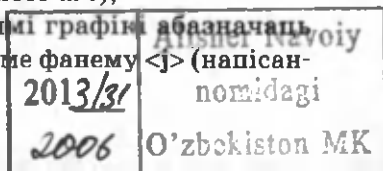
Графічныя памылкі абумоўлены рознымі асаблівасцямі і магчымасцямі графікі. Гэта памылкі:

- звязаныя з відарысам літар, калі вучні блытаюць арыентаванасць асобных літар (напісанне **Р** замест **Я**, **є** замест **э**);

- звязаныя з блытанінай і ўплывам графічнай сістэмы рускай мовы (напісанне *и* замест *і*, *щ* замест *шч*);

- звязаныя з рознымі магчымасцямі абазначэння фанему <j> (напісан-

мяккасць зычных і перадаваць на пісьме

не мяккага знака там, дзе павінны ўжывацца іншыя літары: *льудзі*, *мьод* замест *людзі*, *мёд*); напісанне літары *й* у пазіцыях, нехарактэрных для яе: *файе*, *майанэз*, *йама*. Як вядома, у беларускай мове літара *й* абазначае фанему <j> толькі на канцы слова (*май*, *край*) і перад зычнымі (*вайсковы*, *зайка*).

Арфаграфічныя прынцыпы

Арфаграфічныя прынцыпы (ад лац. *principium* — аснова, пачатак) — пэўная заканамернасць, звязаная з нацыянальнай спецыфікай мовы, на аснове якой грунтуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. Іншымі словамі, гэта кіруючая ідэя ў выбары літар і напісанні слоў асобна, разам, праз злучок, там, дзе гук або прамежак паміж словамі можа быць абазначаны варыятыўна. Менавіта прынцыпы арфаграфіі складаюць метадалагічную аснову тэорыі пісьма.

У сучаснай беларускай арфаграфіі ўсе правілы аб'ядноўваюцца ў групы на аснове *фанетычнага*, *марфалагічнага* (*фанематычнага*), *лексіка-марфалагічнага* і *лексіка-сінтаксічнага* прынцыпаў, *традыцыйных* і *дыферэнцыйных* напісанняў.

Фанетычны прынцып напісання

Фанетычным прынцыпам прынята называць такое напісанне арфаграм, паводле якога гукі перадаюцца на пісьме адпаведна літаратурнаму вымаўленню (вымаўляем — [звышым-кл'івы], [фарватар], [баранав'іцк'і], пішам — *звышымклівы*, *фарватар*, *баранавіцкі*). Пры дапамозе гэтага прынцыпу адлюстроўваюцца пазіцыйныя чаргаванні гукаў, г.зн. гукі слабых пазіцый абазначаюцца літарамі на аснове прамой адпаведнасці: *гук* → *адпаведная яму літара*. З гэтай прычыны фанетычныя напісанні падобныя ў некаторай ступені на транскрыпцыю, толькі яны менш дакладныя. Графічнае адзінства марфемы пры гэтым захоўваецца не заўсёды. **Параўнайце:** *зямля* — *земляны*, *клён* — *кляновік*.

Фанетычны прынцып дае магчымасць перадаць на пісьме шматлікія (але не ўсе і не заўсёды паслядоўна!) спецыфічныя

гукавыя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы і некаторых славянскіх моў. Гэта:

- фанетычнае падаўжэнне: *калоссе, галлё, насенне, суддзя;*
- прыстаўныя гукі: *вуда, возера, імкнуцца, праезд ільготны, амшара;*
- аканне ў славянскай і частцы неславянскай лексікі: *вада, выкрасліць, латарэя, літаратура, характарыстыка;*
- яканне ў першым складзе перад націскам у славянскай і частцы неславянскай лексікі: *бягун, лядойня, мядок, сяржант, яфрэйтар;*
- дзеканне /цеканне: *два — дзве, твой — цвёрды, падвезці — дзверы;*
- гук [ў]: *войк, за ўніверсітэтам, маўзалеі, сказаў;*
- прыпадабненне свісцячых да шыпячых у корані слова: *блішчаць, шчасце, нішчымніца, рошчына, хрышчоны;*
- выпадзенне гукаў: *кантраст — кантрасны, капуста — капусны, цяку — цячы;*
- сцяжэнне гукаў: *беларус+ск → беларускі.*

Асновай правапісу пры фанетычным прынцеце з'яўляецца гукавы аналіз маўлення, г.зн. таму, хто піша, неабходна ведаць аб'ектыўныя і суб'ектыўныя правілы вымаўлення гукаў (арфаэпію) або ўменне пачуць і выдзеліць гукі, а затым зафіксаваць іх адпаведнымі літарамі. Напрыклад, каб правільна напісаць прапушчаныя літары ў словах *адажы.., Токі.., тры.., м..рква*, трэба ведаць, што гук [o] ў беларускай мове вымаўляецца толькі пад націскам, не пад націскам вымаўляецца гук [a] і перадаецца на пісьме адпаведнай літарай. Такім чынам, напісанне ўказаных слоў будзе наступным: *адажыа, Токіа, трыа, морква*.

Заўвага 1. Не з'яўляюцца фанетычнымі арфаграмамі напісанні, дзе ўсе гукі знаходзяцца ў моцнай пазіцыі: *дом, мода, сон*.

Заўвага 2. Асобныя напісанні, якія па традыцыі адносяцца да фанетычнага прынцецу напісання, не поўнасю з'яўляюцца фанетычнымі. Напрыклад, згодна з фанетычным прынцецам словы *расчысціць, разжаваць* трэба было б пісаць *рашчысціць, ражжаваць* і да т. п.

Заўвага 3. Непаслядоўнасць дзеяння фанетычнага прынцецу напісання складае адну з асноўных праблем беларускай арфаграфіі.

Марфалагічны прынцып напісання

Марфалагічны (фанематычны) прынцып заключаецца ў тым, што знакамі алфавіта абазначаюцца фанемы, якія складаюць дадзеную марфему, незалежна ад таго, якімі гукамі яны прадстаўлены, г.зн. кожная фанема ў любой пазіцыі адлюстроўваецца на пісьме адным і тым жа знакам, што адпавядае фанеме ў моцнай пазіцыі.

У супрацьлегласць фанетычнаму прынцыпу, які фіксуе гукавы састаў маўлення, марфалагічны прынцып:

- не прадугледжвае адлюстравання на пісьме існуючых ў вымаўленні шматлікіх пазіцыйных чаргаванняў зычных і некаторых чаргаванняў галосных гукаў;

- спрыяе адзінству графічнага вобраза марфем (прыставак, каранёў, суфіксаў, канчаткаў) як носьбітаў канкрэтнага значэння;

- спрыяе фіксацыі фанетычнага саставу марфем асобна ў адносінах да кожнага гукі ў яго моцнай пазіцыі: для галосных — гэта пазіцыя пад націскам, для зычных — становішча перад галоснымі або санорнымі;

- спрыяе хуткаму разуменню і асэнсаванню тэксту, паколькі ўвага не затрымліваецца на абазначэннях гукавых чаргаванняў.

Так, паводле марфалагічнага прынцыпу на пісьме фіксуюцца наступныя ненаціскныя галосныя, якія правяраюцца націскным становішчам:

- літара *e* ў часціцы *не* і прыназоўніку *без* у першым і іншых складах перад націскам, нягледзячы на чаргаванне гукі [э] → [а], [э] → [і]: *не быў, не бачыў, без веры, без памяці, не пайду* (вымаўляем: [н'абыў], [н'абачыў], [б'аз'в'эры], [б'аспам'ац'і], [н'іпайду]);

- літара *я* ў саставе каранёвых марфем тыпу *дзятляня* (*дзятцел*), *калядаваць*, *калядаванне* (*Каляды*), *лямантаваць* (*лямант*), *ляскатанне* (*ляскаць*), *святкаванне* (*святка*), *цяганіна* (*цягавы*), *ядавіты* (*яд*);

- літара *я* ў саставе суфіксаў: *бо-я-зь* (*ба-я-ц-ца*), *ба-я-ць*, *ве-я-ць*, *ла-я-ць*, *кашл-я-ць*, *смя-я-ц-ца*;

• літара *e* ў прыстаўках, каранях, суфіксах, канчатках (за выключэннем першага складу перад націскам, дзе перадаецца пазіцыйнае чаргаванне *e* → *я*): *нелюдзімы* (*нелюдзь*), *невінаваты*, *безвыніковы* (*безліч*), *леснічыха*, *леснікі* (*лес*), *бегуны* (*бег*), *ветракі* (*вецер*), *Петруся* (*Пеця*), *медзведзяня* (*мёд*, *ведаць*), *сплеснявелы* (*плесень*), *цёмнаваты* (*цемень*), *цецеручаня* (*цецеравы*, *цяцера*); *Антосеў*, *дзядулеў*, *Васілёў*, *мякенькі*, *маленькі*;

• літара *ē* ў словах *ёдаваны*, *ёдапірын*, *ётаванне*, *ётацыя* (*ёд*, *ёт*);

• літары *e*, *ё*, *i*, *ы* ў канчатках дзеясловаў: *мелем*, *поле*, *сцелем*, *ідзём*, *нясём*, *возім*, *гаворым*, *стаім*, *ляжым*.

Паводле марфалагічнага прынцыпу захоўваецца адзінства напісання наступных галосных, якія не сустракаюцца пад націскам:

• літара *я* ў суфіксах *-язь-* (*дроб-язь*, *дробязны*, *дробязна*, *дробязнасць*); *-ядзь-* (*роўн-ядзь*); *-яв-* (*сэмявы* — *сэмявыя* залозы); *-яц-* (*заяц*, *заячы*, *заячына*); *-ячы-* (у вялікай групе дзеепрыслоўяў незакончанага трывання: *стоячы*, *носячы*, *возячы*, *ловічы* і інш.);

• літара *e* ў суфіксах *-ен-* (*знэсены*, *звэзены*, *растрэсены*); *-енн-* (*брытвенны*, *клятвенны*, *фэрменны*); *-ечк-* (*Колечка*, *Манечка*) і інш.

Як бачна, усе прыведзеныя напісанні супадаюць з вымаўленнем, аднак яны не маюць апорных напісанняў, не адлюстроўваюць пазіцыйныя чаргаванні і іх нельга засвоіць па-за словамі з канкрэтным значэннем.

Сярод пазіцыйных чаргаванняў зычных не фіксуюцца на пісьме:

• чаргаванні звонкіх перад глухімі, глухіх перад звонкімі: *лічба*, *ножка* (*нага*), *ношка* (*нашу*), *барацьбіт*, *носьбіт*, *казка*, *падтрымаць*;

• чаргаванні свісцячых перад шыпячымі і шыпячых перад свісцячымі: *расшукаць*, *расчоска*, *грузчык*, *на дошцы* (*дошчачка*), *не расчытаў* (*рукапіс*);

• чаргаванні зубных *д*, *т* перад пярэднянёбнымі *ш*, *ж*, *ч*: *малодшы* (*малады*), *лётчык* (*лётаць*), *дакладчык* (*даклада*);

• сцяжэнне гукаў [д] + [с] → [ц]: *гарадскі, заводскі, парадства, [ж], [ш], [г], [х], [з], [к] + [с]* у пэўных катэгорыях слоў: *нясвіжскі, добрушскі, бугскі, цюрыхскі, французскі, іракскі;*

• чаргаванне цвёрдых і мяккіх зычных у залежнасці ад становішча перад наступным зычным, які выклікае асіміляцыю па мяккасці. Так, корань *пісьм-* захоўвае *-сь-* у формах *пісьмо* і *пісьменнік*; корань *снег* пішацца без мяккага знака, бо гук [н'] у аднакаранёвых словах заўсёды застаецца мяккім (*снежны, смяжок*); у суфіксе *-тва-* не адбываецца цеканне перад мяккім [в'] у словах *бітва — бітвое, клятва — клятве*; постфікс *-сьці* заўсёды пішацца з мяккім знакам: *хтосьці, кагосьці, чамусьці.*

Традыцыйныя напісанні

Традыцыйныя напісанні — гэта арфаграмы, для напісання ці праверкі якіх патрабуюцца веды па гісторыі мовы і пісьма. Такія напісанні яшчэ называюць *бесправерачнымі, ірацыянальнымі.*

Асаблівасці традыцыйных напісанняў наступныя:

• выбар або праверку літар для абазначэння фанем нельга ажыццявіць на аснове непасрэднага вымаўлення (фанетычнага прынцыпу) або шляхам марфалагічных супастаўленняў (марфалагічнага прынцыпу);

• яны з'яўляюцца перажыткамі мінулага і патрабуюць ведання этымалогіі канкрэтнага слова або традыцыі, паводле якіх быў здзейснены выбар той ці іншай арфаграмы;

• падчас навучання арфаграфіі рэкамендуецца толькі запамінаць такія напісанні або ў выпадках сумненняў карыстацца слоўнікамі.

Да традыцыйных напісанняў у сучаснай беларускай мове належаць:

• літара *е*, якая перадае на пісьме ненаціскны гук [э] пасля мяккіх зычных і ненаціскны гук [э] пасля цвёрдых у вялікай групе слоў з неславянскай лексічнай асновай: *абеліск, апетыт, балерына, бензінавы, бюлетэнь, веранда, метровы, перспектыва*; у тым ліку і ва ўласных назовах: *Бетховен, Берлін, Егіпет, Ерэван, Палесціна*;

- літары *e, э*, якія перадаюць на пісьме націскны гук [э] пасля губных і *з, с, н*: *інтэрнэт, навела, хабанэра, экзэмпляр*;

- літара *я*, што заўсёды перадае на пісьме каранёвы этымалагічны (спрадвечны) гук [’а]; напісанне яе нельга праверыць, г. зн. у сучаснай мове няма другіх формаў ад гэтых слоў або вытворных з тымі ж каранямі, дзе націск прыпадаў бы на ненаціскныя галосныя: *ягуар, языкасты, янычар, япруковы, ясакар, ятаган, сённяшні, віцязь, месяц, пояс, памяць, тысяча; Бэсэдзь, Прыпяць, Свіцязь*;

- літара *у* (складовае) у пачатку ўласных назваў: *да Урала, ва Уруччы, на Украіне, да Уладзіміра*;

- мяккі знак у словах *Ілья, Ільч, Ульяна, Ульянаў, Касьян*;

- перадача на пісьме звонкіх / глухіх зычных перад наступнымі звонкімі / глухімі ў саставе адной марфемы:

- *с, б, к, з* у каранёвых марфемах слоў *абсалютны, айсберг, вакзал, мазгі, мозг, стальць* і інш.;

- *с* у суфіксах *-ск-, -ств-*: *таджыкскі, грамадства*;

- парныя па звонкасці / глухасці зычныя ў канцы слова, калі яны не маюць апорных формаў з наступным галосным. Сюды адносяцца: а) літары *ш, ц* у канчатках дзеясловаў: *носіш, колеш, спяваюць, стрэліць*; б) прыслоўі, якія не маюць роднасных утварэнняў: *занадта, навобмацак, насцеж* і інш.

Дыферэнцыйныя напісанні

Дыферэнцыйныя (іерагліфічныя) напісанні — гэта напісанні, якія даюць магчымасць адрозніваць на пісьме словы ці формы слоў, што супадаюць у вымаўленні, але маюць рознае значэнне (аманімы). Яны ў беларускай мове выкарыстоўваюцца не вельмі часта.

Асаблівасці дыферэнцыйных напісанняў наступныя:

- арфаграфічна адрозніваць тое, што не адрозніваецца фанематычна, г. зн. для размежавання на пісьме амафонаў;

- літары пры гэтым асацыіруюцца не з гукамі, а непасрэдна з сэнсам слова.

Дыферэнцыйнымі лічацца напісанні, якія выкарыстоўваюцца для размежавання:

- агульных і ўласных назоўнікаў: *баран* (жывёла) — *Баран* (прозвішча), *кrapіва* (расліна) — *Кrapіва* (псеўданім), *гарадок* (населены пункт) — *Гарадок* (назва горада), *зямля* (рала) — *Зямля* (назва планеты); дзеясловаў і назоўнікаў: *колем* (калоць) — *Колем* (Коля);

- некаторых тэрмінаў і слоў, дзе ёсць літары, якія абазначаюць на пісьме толькі глухія зычныя гукі: *ангідрыд* (вокісел, які пры злучэнні з вадой дае кіслату) — *ангідрыт* (мінерал, які пры злучэнні з вадой дае гіпс); *кот* (жывёла) — *код* (сістэма ўмоўных знакаў); *мох* (назоўнік) — *мог* (дзеяслоў); *лес* (назоўнік) — *лез* (дзеяслоў);

- творнага склону назоўнікаў, якія абазначаюць прозвішчы: *Барысавым*, *Пушкіным*, *Растовым* і геаграфічныя назвы: горадам *Барысавам*, *Пушкінам*, *Растовам*; такое размежаванне стварылася ў выніку традыцыі карыстацца ў прозвішчах канчаткамі прыметнікаў;

- слоў *зыходзіць* (з меркавання) і *сыходзіць* (з ганка).

Заўвага. Не адносяцца да дыферэнцыйных напісанні слоў асобна, разам, праз злучок: *у гору* і *ўгору*, *вечна зялёны* і *вечназялёны*, *высока пастайлены* і *высокапастайлены*; *думаць па дзяржаўнаму* і *па дзяржаўнаму саду* (хадзіць).

Лексіка-марфалагічны прынцып напісання

Лексіка-марфалагічны (славесна-семантычны) прынцып — гэта канкрэтныя правілы напісання слоў асобна, разам, праз злучок, дзе ўлічваецца лексічнае значэнне слова і яго марфалагічныя прыкметы. Адсюль і назва прынцыпу.

Адметнасць лексіка-марфалагічнага прынцыпу ў наступным:

- аб'ект яго прымянення — не гук або марфема, а слова са сваім канкрэтным лексічным значэннем без апоры на вымаўленне;

- менавіта на адрозненні ў значэннях і вырашаецца пытанне аб напісанні разам і асобна аднолькавых спалучэнняў літар: *занос* — *за нос*, *нашто* і *на што*;

- сродкамі для аддзялення аднаго слова ад другога служаць прабелы, а таксама злучок (дэфіс): *дыяметральна процілеглы, па-мойму, хто-небудзь, кісла-салодкі, давід-гарадоцкі*.

Лексіка-сінтаксічны прынцып напісання

У аснове лексіка-сінтаксічнага прынцыпу ляжыць агульная заканамернасць, на якой грунтуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы ўжывання ў тэксе вялікіх і малых літар толькі на падставе семантыкі слова, яго сінтаксічнай функцыі і месцаразмяшчэння ў тэксе, а не на аснове вымаўлення.

Аб'екты прымянення лексіка-сінтаксічнага прынцыпу:

- словы, якія знаходзяцца ў пачатку самастойнага сказа пасля знакаў прыпынку;

- словы або спалучэнні слоў, якія стаяць у сярэдзіне сказа і з'яўляюцца ўласнымі і агульнымі назвамі: *сонца* (святло, цяпло) і *Сонца* (планета), *палац* і *Палац спорту*, *дзень* і *Дзень настаўніка*; *турбаза «Высокі бераг»* і *высокі бераг Нёмана*;

- словы, якія абазначаюць пачатак вершаванага радка.

Арфаграфічнае правіла

Арфаграфічнае правіла — гэта буйная арфаграфічная адзінка, якая адлюстроўвае арфаграфічныя нормы пісьмовай кадыфікаванай мовы ў адпаведнасці з канкрэтным арфаграфічным прынцыпам, на канкрэтным этапе развіцця грамадства, а таксама навукова-вучэбны тэкст, што змяшчае ў сабе лінгвістычную інфармацыю інструкцыйнага або дэкларатыўнага характару, неабходную для станаўлення грамадскага пісьма ў практыцы маўленчых зносін.

Інструкцыйнай (або працэдурнай) інфармацыяй, змешчанай у арфаграфічным правіле, з'яўляюцца звесткі, якія вызначаюць этапы дзеяння для таго, хто піша, каб не памыліцца ў выбары літары. Напрыклад, правіла напісання спалучэнняў *жс*, *шс*, *жс* на стыку марфем сфармулявана наступным чынам:

«Калі ўтваральная аснова слова заканчваецца на *ж, ш, х* (у тым ліку і пры чаргаванні [*з*] → [*ж*], [*х*] → [*ш*]), а суфікс пачынаецца літарай *с*, то спалучэнні *жс, шс, хс* у агульных назвах перадаюцца толькі адной літарай *с*: прыгожы + ств(а) → прыгоства, княжыць → княства; таварыш + ств(а) → таварыства, харошы + ств(о) → хараство, многа + ств(а) → мноства, убог-/убож → убоства, бог-/бож → боскі, птах-/пташ → птаства».

Як бачым, перад намі своеасаблівая інструкцыя, паводле якой для выбару напісання літары *с* неабходна:

1) устанавіць, што слова з арфаграмай утворана ад агульнай назвы (калі ад ўласнай, то правіла не дзейнічае: *парыжскі*);

2) вызначыць, на які гук заканчваецца ўтваральная аснова (калі на гук, не ўказаны вышэй, то правіла не дзейнічае: *бугскі*).

У большасці арфаграфічных правілаў сучаснай беларускай арфаграфіі прадстаўлена менавіта інструкцыйная інфармацыя.

Асаблівасць дэкларатыўнай (ад слова дэкларацыя — *цвярджанне*) інфармацыі, змешчанай у арфаграфічным правіле, заключаецца ў тым, што пры дапамозе яе канстатуецца напісанне канкрэтных арфаграм. Напрыклад: слова *траур* пішацца з літарай *у* (складовае).

Такім чынам, усе арфаграфічныя правілы беларускай мовы па відах прадстаўлення інфармацыі падзяляюцца на дзве групы: *правілы інструкцыі і правілы дэкларацыі*.

У сучаснай методыцы і лінгвістыцы сутнасць тэрміна «арфаграфічнае правіла» разумеюць у шырокім і вузкім сэнсе. У шырокім сэнсе слова арфаграфічным правілам з'яўляецца любое ўказанне, якое кадыфікуе правапіс нават асобных слоў. Напрыклад, напісанне літары *я* ў словах *памяць, месяц, поля* заснавана на традыцыйным прынцыпе. У школьнай практыцы тэрмін «арфаграфічнае правіла» ўжываецца ў больш вузкім значэнні: указанне нарматываў абагульненага характару, якое адносіцца да цэлага раду аднародных моўных фактаў. Напрыклад, *правіла перадачы акання*, якое складаецца з некалькіх пунктаў.

Паколькі арфаграфічнае правіла — гэта своеасаблівы тэкст навуковага стылю з паўнай сістэмай моўных сродкаў, то, для таго каб напоўніцу выконваць сваю асноўную функцыю, ён па-

вінен адпавядаць асноўным патрабаванням. Кожнае правіла павінна быць:

- **інфарматыўным** (змяшчаць новыя і зразумелыя навуковыя дадзеныя, сукупнасць ведаў і залежнасцяў паміж імі, неабходныя для станаўлення граматычнага пісьма);

- **лагічна аргументаваным, не дапускаць двухсэнсоўнасці** (спосаб арфаграфічнага дзеяння пры выбары правільнага напісання, змешчаны ў правіле, павінен адпавядаць законам логікі);

- **дакладным** у вызначэнні панядцяў і падборы ілюстрацыйнага матэрыялу;

- **аб'ектыўным** (змяшчаць толькі правяраную і даказаную інфармацыю);

- **даступным** для любога карыстальніка.

Аб'ектам, на які накіравана арфаграфічнае правіла, з'яўляецца арфаграма, паколькі без арфаграфічнай нормы, адлюстраванай у правіле, яна застаецца толькі з'явай пісьма, звязанай з праблемай выбару.

З'яўленне сучасных правілаў беларускай арфаграфіі, якія суадносяцца з заканамернасцямі сістэмы беларускай мовы і адпавядаюць прынцыпам арфаграфіі, — вынік амаль стагадовай свядомай нармалізатарскай дзейнасці нашых мовазнаўцаў, пісьменнікаў, іншых дзеячаў культуры.

Па наяўнасці арфаграфічных правілаў у іх фармулёўках можна з упэўненасцю сцвярджаць, што беларуская арфаграфія ўяўляе збалансаваную сістэму, якая дазваляе хутка навучыцца правільнай перадачы гукавога маўлення на пісьме. Гэтаму ў многім спрыяе наяўнасць агульнага правіла арфаграфіі.

Агульнае правіла беларускай арфаграфіі — гэта праверка арфаграм слабай пазіцыі па моцнай пазіцыі фанемы. Яно дазваляе праверыць большасць арфаграм у любых марфемах — каранях, прыстаўках, суфіксах, канчатках. Напрыклад, каб правільна напісаць прапушчаныя літары ў словах *зв..льгатнець, гл..няны, вым..няць*, неабходна падабраць аднака-

ранёвыя словы з націскнымі галоснымі — *вільгаць, гліна, мена*. Па агульнаму правілу правяраецца і напісанне літары *я* не ў першым складзе перад націскам: *святкаваць* — *свѣта*, *цягнікі* — *цягне*, *выясніць* — *яснасць*, *лямантаваць* — *лямант*, *дзятляня* — *дзяцел* і інш.

Правілы беларускай арфаграфіі прымаюцца на вышэйшым дзяржаўным узроўні, яны маюць сілу закона, выкананне якога з'яўляецца абавязковым для ўсіх. Апошні Звод правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 420-З. Яны пачалі дзейнічаць з 1 верасня 2010 года.

Раздзел арфаграфіі

Раздзел арфаграфіі — гэта сукупнасць правілаў, заснаваных на пэўных прынцыпах.

Беларуская арфаграфія на сучасным этапе — гэта цэласная сістэма, якая склалася гістарычна і не супярэчыць асноўным заканамернасцям фанетыкі беларускай мовы, адпавядае жывым законам яе граматычнага ладу і адлюстроўвае асаблівасці формазмянення часцін мовы. Але паколькі правілы арфаграфіі не з'яўляюцца аднатыпнымі, у беларускай арфаграфіі вылучаюцца пяць адносна самастойных раздзелаў.

№ п/п	Раздзелы арфаграфіі	Асноўныя прынцыпы
1	Перадача на пісьме галосных і зычных гукаў, мяккага знака і апострафа ў саставе слова і асобных марфем	Фанетычны (вядучы пры перадачы на пісьме галосных гукаў [o] — [a], [э] — [ʼa]), марфалагічны (вядучы пры напісанні зычных гукаў), традыцыйны
2	Напісанне слоў і іх частак разам, праз злучок, асобна	Лексіка-марфалагічны: словы пішуцца асобна, часткі слоў асобна, разам, праз злучок

№ п/п	Раздзелы арфаграфіі	Асноўныя прынцыпы
3	Ужыванне вялікай літары	Лексіка-сіntaxічны: <i>вылучаюцца прапіснымі літарамі уласныя імёны і некаторыя іншыя тыпы слоў, а таксама пачатковыя словы самастойных сказаў</i>
4	Перанос частак слоў з аднаго радка на другі	Складова-марфемны: <i>улічваецца складовая структура і марфемная будова слоў</i>
5	Графічнае скарачэнне слоў	Літарна-гукавы: <i>апора на большую інфарматыўнасць зычных гукаў, а на пісьме — літар</i>

Арфаграфічны аналіз

Арфаграфічны аналіз (разбор) — гэта вызначэнне наяўных у слове арфаграм, іх тлумачэнне, а таксама ўказанне спосабаў праверкі.

Арфаграфічны аналіз праводзіцца ў наступнай паслядоўнасці:

- 1) запісваецца слова з абазначэннем націску і падкрэсліваннем арфаграм;
- 2) вызначаецца тып арфаграмы (на якое правіла);
- 3) фармулюецца правіла напісання арфаграмы, прыводзяцца прыклады на гэтае правіла;
- 4) указваецца прынып напісання.

Пытанні

1. Чым адрозніваюцца значэнні тэрмінаў «арфаграфія» і «правапіс»?

2. Чым арфаграфія як раздзел мовазнаўства адрозніваецца ад графікі?

3. У чым заключаецца практычнае значэнне арфаграфіі?
4. Што называецца арфаграмай? Назавіце асноўныя тыпы арфаграм у сучаснай беларускай мове.
5. Якія памылкі адносяцца да арфаграфічных?
6. Чаму неабходна адрозніваць арфаграфічныя памылкі ад апісак, маўленчых і графічных памылак?
7. Што такое арфаграфічны прынцып? Назавіце асноўныя арфаграфічныя прынцыпы беларускай арфаграфіі.
8. Што называюць арфаграфічным правілам? Якія патрабаванні прад'яўляюцца да арфаграфічнага правіла?
9. Якія раздзелы вылучаюцца ў сучаснай беларускай арфаграфіі?
10. Што такое арфаграфічны аналіз слова?

Правапіс галосных

Агульныя заканамернасці напісання літар, якія абазначаюць галосныя гукі

У беларускім алфавіце 10 літар: *а, о, э, ы, у, і, е, ё, ю, я*, якія прызначаны для перадачы на пісьме 6 галосных гукаў: [а], [э], [о], [ы], [і], [у]. Існуюць агульныя заканамернасці, якія ўплываюць на выбар напісання адной з гэтых літар. Да гэтых заканамернасцей адносяцца:

- **характар папярэдняга зычнага:**

- пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя [ж], [ш], [дз], [ц], [дж], [ч], [р], а таксама цвёрдыя зычныя [б], [в], [г], [д], [з], [к], [л], [м], [н], [п], [с], [т], [ф], [х], заўсёды ў сучаснай беларускай літаратурнай мове пішудца *о, э, а, ы, у*: *бэлька, вэрхал, жэмчуг, шэнгенская, пэндзаль, цыліндр, джэмпер, прамень, Чыкага, рукзак, джынсы, дэпутат, тэхнічны, чарэшня*;
- пасля літар, якія абазначаюць мяккія гукі, пішудца *е, ё, і, ю, я*: *зелень, вёска, сіні, бюро, вятрыска*.

Выключэнне складаюць абрэвіятуры і словы з прэфіксоідамі *звыш-, між-, пан-, супер-, транс-, контр-*, а таксама з іншамоўнымі неславянскімі прыстаўкамі, дзе пасля зацвярдзелых могуць пісацца ётавыя галосныя: *РІКВ* — Рэспубліканскі інстытут кантролю ведаў, *РІВШ* — Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, *контрыгра, звышімклівы, панісламізм, суперінтэлект, трансіндыйскі, міжінстытуцкі, гіперінфляцыя, постінфарктны*;

- **месца націску:**

- за невялікім выключэннем пад націскам у сучаснай беларускай літаратурнай мове заўсёды знаходзіцца гук [о]: *адозва, Марока, сурочыць, ордэн, сёння, вёска, дзённік*;

- не пад націскам замест гукаў [o], [э] ў словах са славянскай лексічнай асновай вымаўляецца [a] і на пісьме перадаецца літарай *a*: *мова* — *маўленне*, *розум* — *разумны*, *крэсліць* — *выкрасліць*, *кватэра* — *кватарант*;
- у словах славянскага паходжання націскны склад прадвызначае выбар напісання літары *я*: у першым складзе перад націскам замест *e* пішацца *я*: *цень* — *цянёк*, *весела* — *вясёлы*, *лес* — *ляснік*, *мёд* — *мядок*, *дзевяць* — *дзявяты*;
- існуючая традыцыя і паходжанне слова:
 - большасць слоў з неславянскай лексічнай асновай не падпарадкоўваюцца фанетычным законам нашай мовы, г. зн. яны пішуцца ў адпаведнасці з традыцыяй і з’яўляюцца выключэннямі з правілаў *акання* і *якання*, *дзекання* і *цекання*, у такіх словах няма прыстаўных і падоўжаных зычных: *крэатыўны*, *дрэсіроўшчык*, *веранда*, *галерэя*, *легенда*, *сезон*, *дэмпінг*, *тэатральны*, *оперны*, *офісны*, *алея*, *калектыў*, *маса*, *тона*, *Ілья*, *Ільч*, *Цэйлон*, *Чэлябінск*, *Герцэн*, *Цыцэрон*, *Юпітэр*;
 - аднак некаторыя лексічныя адзінкі захоўваюць напісанне ў адпаведнасці з правіламі, што прымяняюцца ў дачыненні да слоў са славянскай лексічнай асновай: *латарэя*, *літаратура*, *характарыстыка*, *бартарны*, *камп’ютар*, *скутар*;
- лексічнае значэнне слова:
 - у асобных выпадках выбар галоснага гуча і перадача яго на пісьме залежыць ад семантыкі слова: *сэрвіс* (абслугоўванне насельніцтва) і *сервіз* (набор сталовага або чайнага посуду), *элементы* (састаўныя часткі чаго-небудзь) і *аліменты* (матэрыяльныя сродкі (грошы)), *інтэрнэт* і *інтэрнэ́т*; *корпусны плуг* і *карпусны камандзір* (камандзір корпуса);
- структура слова і месца націску:
 - у першай частцы большасці складаных слоў напісанне літар *o*, *a*, *ё*, *e*, *я* залежыць ад месца націску ў другой частцы: *жывёлагадóўля*, *чорнавалóсы*, *шэразём*, *чарнакні́жнік*, *Вялікабрыта́нія* і інш.;

- пазіцыя галоснага ў слоў:

- выбар напісання літары з ў словах *алоз, бурымэ, кабернэ, партманэ* абумоўлены тым, што яна знаходзіцца на канцы іншамоўных нязменных слоў;
- на канцы такіх слоў пасля літар *л, к* пішацца літара *е*: *філе, камюніке*.

Правілы напісання літар *О, Ё, Э, Е*

Літары *О, Ё*

Агульная заўвага

Кропкі над літарай *ё* трэба ставіць абавязкова.

Правіла 1

Літара *о* выкарыстоўваецца для перадачы на пісьме гука [o], які знаходзіцца пад націскам (апорныя напісанні):

- у пачатку, сярэдзіне і канцы ўсіх слоў славянскага і неславянскага паходжання: *одум, окаць, оптам, ордэн, офіс, Оксфард, Орша, аднойчы, адолец, вячоркі, клоун, марозны, школьны, даміно, кіно, трыко, сцябло, назло, ядро, метро, бервяно*;

- па традыцыі ў словах, часткі якіх пішуцца праз злучок: *нон-стоп, поп-мода, поп-музыка, хот-дог, рок-н-рол, фок-мачта, фок-рэя*;

- у словах з прыстаўкай *обер-*, пры дапамозе якой утвараюцца назоўнікі, што абазначаюць пасады, чыны (старшы, галоўны): *обер-майстар, обер-кандуктар, обер-пракурор, обер-афіцэр, обер-лейтэнант*;

- у прыставачна-суфіксальных дзеясловах незакончанага трывання перад суфіксам *-ва-* і ўтвораных ад іх назоўнікаў: *абгароджваць, адпрошвацца, выкошваць, выношваць, настрайваць, супакойваць, узаконьваць, удвойваць, упрыгожваць, абгароджванне, выношванне, выпрошванне*.

Цяжкасці прымянення правіла. Каб правільна напісаць у слове літары *о* ці *а*, неабходна ведаць, як гэтае слова вымаўляецца: *асноўны* ці *аснаўны*, *пуцэправод* ці *пуцяпрывад*. Менавіта ў адсутнасці сфармуляваных сучасных акцэнталагічных тэндэнцый, нявытлумачанасці фактаў зруху ў сістэме націску і заключаецца асноўная цяжкасць прымянення правіла.

1. У адных выпадках гукі [о], [а] ў словах вымаўляюцца без варыянтаў і без варыянтаў перадаюцца на пісьме літарамі *о*, *а*: *аглобля*, *аптовы*, *бобслей*, *жыво*, *ноздра*, *сабораванне* (адно з таінстваў хрысціянскай царквы), *сабораваць*, *пропаліс*, *фольга*, *хаос* і інш. Варыянтнае вымаўленне і напісанне такіх слоў лічыцца памылкай.

■ **Адрознівайце вымаўленне і напісанне!**

Нарматыўнае	Ненарматыўнае
аглобля, аглоблі, аглоблямі	аглабля, аглаблі, аглаблямі
акаваны	акованы
алкаголь	алкагаль
аналаг	аналог
аптовы	оптавы
арганізаванасць	арганізаванасць
асноўны	аснаўны
асфальтавы	асфальтовы
балюцісты	балацісты
батыставы	батыстоны
варсаваны	варсованы
выгадна, выгадны	выгодна, выгудны
газамётр	газометр
газаправод	газапрывад
гальванометр	гальванамётр
гастраномія	гастранамія
гідрапрывод	гідрапрывад
дадрукаваны	дадрукованы
да пабачэння	да пабачання

Нарматыўнае	Ненарматыўнае
дапрацава́ны	дапрацо́ваны
дзярно́вы	дзернавы́
до́гмат	дагма́т
дачаса́ны	дачо́саны
дваі́ць	дво́іць
дынамо́метр	дынамаме́тр
жніво́	жніва́
збракава́ны	збрако́ваны
заваро́жаны	заваражо́ны
засціртава́ны	засцірто́ваны
зімо́вы	зімавы́
ілюстрава́ны	ілюстро́ваны
каланізава́ны	каланізо́ваны
кіламе́тр	кіло́метр
кіламетра́вы	кіламе́травы
кіто́вы	кітавы́
лауро́вы	лауравы́
лесапаласá	лесапало́са
магнэ́та	магнето́
манеўро́вы	мане́ўравы
міліметра́вы	міліме́травы
набо́жна	наба́жна
надкава́ны	надко́ваны
ненадо́ўга	нянадаў́га
нечапа́ны	няча́паны
пікавае (стано́вішча)	піко́вае (стано́вішча)
праце́нт	проца́нт
про́мах	прама́х
про́пускі	прапу́скі
прэмірава́ны	прэміро́ваны
пуло́вер	пулаве́р

Нарматыўнае	Ненарматыўнае
пуцэправод	пуцэпро́вад
сантыметрóвы	сантыме́травы
распчóдрыцца	распчадры́цца
рэвальвёр	рэво́львер
тапóлевы	тапалёвы
тварóг	твóраг
трохактóвы	трохáктавы
трохразóвы	трохрáзавы
трубаправóд	трубапро́вад
фарфóр	фáрфар
фенóмен	фенамéн
філантрóпія	філантрапі́я
царквá	цэ́рква

2. У другіх выпадках назіраецца варыянтнае нарматыўнае вымаўленне гукаў [o], [a], [э] і адпаведнае напісанне літар *o*, *a*, *э* ў адным і тым жа слове. Такія словы ўжываюцца ў літаратурнай мове аднолькава часта і таму не лічацца памылковымі. Яны называюцца акцэнталагічнымі ці арфаграфічнымі варыянтамі (дублетамі): *абкантава́ны* — *абканто́ваны*, *аблама́ны* — *абло́маны*, *вако́л* — *во́кал*, *дабудова́ны* — *дабудо́ваны*, *завербава́ны* — *завярбо́ваны*, *за́гарадка* — *зага́родка*, *за́саўка* — *засо́ўка*, *канавя́зь* — *ко́навязь*, *маразы́* — *маро́зы*, *маха́вы* — *мо́хавы*, *навалочка́* — *навала́чка*, *нало́маны* — *налама́ны*, *нараўне́* — *наро́ўні*, *падкава́ны* — *падко́ваны*, *пабудова́ны* — *пабудо́ваны*, *праме́нь* — *про́мень*, *прасе́ка* — *про́сека*, *прыходскі́* — *прыха́дскі*, *ра́ніцай* — *ра́ніцо́й*, *стальма́х* — *ста́льмах*, *угару́* — *у́гару*, *царкоўнапрыходскі́* — *царкоўнапрыха́дскі* і інш.

Правіла 2

• Літара *ё* выкарыстоўваецца для перадачы на пісьме гука [o] пасля мяккіх зычных, які знаходзіцца заўсёды пад націскам (апорныя напісанні): *ме́д*, *ве́дры*, *ве́ска*, *кле́цкі*, *галлё́*, *жыццё́*;

• не пад націскам літара *ё* захоўваецца ў слове *радыё* і вытворных ад яго складаных словах: *радыёантэна, радыёаматар, радыёграма, радыёспарт, радыёперадача, радыёхвалі*.

Заўвага. Калі першай часткай складаных слоў з'яўляецца назва хімічнага элемента *радый-*, то ў якасці злучальнай галоснай выступае літара *е* (*я* — у першым складзе перад націскам) (фанетычны прынцып): *радыеактыўнасць, радыебіялогія, радыяхімія, радыялогія*. Такія словы трэба адрозніваць ад слоў, дзе першая частка *радыё-*.

■ Параўнайце і адрознівайце напісанне слоў!

Словы з часткай <i>радыё-</i>	
радыёабсталяванне	радыёзборка
радыёакустычны	радыёімпульс
радыёаматар	радыёінжынер
радыёапаратура	радыёінтэрв'ю
радыёаператар	радыёінфармацыя
радыёастраномія	радыёкантакт
радыёазранавігацыя	радыёкаментатар
радыёбуй	радыёкампазіцыя
радыёвузел	радыёканал
радыёвышка	радыёканцэрт
радыёвяшчэнне	радыёкарпарацыя
радыёгазета	радыёклуб
радыёгалактыка	радыёкомпас
радыёгідраметэаралагічны	радыёкрэпка
радыёгблас	радыёкурсы
радыёграма	радыёлямпа
радыёдальнамер	радыёмайстэрня
радыёдзень	радыёмантаж
радыёдраматургія	радыёмачта
радыёдэталі	радыёмаяк
радыёдыджэй	радыёметад
радыёдыктар	радыёметры
радыёдыяпазон	радыёмэтазаралогія
радыёжурналіст	радыёмэтазарограф
радыёзавод	радыёмеханік
радыёзбнд	радыёмост

радыёнавігатар	радыёстанцыя
радыёнавушнікі	радыёсувязь
радыёнарыс	радыётэлеграф
радыёпеленгатар	радыётэлеграма
радыёперагаворы	радыётэлефон
радыёперадача	радыётэхніка
радыёперахват	радыёўстаноўка
радыёпрыёмнік	радыёфізіка
радыёрубка	радыёфікацыя
радыёрэха	радыёхвалі
радыёсерыял	радыёцэнтр
радыёсётка	радыёчасопіс
радыёсігнал	радыёшум
радыёслухач	радыёэлектроніка
радыёспорт	радыёэлемент

Словы з часткай *радые(я)*-

радыеадчувальнасць	радыенукліды
радыеадчувальны	радыепаглынальныя матэрыялы
радыеакывацыйны	радыерэзістэнтнасць
радыеакывацыя	радыесенсібілізацыя
радыеактыўнасць	радыетэрапеўтычны
радыеактыўны	радыетэрапія
радыеахоўны	радыёўстойлівасць
радыебіёлаг	радыёўстойлівы
радыебіялагічны	радыехімічны
радыебіялогія	радыехірург
радыевугляродны	радыехірургія
радыевымярэнне	радыезкалагічны
радыевыпрамянэнне	радыезкалогія
радыегеалагічны	радыягёны
радыегеалогія	радыяграфія
радыеграфічны	радыялогія
радыеізаатопны	радыялярыевы
радыеізаатопы	радыялярыя
радыекарбонны	радыямётр
радыелагічны	радыямётрыя
радыелюмінісцэнцыя	радыяфобія
радыелячэвне	радыяхімія
радыеметрычны	радыяцэзій

Літары *Э, Е*

Агульныя заўвагі

Выбар арфаграм *э* ці *е* пад націскам і не пад націскам у словах неславянскага паходжання належыць да складаных і цалкам не вырашаных пытанняў сучаснай беларускай арфаграфіі. Яны пішучца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (г. зн. іх правапіс заснаваны на фанетычным прынцыпе) ці існуючай традыцыяй. Адсутнасць дакладнага арфаграфічнага правіла адносна напісання літар *э, е* ў сярэдзіне слова ва ўмовах нестабільнасці, варыятыўнасці і хуткіх змен арфазічных нормаў з'яўляецца прычынай варыянтнасці, што адлюстроўваецца ў асобных навейшых лексікаграфічных даведніках: *бармен* і *бармэн*, *бізнес* і *бізнэс*, *Дарданелы* і *Дарданэлы*, *джазмен* і *джазмэн*.

У рускай мове ў многіх запазычаных словах за невялікім выключэннем (*пэр, мэр, сэр*, уласных назоўнікаў — *Улан-Удэ, Бэкон, Тэн*) заўсёды пішацца літара *е*: *куле, портмоне, світер, кондитер, протез, артель*. Такая аднатыпнасць у абазначэнні гука [э] пасля мяккіх і цвёрдых зычных, на думку рускіх даследчыкаў Г.В. Вятвіцкага, В.Ф. Івановай, А.І. Маісеева, складае практычную зручнасць, бо пазбаўляе ад неабходнасці час ад часу мяняць напісанні запазычанняў¹.

¹ Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», які ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г., не прадугледжвае ўказанай аднатыпнасці. — *Аўт.*

Правіла 3

У пачатку неславянскіх слоў гукі [э] і [йэ] вымаўляюцца выразна і на пісьме перадаюцца па традыцыі літарамі э, е.

Пішацца літара Э	Пішацца літара Е
эдэльвэйс, экзарх, экспарт, эліс, элісіс, эльф, эму, эндшпіль, эпас, энік, энітэт, этнас, эркер, эурыка, эўфанія, эўфемізм, Эверэст, Эрыка, Энгельс, Эдып, Эквадор, Эўклід, Эўтэрпа	Ева, ёгер, ёгерскі, ёдка, ёжа, епархія, епіскап, есавул, ёўра, Еўфрасінья, Еўропа, Ерэван, Еўпаторыя, Егіпет, Есентукі, Еўлашэўскі, Еўразія

Правіла 4

Літара э заўсёды пішацца на канцы нязменных неславянскіх слоў, у тым ліку і ўласных назваў (традыцыйныя напісанні) пасля:

- галосных: *албэ, канбэ, Кальсрўэ;*
- зычных (за выключэннем л, к): *брэвэ, бурымэ, галіфэ, глясэ, дэкальтэ, кабарэ, кайнэ, канапэ, кансамэ, кафэ, кашнэ, глясэ, пенснэ, плісэ, каратэ, кабернэ, макрамэ, махэ, мацэтэ, медрэсэ, мулінэ, пратэжэ, рэзюмэ, рэнамэ, фортэ, фрыкасэ, фуэтэ, эсэ, шымпанзэ; Думбадзэ, Душанбэ, Мерымэ, Мёрзэ, Хасэ, Шэварднадзэ, Фрўнзэ.* Яна захоўваецца заўсёды і ў вытворных словах: *купэ — купэйны.*

Правіла 5

Пасля літар л, к на канцы іншамоўных нязменных слоў пішацца літара е: *більбакэ, дэфілё, камюнікэ, караёке, пікэ, рэлэ, суфлэ, філэ, сальта-мартале, Юнке* (нацыянальны парк у Пуэрта-Рыка) і інш.

Правіла 6

У сярэдзіне іншамоўных слоў напісанне літары э ці е пасля літар, якія абазначаюць губныя зычныя і з, с, залежыць ад вымаўлення ў той мове, з якой слова запазычана, і правяраецца толькі па слоўніку (традыцыйныя напісанні). Калі ўказаныя зычныя вымаўляюцца мякка, то пішацца

літара *е*: *бізнесмэн, інэртны, мэнеджар, музей, навёла, сервіз, сканер, фланэлевы, энэргія, шынэль*; калі цвёрда, то — *э: інтэрнэт, лэдзі, маянэз, сэрвіс, тунэль, экзэмпляр*.

■ Запомніце вымаўленне і напісанне слоў!

Пішацца *Е* (мяккае вымаўленне зычных)

- метр: дэнсіметр, дэнсіметрыя, сантыметр, сантыметроўвы;
- мен: бармен, рэкардсмен, бізнесмен, джазмен, спартсмен, су-пермен, кангрэсмен, яхтсмен;
- мент: акампанемэнт, арнамент, асартымент, дэкрэмент, дэпартамент, дыямент, манумент, парлаэмент, мэнеджмент, пастамэнт, рэгламент, сегмент, тэмперамент, фрагмент, цэмент, элемэнт;
- нер: кантэйнер, сканер, цэнтнер, цюнер

Пішацца *Э* (цвёрдае вымаўленне)

- Бравэрка, бэйдж, бэжавы, бэз, бэлька, бэра, бэсціць, бэта, вэб-камера, вэб-дызайнер, вэксаль, вэлюм, вэндаіць, вэрхал, гавэнда, гарсэт, дубэльты, задлік, Зэльва, зэт, імпэт, інтэрнэт, камізэлька, мадамуазэль, мэбля, мэр, мэтр, нэндэа, нэсэсэр, паланэз, пленэр, пэндзаль, пэр, слэнг, сурвэтка, сэр, фанабэрысты, фэнтэзі, хабанэра, шкарпэткі, экзэкуцыя, экзэма.
- сэн: Андэрсэн, кніксэн.

Пытанні

1. Калі ў беларускай мове пішацца літара *о*? У чым цяжкасці напісання гэтай літары?
2. Якія існуюць правілы напісання літары *ё*?
3. Пры якіх умовах на канцы запазычаных нязменных слоў пішуцца літары *э, е*?
4. У чым складанасць напісання націскных галосных *э, е* ў сярэдзіне запазычаных слоў?

Правілы перадачы акання

Літары *А, О, Э, Ы* ў словах, простых па структуры

Агульная заўвага

Аканнем называецца фанетычны працэс, у выніку якога галосныя гукі [о], [э] пасля цвёрдых зычных, трапіўшы ў ненаціскае становішча, чаргуюцца з [а]. Гэта надзвычай важная асаблівасць беларускай мовы адлюстроўваецца і на пісьме: *цэгла* — *цагляны*, *кол* — *калы*, *шэрсць* — *шарсцяны*, *дрэмле* — *драмлю*.

Правіла 7

Ненаціскны гук [о] вымаўляецца ў беларускай мове ва ўсіх словах незалежна ад іх паходжання як гук [а] і перадаецца на пісьме літарай *а* (фанетычны прынцып):

- у пачатку слова: *аднойчы*, *аранжавы*, *Ашмянны*, *Абразцоў*, *ордэн* — *ардэнаносны*, *опера* — *аперэта*;
- у сярэдзіне слова: *дом* — *дамы*, *тэорыя* — *тэарэтычны*, *рэкорд* — *рэкардсмен*, *Гамёр*, *Бандарэнка*, *педагагічны*;
- на канцы слова: *адажыа*, *Ватэрлоа*, *імпрэсарыа*, *лёта*, *Манька*, *Токіа*, *трыа* і інш. **Параўнайце** ў рускай мове: *Ошмяны*, *Образцов*, *Монако*, *лето*, *Гомер*, *Ватерлоо*, *трио*, *Токио*.

Правіла 8

Ненаціскны гук [э] вымаўляецца ў беларускай мове як гук [а] і перадаецца на пісьме літарай *а* (фанетычны прынцып):

- ва ўсіх словах са славянскай лексічнай асновай, у тым ліку і ва ўласных назвах: *крэпасць* — *красны*, *рэчка* — *рачны*, *чэргі* — *чарга*, *шэсць* — *шасцярыня*, *шэры* — *шарэць*, *прэстольны*, *прападобны*, *радыска*, *чарэшня*, *Баранцава мора*, *Беразіно*, *Жамчужнікаў*, *Шайчэнка*, *Чалюскін*. **Параўнайце** ў рускай мове: *редиска*, *черешня*, *Баренцево море*, *Шевченко*, *Челюскин*;

• у сярэдаіне параўнальна невялікай групы агульнавадомых і часта ўжывальных слоў неславянскага паходжання, якія цалкам адаптаваліся да фанетычнай сістэмы беларускай мовы: *арэнда* — *арандаваць*, *майстэрня* — *майстар*, *адрас*, *далікатэс*, *жамчужына*, *латарэя*, *літарату́ра*, *рамонт*, *сакратар*, *сакрэт*, *характарыстыка*, *шаўрон*, *транслітарэ́цыя* і інш. Параўнайце: *adresse* (фр.), *delicatesse* (фр.), *littérature* (лац.), *lotteria* (іт.). У мовазнаўстве такія словы яшчэ называюць *даўнозапазычанымі*. Напісанне гэтых слоў варта запомніць.

Правіла 9

Літара *a* пішацца ў ненаціскных каранёвых фіналах *-эль*, *-эр* слоў неславянскага паходжання (марфалагічны і фанетычны прынцыпы): *альма-ма́тар* (лац. *alma mater*), *аўтса́й-дар* (англ. *outsider*), *бухгалта́р* (ням. *Buchhalter*), *ваўча́р* (англ. *voucher*), *га́нгста́р* (англ. *gangster*), *грэ́йда́р* (англ. *grader*), *гаўля́йта́р*, *дэфро́ста́р*, *міта́ль*, *шніца́ль*, *фо́рта́ль*, *ліда́р*, *ліхта́р* (гал. *lichter* — невялікае судна тыпу баржы), *кампа́юта́р*, *прынта́р*, *о́рда́р*, *пэ́йджа́р*, *рэ́йнджа́р*, *світа́р*, *се́та́р*, *ску́та́р*, *спрынта́р*, *тэ́нда́р*, *фарва́та́р*, *фе́льча́р*, *флама́ста́р*, *шпінда́ль*, *эспа́нда́р*, *дэбарка́да́р* і *дэбаркада́р*.

Заўвага. Літара *a* захоўваецца і ў вытворных словах: *бухгалтарскі*, *кампаўтарны*, *лідарства*, *спрынтарскі*, *тэндарны*, *чартарны*.

Правіла 10

Ненаціскныя гукі [o], [э] перадаюцца літарамі *o*, *э* ў колькасна абмежаванай групе слоў (традыцыйныя напісанні). Да іх адносяцца:

- часціцы і выклічнікі: *ого*, *о-го-го*, *эге*, *эге-ге*;
- іншамоўныя тэрміны для іх сэнсавай дыферэнцыяцыі: *орсін*, *окса*.

Правіла 11

У адпаведнасці з традыцыяй літара *э* пішацца ў неславянскай лексіцы для абазначэння ненаціскавага гукі [э]:

- у пачатку слоў: *эле́мент*, *экза́мен*, *эвакуа́цыя*, *эква́тар*, *эспа́на́т*, *электра́н*, *Эверэ́ст*, *Эльбру́с*, *Эўклі́д*, *Эдмундаўна*;

- у сярэдзіне і на канцы слоў: *асэнсаваць, пераасэнсаваць, асэнсаванне, гардэроб, брдэн, дэлегат, дэзерцір, крэдыт, антрэсоль, рэвізор, цэмент, андантэ, канбэ, Амстэрдам, Жэнева, Мбрэ, Табідзэ;*

- ва ўласных назвах з ненаціскнымі фіналямі *-эр, -эль*: *Ландэр, Лютэр, Одэр, Юпітэр, Пітэр, Бідэр, Шрэдэр, Шнайдэр, дэ Костэр.*

Заўвага. Літара *э* захоўваецца і ў вытворных ад іх словах: *юпітэрны, лютэранства;*

- у словах, дзе спалучэнні гукаў *-эр, -эль* знаходзяцца ў сярэдзіне слова або пад націскам: *брудэршафт, брудэргайз, ватэрпола, ватэрпаліст, унтэр-афіцэр, зондэр-каманда, сэкрэтэр, партэр.*

Правіла 12

У невялікай групе слоў славянскага паходжання замест націскных спалучэнняў *ро, ло* не пад націскам пішуцца склады *ры, лы* (традыцыйныя напісанні): *кроў — крыві — крываёвы, дрóвы — дрывасёк — дрывотня, крошка — на-крышыць, брóвы — брывó, гром — грывóты — грывець, брод — брысці, скрòгат — скрыгатаць, свякрóў — све-крыві, блóхі — блыхá, глòтка — глытаць.* Напісанне і вымаўленне гэтых слоў неабходна запомніць.

Правіла 13

У нешматлікай групе слоў неславянскага і славянскага паходжання пад уплывам вымаўлення замест этымалагічнага [э] замацаваўся гук [ы], які перадаецца на пісьме літарай *ы* (традыцыйныя напісанні): *арышт — арыштант, брызэнт — брызэнтавы, дрызіна, зарыва, інжынер, канцылярыя, марыва, пчырк, рызіна, рысóra, трывóга, хрыбэт, хрысціць, цырымóнія — цырыманіял, гóрыч, дрымóта, чыр-вóны.* Напісанне гэтых слоў неабходна запомніць.

Цяжкасці прымянення правілаў. Прымяняць асобныя правілы перадачы акання на пісьме няпроста. Для выканання іх неабходна:

- заўважаць і адрозніваць паходжанне слова — славянскае ці неславянскае. Калі славянскае, аканне перадаецца на пісь-

ме (*шаптаць, выкрасліць*), калі неславянскае, літара *э* захоўваецца (*крэдытны, інтэрнат, ордэн, сінтэз*);

• заўважаць і адрозніваць неславянскія словы з фіналямі *-эль, -эр*:

– аканне перадаецца толькі ў ненаціскных фіналях (*адпатар, камп'ютар, лідар, ордар, шпiталь*), а таксама ў вытворных словах (*камп'ютарны, лідарства, ордарны*);

– пад націскам у фіналях *-эль, -эр* літара *э* захоўваецца (*таршэр, мадэль*), таксама як і ў вытворных словах нават тады, калі становіцца не пад націскам (*мадэль → мадэльэр, віяланчэль → віяланчэліст*);

– уласныя імёны і вытворныя ад іх словы пішучца з літарай *э*: *Вінчэстэр, Ландэр, Лютэр — лютэранства, Юпітэр* (планета). Але: агульныя назоўнікі ў адпаведнасці з новым правілам акання пішучца з літарай *а*: *юпітар* (пражэктар), *вінчэстар* (від зброі);

• адрозніваць словы, дзе спалучэнні *-эль-, -эр-* фіналямі не а'яўляюцца, а знаходзяцца ў сярэдзіне слова: *мітэльшнаўцар, ватэрпола, гардэроб, пастэрызацыя, унтэр-афіцэр*;

• улічваць арфаэпічную варыянтнасць: *прадзюсар, прадзюсерскі*, а не *прадзюсер, прадзюсерскі*.

Літары *А, О, Э, Ы* ў складаных словах

Агульныя заўвагі

Складаным лічыцца слова, якое мае ў сваім саставе дзве і больш асновы: *заасад, скараход, дэбражасны, сальяр, сухавей, чорнабароды, паравозавагоннарамонтны*. У такіх словах можа быць адзін асноўны і адзін або некалькі пабочных націскаў.

Літары *а, о, э, ы* будуць арфаграмамі ў складаных словах, калі:

- з'яўляюцца злучальнымі;
- выкарыстоўваюцца ў першай частцы складаных слоў.

Злучальнымі называюцца літары, якія абазначаюць гукі, што аб'ядноўваюць дзве і больш асновы ў адно слова: *добр-а-зычлівы, час-о-пісны, мног-а-галоссе*.

Правіла 14

Злучальныя літары *о, э* пішучца ў невялікай групе слоў толькі пад націскам (апорныя напісанні): *Вадóхрышча, часóпіс, курóдым і кура́дым, селенóграф; ілжэвучэ́нне, ілжэсвё́дка, ілжэнавукóвы (лжэвучэ́нне, лжэсвё́дка, лжэнавукóвы)*.

Правіла 15

Не пад націскам замест *о* заўсёды пішацца злучальная галосная *а* (фанетычны прынцып): *вёслападобны, гнёздаплячэ́нне, ружавáрня, сыраквáша, энэргагаспадáрка*.

Правіла 16

Напісанне злучальнай галоснай *о* ці *а* ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца *ільно-* (*льно-*), *шкло-*, *святло-*, *дно-*, залежыць ад націску ў другой частцы слова:

- калі націск падае на першы склад другой часткі, то пішацца літара *а* (фанетычны прынцып): *ільнаво́д, ільнаво́дства, ільнасе́ялка; шклава́та, шклавáрабы, шклапо́суд, шклапла́стыкавы; святлалю́бны, святлатэ́хніка, святлафо́р;*

- калі націск падае на другі, трэці і далейшыя склады другой часткі, то пішацца літара *о* (апорныя напісанні): *ільновалакно́, ільнокамбінáт, ільнотраста́; шкловытвóрчасць, шклобетóн, шклокера́міка, шклотканíна; святлоадчува́нне, святлолюбі́вы, святлоцэня́вы; днаоачышча́льны, днапаглы́бны.*

Правіла 17

Літара *э* ў першай частцы складаных слоў пішацца ў адпаведнасці з існуючай традыцыяй заўсёды, незалежна ад націску ў другой частцы: *рэдказубы, рэдкалэ́ссе, шэравóкі, шэравало́сы, грэхападзэ́нне*.

Правіла 18

Літара *о* ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

- калі пад націскам знаходзіцца *не першы* (а другі, трэці і г.д.) склад другой часткі складанага слова: *вогнетрыва́лы* (*вогне|тры-ва́-лы*), *высокаідэ́йны* (*высока|і-дэ́й-ны*), *мостабудайні́к* (*моста|бу-даў-ні́к*), *чорнабаро́ды* (*чорна|ба-ро́-ды*), *конегадбо́ўля* (*коне|га-до́ў-ля*), *кароткаметра́жны* (*карот-ка|ме-тра́-жны*), *бортмеха́нік* (*борт|ме-ха́-нік*), *політэхні́чны* (*полі|тэ-хні́-чны*), *збагеаграфія́* (*зба|ге-а-гра́-фія*), *крывазва́рот* (*кrhoва|зва-ро́т*);

- калі другая частка складанага слова пачынаецца з:

- ў* (нескладовага): *вогнеўсто́йлівы*, *збожжаўбо́рачны*, *дробнаўла́снік*, *поўнаўла́дны*;

- вед-*: *японавед*;

- знав-* (*-знаў-*): *мовазна́вец*, *балотазна́ўства*, *манголазна́ўства*, *законазна́ўчы*, *усходазна́ўства*;

- калі першай часткай складаных слоў з'яўляюцца прыведзеныя ніжэй словы ці марфемы, дзе галосны гук [о], які абазначаецца літарай *о*, служыць для ідэнтыфікацыі (распазнавання) утваральнай асновы:

аснова...	асноватворны
азона...	азонастойкі
азотна...	азотнакіслы, азотна-ту́кавы
вока...	вокамгнё́нне, вокамгнё́нны, вокару́хальны
грос...	гросма́йстар, гросма́йстарскі, грóсбух, грóсфа́тар
збожжа...	збожжаскля́д, збожжасхо́вішча, збожжазда́ча, збожжанарыхто́ўка
іголка...	іголкафі́льтр, іголкападо́бны
колера...	колераадчува́нне, колеракарэ́ктар, колераму́зыка, колераспалучэ́нне, колераўзнаўле́нне, колерафатаграфія́

контр...	<i>контратыка, контрудар, контргайка, контр-манеўр, контрпрапаганда, контр-адмірал</i> (не блытаць са словамі, дзе такой прыстаўкі няма: <i>кантрабанда, кантрабас, кантральта, кантрапункт, кантрамарка, кантрацэптывы</i>)
матора...	<i>маторазборка, маторарамонтны</i>
множна...	<i>множналікавы</i>
мова...	<i>мовабудова, моватворчасць, мовазнаўства</i>
мота...	<i>мотабол, мотаролер, мотагоншчык, мотапяхота</i> і г.д.; выключэнні: <i>матавоз, матацыкл</i> і вытворныя ад іх
моцна...	<i>моцнадзейны, моцнавязкі, моцназбрudжаны, моцнапорысты, моцнабокавы, моцнарадыёактыўны</i>
попела...	<i>попеланад</i>
проці...	<i>процітамны, процілеглы, проціракавы, процізаконны, процівагаз</i>
ружова...	<i>ружовакветныя, ружовашчыкі, ружовачырвоны</i>
свабода...	<i>свабодалюбівы, свабодалюбны, свабодамыснасць, свабодамысны</i>
слова...	<i>словаблудства, словатворчасць, словаўтварэнне</i>
фонда...	<i>фондаёмісты, фондасховішча</i>
фота...	<i>фотаздымак, фотакопія, фотакamera, фотавыстаўка</i> і г.д.; выключэнне: <i>фатаграфія</i> і вытворныя ад яго: <i>фатаграфавіць, фатаграфаванне</i> і інш.
што...	<i>штогадзёвы, штодзённы, штолёта, штомесяц, штотыднёвік</i>

Правіла 19

Літара *a* ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

- замест літары *o*, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі складанага слова: *бамбасховішча* (*бам-*

ба|схó-ві-шча), даўгавё́чны (даўга|вё́-чны), закана́мёрны (за-кана|мёр-ны), злапа́мятны (зла|па́-мя-тны), караткахва́-левы (каратка|хва́-ле-вы), заапа́рк (заа|па́рк);

• незалежна ад націску ў другой частцы, калі першай часткай з'яўляюцца словы, дзе зымалагічнага *о* (г. зн. [*о*] пад націскам у аднакаранёвых словах) няма.

Да такіх частак адносяцца, напрыклад:

вела...	<i>велагóнка, велатрэк</i>
відэа...	<i>відэабі́знес, відэамагнітафо́н, відэапрака́т, відэа-салóн</i>
галава...	<i>галавакружэ́нне, галавалóмка, галавацýлства</i>
кіна...	<i>кінааператар, кінаглядáч, кіназа́ла, кіназо́рка, кінака́мера</i>
малака...	<i>малакаво́з, малаказаво́д, малакавытворчасць</i>
сада...	<i>садаахо́ўны, садаво́д, садаво́дства, садаво́дчы</i>
слава...	<i>славалю́бівы, славалю́бства</i>
ста...	<i>стагадо́вы, стаградусны, стагалóсы, стаметро́ўка</i>
танка...	<i>танкабудава́нне, танкабудаўнічы, танкаваджэ́н-не, танкадро́м</i>
шмат...	<i>шматпла́нанасць, шматпо́лле, шматпудбо́вы, шматрадко́вы і інш.</i>

Правіла 20

Замест літары *о* (у складзе — *ро*) у першай частцы складаных слоў можа пісацца літара *ы*, калі ў складаным слове няма пабочнага націску, г. зн. пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі складанага слова: *кыва́жэрны, кывяно́сны, кывасо́с, кывапі́вец*. Калі ж націск падае на другі, трэці і г. д. склад другой часткі складанага слова, то ў такіх выпадках захоўваецца напісанне літары *о*: *кыва-цячэ́нне, громападо́бны*.

Правіла 21

Лічэбнікі *шэсцьсот, семсот і восемсот* утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова (фанетычны прынцып):

Н. *шэсцьсѐт, семсѐт, восемсѐт*;

Р. *шасцісѐт, сямісѐт, васьмісѐт*;

Д. *шасціста́м, сяміста́м, васьміста́м*;

В., як Н.;

Т. *шасцюста́мі, сямюста́мі, васьмюста́мі*;

М. (аб) *шасціста́х, сяміста́х, васьміста́х*.

Правіла 22

У складаных словах, утвораных ад колькаснага лічэбніка ў форме роднага склону і іншага слова, першая частка пішацца так, як яна пішацца ў родным склоне лічэбніка, незалежна ад націску ў другой частцы слова (фанетычны прынцып): *чатырохпавярховы, трохдзённы, шасцісоты, васьмігадовы, саракашасцітонны, трохсотметровы, старублёвы, стагодні* і інш.

Правіла 23

Першая частка *поў-* у складаных словах пішацца заўсёды пад націскам (апорныя напісанні): *поўнач, поўдзень; паў-* — не пад націскам (фанетычны прынцып): *паўвярсты, паўтоны, паўлітра, паўяблыка, паў-Еўропы*.

Трэба памятаць, што частка *паў-* (*поў-*) пішацца разам, калі другая частка слова прадстаўлена агульным назоўнікам (*паўкіламетра, паўяблыка*), і праз злучок, калі другая частка слова — уласны назоўнік (*паў-Мінска, паў-Італіі*).

Правіла 24

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова (апорныя напісанні): *грот-мачта, чорна-сіні, што-колечы, рок-спявак, шоу-бізнес*.

- Запомніце напісанне слоў!
Блокпост, ноўтбук, пастфактум.

Пытанні

1. У якіх словах пазіцыйнае чаргаванне [о] → [а] перадаецца на пісьме?
2. У якіх словах пазіцыйнае чаргаванне [э] → [а] перадаецца на пісьме?
3. У якіх словах літара э пішацца незалежна ад націску?
4. У чым заключаюцца цяжкасці прымянення правілаў напісання літар а, э ў словах, простых па структуры?
5. Калі ў першай частцы складаных слоў пішуцца літары о, э?
6. Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара а?
7. У чым асаблівасць напісання злучальных літар?
8. Калі ў першай частцы складаных слоў замест о пішацца ы?
9. У чым адметнасць напісання лічэбнікаў *шэсцьсот, семсот і восемсот*?
10. Як пішуцца складаныя словы, у якіх першай часткай з'яўляецца лічэбнік? Як пішуцца часткі *поў-, паў-*?

Правілы перадачы якання

Літары Е, Ё, Я ў словах, простых па структуры

Агульныя заўвагі

Яканне — гэта вымаўленне ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных гука [’а] на месцы гукаў [’о], [’э], што знаходзіць сваё адлюстраванне на пісьме ў літары **я** (адсюль і назва): [кл’он] — [кл’ановы], [з’эл’эн’] — [з’ал’оны] (*клён — кляновы, зель — зялёны*). Каб правільна, у адпаведнасці з сучаснымі нормамаі беларускай літаратурнай мовы, напісаць у слове літары **е, я**, неабходна засвоіць:

- сутнасць якання;
- правілы перадачы якання;
- выключэнні з гэтага правіла.

Правіла 25

У першым складзе перад націскам замест галосных *e, ё* заўсёды пішацца літара *я* (фанетычны прынцып):

• ва ўсіх словах са славянскай лексічнай асновай, якія могуць адносіцца да розных часцін мовы:

– агульныя назоўнікі: *землі — зямля, вепрукі — вепрук, дзень — дзянёк, ярша, лянок, вясковец, паядынак, паяўленне, бяссілле, бяспамяцтва, медзведзяня, палярына, вятры, валяр'ян, кляймо, ядловец, нявестка, нявыхад*;

– уласныя назоўнікі: *Нясвіж, Нява, Бялынічы, Пецярбург, Пятрусь, Пячора, Бялінскі, Дзяржынскі, Святрлоўск, Някрасаў, Ярмоленка, Ясенін*;

– прыметнікі: *лес — лясны, кветка — квяцісты, бясплатны, бяссэнсавы, бяшумны, нязвыклы*;

– дзеясловы: *бегаць — бяжыць, клёў — кляваць, нёс — нясуць, сцвярджаць, сцямнела, страсянуцца, пяройдзеш, нядужыцца, няволіць*;

– лічэбнікі: *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васямнаццаць, сямёра, пятнаццаць, шэсцьдзясят*;

– займеннікі: *мяне, цябе, сябе, якія*;

– прыслоўі: *нядобра, свядома, цвяроза, нязручна і інш.*;

• у невялікай групе слоў неславянскага паходжання, якія ў мовазнаўстве прынята называць *даўнозапазычанымі*: *дзяжурны, дзяжурства, каландарны, мянтўз, янот, яфрэйтар, сяржант, яхідны, ялейны, яўрэй*. Менавіта сюды адносіцца вялікая колькасць жаночых і мужчынскіх імёнаў: *Аляксэй, Валянцін, Валянціна, Валяр'ян, Веньямін, Сяргей, Ягор, Якуб, Яўгэн, Яўхім, Яўстах* і інш.

Правіла 26

Ва ўсіх астатніх пераднаціскных і паслянаціскных складах захоўваецца літара *e* (марфалагічны прынцып): *земляны, бессаромны, вечаровы, летуценне; вёцер, вёрасень, засень, замець, колер, клеткаць, плеткары, бегуны, човен, чэrvень, бўсел, вёер*.

Заўвага. У большасці суфіксаў і канчаткаў розных часцін мовы напісанне літары *е* ці *я* таксама адпавядае правілу якання: *тра-сеш* — *трасяцэ, гнецяцэ, разрыхляеш* — *разрыхляеце, нясу* — *несяцэ, прыбярэ* — *прыбярэш* — *прыберацэ, вяду* — *ведзяцэ, ляціш* — *леціцэ, глядзець* — *гледзіцэ; малюсенькі, топлы, тоненькі, в'етнамец, клёенне, зяцёў, Валодзеў, Пёцеў* і інш.

Выключэнні з правілаў перадачы якання

Правіла 27

У вялікай групе слоў з неславянскай лексічнай асновай заўсёды пішацца літара *е* і не залежыць ад месца націску (традыцыйныя напісанні): *абеліск, апетыт, балерына, бензінавы, бюлетэнь, веранда, калектыў, кампетэнтны, сенсация, склероз, легальны, медаль, метрвы, перспектыва.*

Гэтану правілу падпарадкоўваюцца і ўласныя неславянскія назвы: *Бетховен, Берлін, Еўропа, Егіпет, Палесціна.*

Правіла 28

Пасля заднеязычных гукаў [г'], [к'], [х'] літара *е* таксама не чаргуецца з літарай *я* (традыцыйныя напісанні): *гектар, геройскі, гербарый, кедровнік, кераміка, кефаль, кефір, хейсёр, Генадзь, Герасім, Кетлінская, Кедышка, Македонія, Гервяты, Херсён.*

Заўвага. Толькі ў невялікай групе запазычаных неславянскіх слоў у першым складзе перад націскам можа захоўвацца літара *я* і пасля *г, к, х*. У такіх выпадках спалучэнні [г'а], [к'а], [х'а] з'яўляюцца этымалагічнымі (спрадвечнымі): *гяур* (пагардлівая назва іншаверца ў мусульман), *кярыз* (падземная ёмістасць для збірання грунтовых вод і вывадзення іх на паверхню зямлі для арашэння і абваднення), *Гянджа, Кяхта, Хямляйнэн.*

Правіла 29

Часціца *не* і прыназоўнік *без* пішуцца заўсёды нязменна (марфалагічны прынецп): *не быў, не браў, не ідзе, без меры, без жартаў, не спыніць, без прычыны, не без вынікаў, не без работы.*

Пры напісанні разам *не* і *без* становяцца прыстаўкамі і падпарадкоўваюцца асноўным правілам напісання *е, я*: *недалёкі, нядойга, бескарысны, бязмежны, бязногі, бяслёбіца*.

Правіла 30

У невялікай групе слоў літара *я* ў корані слова пішацца незалежна ад націску. Напісанне ў гэтым выпадку адпавядае агульнаму правілу беларускай арфаграфіі, г. зн. яны маюць аднакаранёвыя словы, у якіх літара *я* знаходзіцца ў моцнай пазіцыі — пад націскам (марфалагічны прынецп): *аблямаваць (лямец), вьывяліцца (вялены), лямантаваць (лямант), п'овязь (вяжа), пяцярня (пяць), мяккаваты, вьмякчыць (мяккі), дзэвяць (дзявяты), дзэсяць (дзясяты), дзятляня (дзяцел), калядаваць (Каляды), ляскатаць (ляскат), святкаваць (свята), цягавіты (цяга), ядавіты (яд)* і некаторыя інш.

Параўнайце: у словах тыпу *Петрусь, медзведзяня* не ў першым складзе перад націскам пішацца літара *е*, паколькі ў аднакаранёвых словах літара *я* не можа абазначаць націскны гук [’а]: *Пятрусь, мядзвэдзь*.

Правіла 31

У невялікай групе слоў каранёвы этымалагічны (спрадвечны) гук [’а] на пісьме заўсёды абазначаецца літарай *я*. Напісанне такіх слоў неабходна запомніць або правяраць па слоўніку (традыцыйныя напісанні): *янычары, япрука, ядлаўцовы, ядлаўцоўка, ясакар, ягамосць, языкаты, языкасты, язычковыя (зычныя), якабінец, яравы, яравізацыя, сённяшні, віцязь, мёсяц, пяс, памяць, тьсяча; Вячаслаў, Бёсядзь, Прыпяць, Свіцязь*.

Правіла 32

У беларускай мове ёсць невялікая група марфем з літарай *я*, дзе гэта літара пішацца заўсёды і не залежыць ад месца націску ў слове. Правіпіс такіх марфем адпавядае марфалагічнаму прынецпу.

Да іх адносяцца:

- неславянская прыстаўка *дыя-*, якая абазначае пра-
нікненне, раздзяленне, узаемасувязь, узмацненне, завер-
шанасць: *дыямагнетык* (*дыя* + *магнетык*), *дыяпраэктар*
(*дыя* + *праектар*), *дыяскоп* (*дыя*+*скоп*);

- суфіксы:

- язь-* (-*яз*-): *баязь, дробязь, дробязны, дробязнасць;*

- ядзь-*: *роўнядзь;*

- яв-*: *сэмявы* (семявыя залозы);

- яц-* (-*яч-*): *дзэяч, заяц, заячы, заячына;*

- я-* (некаторых дзеясловаў і вытворных ад іх слоў —
дзеяпрыметнікаў, назоўнікаў): *веяць, дзэяць, лаяць,*
сэяць, кашляць, баяць, муляць; ла-я-нка, ве-я-лка, ве-
я-нне, ве-я-льшчык, се-я-лка; абсмя-я-ны, засе-я-ны;

- ячы-* (вялікай групы дзеяпрыслоўяў незакончанага
трывання): *стоячы, носячы, возячы, ловачы;*

- канчаткі назоўнікаў, прыметнікаў, парадкавых лічэб-
нікаў, займеннікаў: *хваляй, пэсняй, хвалям, пэсням, хва-*
лямі, пэснямі; сіняя, сіняе, сіняй, сіняга, сіняму, сабаляў,
прыслоўяў; трэцяга, трэцяй; гэтыя, нейкія і інш.;

- асабовыя назоўнікі жаночага роду: *Маня — Маняй,*
Таня — Таняй, Маруся — Марусяй, Гануля — Гануляй.
Параўнайце назоўнікі мужчынскага роду: *Ваня — Ванем,*
Кобля — Коблем, Вася — Васем, Толья — Тольем.

Правіла 33

У невялікай групе слоў замест каранёвай націскавой *е*
ў націскным і ненаціскным становішчы пішацца літара *і*,
у тым ліку і ў першым складзе перад націскам. Гэта трады-
цыйныя напісанні, якія неабходна запомніць, бо яны фік-
суюць гістарычныя чаргаванні гукаў: *адлэгчы — адліга,*
блеск — блішчаць, бліскавіца, дзэці — дзіцячы, кветка —
квітнёць, светлы — світаць, світанак, сцэрыці — сціраць,
сцэле — расцілаць, цвет — цвіці, усмешка — усміхацца.

Літары *Е, Ё, Я* ў складаных словах

Правіла 34

Злучальная літара *е* ў складаных словах пішацца на падставе марфалагічнага прыцыпу:

- не ў першым складзе перад націскам: *боепрыпасы, зернебабовы, вугдепрамысловасць, жыццёапісанне, землекарыстанне, ценелюбівы;*

- незалежна ад націску, калі другая частка пачынаецца з *ў* (нескладовага): *зернеўборачны, землеўласнік, своеўладны, усеўладны, вогнеўстойлівы, вільгацеўстойлівы, землеўпарадкаванне, усеўкраінскі, хмелеўборка.*

Заўвага. Злучальная галосная *я* пішацца замест *е* ў першым складзе перад націскам (фанетычны прыцып): *баяздольны, краявід, зерняховішча, сталявар, землярб, жыццярэдасны, ценялюбны, крамянязбл, крывятворны, глыбінямер.*

Правіла 35

У першай частцы складаных слоў заўсёды пішацца літара *я* ў першым складзе перад пабочным націскам, калі асноўны націск прыпадае не на першы склад другой часткі складанага слова (фанетычны прыцып): *Вялікабрытанія, вялікадзяржаўны, вялікагаловы, вялікафармацыйны; бярвёнаўкладчык, нядобразычлівы.*

Літара *я* пішацца незалежна ад націску ў другой частцы складаных слоў, калі першая частка ўяўляе сабой слова ў яго першапачатковай форме (марфалагічны прыцып). Да іх адносяцца, напрыклад, часткі:

авія...	<i>авіямадэль, авіялошта, авіяканструктар</i>
аудыя...	<i>аудыязапіс, аудыякасета, аудыяплэер, аудыятэкст</i>
каля...	<i>калякветнік, каляनावуковы, калясардэчны</i>
гелія...	<i>геліяграма, геліяграфічны, геліяцэнтрчны, геліяэнергетыка</i>
медыя...	<i>медыябізнэс, медыясупольнасць, медыяэнцыклапедыя, медыязборка</i>

мякка...	мяккасардэчны, мяккацэлы
мяса...	мясаёд, мясакамінат, мясапрадукты, мясарубка
саляна... (які мае адносіны да салянай кіслаты)	салянакіслы
семя...	семявываржэнне, семязавязь, семяўтварэнне, семяўваход
святло(а)...	святлабоязь, святлолюбiвы, святлоадчувальны, святлафор
хімія...	хіміятэрапеўтычны, хіміятэрапія
цяжка...	цяжкавагавы, цяжкапраходны

Правіла 36

Літара *е* пішацца ў першай частцы складанага слова славянскага паходжання, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі (такі правапіс адпавядае правапісу *е* ў словах, простых па структуры): *Белавэжскі, белабрысы, велікодны, светапогляд, сенажаць, велікадушны, велікарўскі, велікамўчанік, велікасвёцкі, лесаруб, цеплатраса*; у тым ліку і замест літары *ё*: *легканогі (лёгкі), ледарэз (лёд), медазбор, меданосны (мёд), цёмнавокі, цёмнаскуры (цёмны)*.

Правіла 37

Калі першая частка складанага слова **неславянскага** паходжання, то яна незалежна ад націску ў другой частцы пішацца з літарай *е*: *бензапіла, веерападобны, велазабод, бетонаяшылка, лексікаграфічны, мегакалорыя, метагалактыка, метафізіка, семасіялогія, серавадарод, фенагенетыка, фермагнітны* і інш.

Правіла 38

Літара *е* захоўваецца пад націскам у першай двухскадовай частцы складанага слова, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі: *вэраадступнік, вэрхне*

зубны, ветрарухавік, звэрагадоўля, лёсазнаўства, лёсана-рыхтоўка, першаасно́ва, сэвазваро́т, сэнакасі́лка, сэрнападо́бны, цёплалю́бівы, цёстамясі́льны.

Правіла 39

Калі націск падае не на першы склад другой часткі, або другая частка пачынаецца з *ў* (нескладовага), то *ў* першай частцы пад націскам захоўваецца літара *ё*:

- *лёгка...*: лёгкаатлеты́чны, лёгкадаро́жны лёгкаўзбро́ены;

- *лёда...*: лёдагенератар, лёдагрунтавы, лёдадраблёкка;

- *мёд...*: мёдаварэ́нне, мёданарыхтоўка;

- *мёртва...*: мёртванаро́джаны;

- *цёмна...*: цёмнавалосы, цёмналісцёвы;

- *варацёна...*: варацёнападо́бны.

Незалежна ад націску *ў* другой частцы складанага слова пішучца нязменна наступныя першыя часткі:

- *лёна-* (тое, што *ільно-*): лёнапрацо́ўка, лёнавалакно, лёнатраста, лёнаводчы, лёнамялка, лёнаубо́рачны, лёначасалка; дапускаецца варыянтнае напісанне: *ільнамялка, ільнапрацо́ўка, ільнавод, ільнавалакно, ільнотраста*;

- *жывёла-*: жыве́лагадоўля, жыве́лавод, жыве́лаводства, жыве́ланарыхтоўка;

- *радыё-*: радыёама́тар, радыёэфі́р, радыёхва́лі, радыётэхні́чны, радыётэлефо́н, радыёэлектрoні́ка;

- *цепла-*: 1) абазначае адносіны да цяпла, цеплавой энергіі, яе атрымання і выкарыстання: *цеплаабме́н, цеплазабеспячэ́нне, цеплаўсто́йлівасць, цеплаадо́ча*; 2) адпавядае слову *цеплавы*: *цепласта́нцыя, цеплатра́са* і інш.;

- *усё-* (адпавядае па значэнні займенніку *ўсё* і паказвае, што дзеянне і ўласцівасць, выражаныя другой часткай слова, пашыраюцца на *ўсё*): *усёабды́мны, усёба́чны, усёве́д, усёедны, усёзна́йка, усёзнішча́льны, усёперамо́жны.*

Першыя састаўныя часткі складаных слоў *усе-* (*уся-*) пішучца, калі яны адпавядаюць па значэнні:

- займеннікам *увесь, уся, усе*: *усагу́льны, усебакoвы, усялітасцівы*;

- слову *агульна*: *усенаро́дны, усеславянскі, усебелару́скі.*

Правіла 40

У складаных словах, утвораных ад колькаснага лічэбніка ў форме роднага склону і іншага слова, першая частка пішацца так, як яна пішацца ў родным склоне лічэбніка, незалежна ад націску ў другой частцы слова: *пяціметрковы, сямітысячны, сямімільённы, дзевяцікласнік, дзесяцірублёвы, сямнаццаціпавярховы, васьмнаццацігадковы, дзевятнаццацідзённы*.

Пытанні

1. У чым сутнасць правіла перадачы на пісьме якання?
2. Калі ў першым складзе перад націскам літара *я* не пішацца?
3. У якіх словах літара *я* пішацца паводле агульнага правіла беларускай арфаграфіі?
4. У чым адметнасць правапісу злучальных галосных *е, я*?
5. У якіх складаных словах літара *е* пішацца ў першай частцы?
6. Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *я*?
7. Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *ё*?
8. У чым адметнасць напісання складаных слоў, дзе першай часткай з'яўляецца лічэбнік?
9. На якіх прынцыпах беларускай арфаграфіі створаны правілы напісання літар *е, ё, я* ў простых і складаных словах?

Правілы перадачы спалучэнняў галосных і спалучэнняў [й] + галосны ў словах неславянскага паходжання

Агульныя заўвагі

Гукавое спалучэнне [й] + галосны ў словах іншамоўнага паходжання перадаецца ётавымі галоснымі *е, ё, ю, я, і*, як і ў словах ўласнабеларускіх:

- на пачатку слова: *Елгава, елка, юла, Ямайка, Яўндэ, Яя*;

- пасля галосных, мяккага знака, апострафа перад зычнымі ў сярэдзіне слова: *Аюдаг, Аюнскі, Геніюш, Донах'ю, краіна, Рэюньён, Х'юстан*;

- пасля галосных на канцы слова: *Мая, фая*.

Напісанне спалучэнняў галосных у іншамоўных словах залежыць ад:

- месца націску: *біёлаг — біялогія, фразеолог — фразеалогія*;

- пазіцыі гэтага спалучэння ў слове (пачатак, сярэдзіна, канец, стык марфем): *іанізацыя, іонаабмен, іонафарэз, фіеста, аксіёма, трыя, партфолія, кваліфікацыя*;

- таго, з якога гука пачынаецца збег галосных: *тахіёны, піэтэт, тахеаметрыя, ідыяматыка, ідэалогія*.

Нехарактэрнай уласцівасцю для беларускай мовы з'яўляецца збег двух ці трох галосных гукаў у слове, якія вельмі часта сустракаюцца ў заходнееўрапейскіх мовах і ў некаторых *славянскіх* (напрыклад, рускай). Таму пры асваенні запазычанай лексікі паміж галоснымі ў многіх выпадках у беларускай мове ўзнікае ўстаўны гук [й], які на пісьме рэалізуецца ётавымі літарамі *е, ё, і, я, ю*. Параўнайце:

Заходнеўрапейскія мовы	Руская мова	Беларуская мова
idiomatikos (гр.)	идиоматика	ідыяматыка
variante (фр.)	вариант	варыянт
legio, -onis (лац.)	легион	легіён
diathesis (гр.)	диатез	дыятэз
kiosque (фр.)	киоск	кіёск
mayonnaise (фр.)	майонез	маянэз

Таму, каб правільна прымяняць правілы, неабходна запомніць тры заканамернасці.

1. Калі збег галосных у *неславянскім слове* пачынаецца з *і* або *ы*, то пасля іх у *сярэдзіне* слова адбываецца ётацыя наступнага галоснага. У такіх выпадках (за невялікім выключэннем — *спаніэль*) у беларускай мове пішуцца літары *е, ё, я*: *сіямскі, аўдыенцыя, патрыёт*.

2. Калі збег галосных у *неславянскім слове* пачынаецца з *е* або *э*, то пасля іх у *сярэдзіне* слова ётацыя наступнага галоснага (за рэдкімі выключэннямі — *кадэін, мандэізм, маіс, пратэін*) не адбываецца. У такіх выпадках у беларускай мове пішуцца літары *о, а, э*: *фразеалагізм, ідэалогія*.

3. Калі пасля *і* (*ы*) вымаўляецца гук [у], то на пісьме ён перадаецца літарай *у* (*ў*): *іудаізм, акварыум, дыўрэз, калегіум, опіум, радыус, соцыум, сімпозіум, трыумвірат, трыумф*, але: *Геніюш*.

Спалучэнне галосных [іо]

Агульная заўвага

Спалучэнне галосных [іо] можа знаходзіцца ў пачатку слова, *сярэдзіне* і на канцы. Гук [о] ў гэтым спалучэнні можа стаяць пад націскам і не пад націскам.

Правіла 41

У пачатку слова з націскным гукам [о] спалучэнне [іо] перадаецца нязменна — літарамі *іо* (апорныя напісанні): *іон, іоній, іонны, Іосіф, іонаабмен, іонаабменны, іонафарэз.*

Правіла 42

У пачатку слова і на канцы з ненаціскным гукам [о] замест літары *о* пішацца *а* (фанетычны прыныцп): *іанізацыя, Іанічнае мора, іанасфера, Іаланта, Іаан; Токіа, сальфеджыя, імпрэсарыя.*

Заўвага. Ва ўласных назоўніках неславянскага паходжання, якія маюць значэнне і форму жаночага роду, канцавыя спалучэнні [іо], [ію] перадаюцца на пісьме літарамі *ія, ыя*: *Аўрэлія, Эмілія, Фабрыцыя, Лючыя, Сільвія* і інш. Параўнайце:

Мужчынскія імёны	Жаночыя імёны
Атавіа	Атавіа
Аўрэліа	Аўрэліа
Базіліа	Базіліа
Лючыа	Лючыа
Марыа	Марыа
Маўрыцыа	Маўрыцыа
Разарыа	Разарыа
Сільвіа	Сільвіа
Фабрыцыа	Фабрыцыа
Хуліа	Хуліа
Эміліа	Эміліа
Эўгеніа	Эўгеніа

Правіла 43

У сярэдзіне слова пад націскам спалучэнне *іо* перадаецца літарамі *іѐ, ыѐ* (апорныя напісанні), не пад націскам — *ія, ыя* (фанетычны прыныцп): *кіѐск — кіяскѐр, легіѐн — легіянер, бібліѐграф — бібліяграфічны, патрыѐт — патрыятычны, біѐлаг — біялогія, Ліѐзна, Ліѐн, рацыяналізаѐтар.*

Спалучэнне галосных [ia]

Правіла 44

Спалучэнне галосных [ia], якое знаходзіцца ў сярэдзіне слова, перадаецца літарамі *-ія-*, *-ыя-* незалежна ад месца націску (фанетычны прынцып): *абрэвіятура, афіцыянт, дыялект, дыяспара, ініцыятар, каланіяльны, клавіятура, мініяцюра, павіян, патрыярх, педыятр, піястр, плагіят, правіянт, фіялка, экватарыяльны*.

Спалучэнне галосных [ie]

Агульная заўвага

Спалучэнне галосных [ie] можа знаходзіцца ў пачатку і сярэдзіне слова. У беларускай мове яно адносіцца да традыцыйных напісанняў.

Правіла 45

У пачатку слова гэтае спалучэнне перадаецца нязменна — літарамі *іе*: *іерархія, іераманах, іерогліф, іерыхонскі, іерэй, іена, Іерэмія, Іерыхон, Іерусалім*; у сярэдзіне слова ў залежнасці ад папярэдняга зычнага — літарамі *іе*, *ые*: *абітурыент, арыентацыя, аўдыенцыя, гігіена, інгрэдыент, кліент, кліентура, пацыент, фіеста*.

Спалучэнне галосных [eo]

Агульная заўвага

Спалучэнне галосных [eo] можа знаходзіцца ў пачатку слова, сярэдзіне і на канцы. Гук [o] ў гэтым спалучэнні можа стаяць пад націскам і не пад націскам.

Правіла 46

З націскным гукам [о] спалучэнне [эо] перадаецца літарамі *eo, эо*: *Эол, фразеолог, ідэолаг, акардэон, крэол, метэор, пантэон, археолог*; з ненаціскным гукам [о] (у адпаведнасці з правілам акання) яно перадаецца літарамі *ea, эа*: *фразеалогія, ідэалагічны, акардэаніст, феадал, неалагізм*.

Спалучэнне [йо]

Агульная заўвага

Спалучэнне [йо] можа знаходзіцца пад націскам і не пад націскам у пачатку слова і пасля галосных. У беларускай мове яно перадаецца літарамі *ё, ia, я*.

Правіла 47

Спалучэнне [йо] перадаецца літарай *ё*, калі гук [о] знаходзіцца пад націскам (апорныя напісанні):

- на пачатку слова: *ёг, ёд, ёдль, ёгурт, ёдзісты, ёт* (гук), *ёмены, Ёрк, Нью-Ёрк, Ёфэ, Ёхансэн* (*параўнайце*: у рускай мове *йог, йод, йогурт, йот, Йорк, Нью-Йорк, Йоффе, Йохансен*);

- пасля галосных: *саёцкая мова, Гіём, маёр, раён, Мэё, Маёрка* (*параўнайце*: у рускай мове *сайотский язык, Гийом, майор, район, Мэйо, Майорка*);

- пасля зычных: *булён, каньён*.

Заўвага. Літара *ё* захоўваецца і ў вытворных словах нават тады, калі гук [о] становіцца ненаціскным (марфалагічны прыныцп): *этацыя, ёдаформ, ётавы*.

Правіла 48

Не пад націскам у пачатку слова спалучэнне [йо] перадаецца літарамі *ia* (традыцыйныя напісанні): *Іакагама, Іаркшыр, Іасеміцкая даліна, Іаханэсбург, Іашкар-Ала* (*параўнайце*: у рускай мове *Йокогама, Йоркшир, Йосемитская долина, Йоханнесбург, Йошкар-Ола*).

Правіла 49

Калі спалучэнне [йо] знаходзіцца пасля галосных не пад націскам, то па традыцыі яго перадаецца літарай **я**: *маянэз, маяран, Агая* (параўнайце: у рускай мове *майонез, майоран, Огайо*).

Заўвага. Традыцыйным з'яўляецца напісанне слоў *акіян, ніобій, Ніоба, Эфіопія* і вытворных ад іх.

Спалучэнне [йэ]**Правіла 50**

Спалучэнне [йэ] незалежна ад націску і месца ў слове перадаецца адной літарай **е**: *Емен, еменец, еменскі, еці, Ена, канвеер, Феербах, фае, Елайстон* (параўнайце: у рускай мове *Йемен, йеменец, йеменский, йети, Йена, Йеллустон*).

Спалучэнне [йа]**Правіла 51**

Спалучэнне [йа] на пісьме перадаецца:

- літарай **я** — у пачатку слова і пасля галосных: *Якаці, Маямі, параноя, секвоя* (параўнайце: у рускай мове *Йака-ити, Майами, паранойя, секвойя*);
- літарамі **ья** — пасля зычных **л, с, ц** (*мяккага*), **дз** і непрыставачных **н і з**: *мільярд, Касьян, мадзьяр, каньяк, Ха-рацьян*;
- знакамі **'я** — пасля астатніх зычных: *саф'ян, п'яўка, сям'я*.

Спалучэнні галосных на стыку марфем**Правіла 52**

Устаўны гук [й] не развіваецца ў спалучэннях **і (ы) + галосны** на стыках марфем або частак складаных слоў не-

славянскага паходжання. У такіх выпадках пасля галосных *i* (*ы*) пішуща літары *a*, *o*, *э* (традыцыйныя напісанні):

- *бі-* (лац. *bi-* — двух) — прыстаўка абазначае «які складаецца з двух частак, які мае дзве прыкметы»: *біакс*;

- *ды-* (гр. *di-*) — прыстаўка, якая абазначае «двойчы», «падвойны»: *дыаміны*, *дыамафос*, *дыёл*, *дыоптрыка*;

- *полі-* (гр. *poly* — многа, шмат) — першая састаўная частка складаных слоў, якая ўказвае на мноства, на рознабаковы, складаны састаў чаго-небудзь: *поліагрэгатны*, *поліалефіны*, *поліаміды*, *поліартрыт*;

- *тры-*: *трызёр*;

- *гумі-*: *гуміарабік*.

Заўвага 1. Аднак у шэрагу слоў на стыку марфем галосныя пішуща паводле фанетычнага прынцыпу: *біятлон*, *трыятлон*, *дыёд*, *трыёд*.

Заўвага 2. Трэба адрозніваць выпадкі напісання складаных слоў, першым кампанентам якіх з'яўляюцца самастойныя словы *алей*, *ідэя*, *медэя*, *клей*, *трахея* ад складаных і простых слоў з кампанентамі, якія не ўтвараюць самастойных лексем тыпу *трахея-*, *алеа-*, *ідэа-*, *клеа-*: *трахеяпадобны*, але: *трахеатамія*; *ідэяносьбіт*, але: *ідэалагічны*; *ідэаграфічны*, *клеявар*, але: *Клеапатра*; *алеяносны*, але: *алеаграфія*.

Заўвага 3. Арфаграфія слоў *пляда*, *зямкуляцыя* і вытворных ад іх запазычана з рускай мовы.

Заўвага 4. У некаторых даўніх запазычаннях пасля галосных *i*, *э* перад *o*, *y* развіўся ўстаўны гук [в], які на пісьме перадаецца літарай *в*: *півоня*, *Радзівон*, *Тадэвуш*, *цівун*.

Правілы перадачы прыстаўных, устаўных і беглых галосных

Прыстаўныя *А, І*

Агульныя заўвагі

Да прыстаўных галосных ў беларускай мове адносяцца гукі [і], [а], якія, аднак, не маюць самастойнага марфемнага статусу, а з'яўляюцца часткай кораня. Наяўнасць іх — адметная рыса беларускай мовы ў параўнанні з рускай.

Узніклі гэтыя гукі ў старажытнасці, прыкладна ў XIII ст., і сталі яркім паказчыкам плаўнасці і мілагучнасці нашай мовы.

Правілі прыстаўных *і, а* ў сучаснай беларускай мове адносяцца да нястрогай арфаграфічнай нормы, якая распаўсюджваецца на невялікую групу слоў і залежыць ад:

- месца слова ў сказе;
- знакаў прыпынку ў сказе;
- вершаванага памеру, рытму і рыфмы (у мастацкім тэксце).

Правіла 53

Прыстаўная літара *і* пішацца незалежна ад кантэксту ў пачатку невялікай групы слоў славянскага паходжання перад спалучэннямі зычных, першы з якіх [м]: *імгла, імжа, імжыць, імгненне, імклівы, імхі*.

Правіла 54

Прыстаўная *і* пішацца ў пачатку невялікай групы слоў славянскага паходжання перад збегам зычных, які пачы-

наецца з [р], [л], калі слова з такімі спалучэннямі зычных знаходзіцца:

- у пачатку сказа: *Іржой пакрылася жалеза. Ільняное палатно было прыгожым;*

- пасля слова, што заканчваецца на зычныя: *Паны сва-рацца, а ў мужыкоў ілбы трашчаць* (прыказка); *Конь іржаў;*

- пасля знакаў прыпынку: *Зімой дзеці любяць катацца па снезе, ільдзе.*

Заўвага. Да ліку такіх слоў адносяцца *істужка, ігруша: ішоў з істужкай, ляжаў пад ігрушай.*

Правіла 55

У сярэдзіне слова пасля прыставак на зычны прыстаўны галосны [і] змяняецца на [ы] і на пісьме перадаецца літарай **ы**: *ад+імжэць* → *адымжэць*, *аб+ілгаць* → *абылгаць*, *аб+іржавець* → *абыржавелы*, *аб+імшыць* → *абымшыць*.

Правіла 56

У сучаснай беларускай літаратурнай мове няма слоў, якія б ужываліся толькі з прыстаўной **а**. Гэтая літара пішацца:

- у словах *аржаны, амшара, аржанішча* (паралельна *іржаны, імшара, іржанішча*);

- у слове *аўторак*, дзе яна гістарычна з'яўляецца прыстаўной і ніколі не знікае.

Заўвага. Слова *арабіна* — *рабіна*, *арабінавы* — *рабінавы*, *арабіннік* — *рабіннік*, *агарод* — *гарод*, *азурук* — *гурук*, *іграць* — *граць* функцыянуюць у мове як фанетычныя варыянты, дзе гукі [а], [і] не з'яўляюцца прыстаўнымі.

Правіла 57

Прыстаўныя **і, а** не пішуцца:

- у пачатку невялікай групы слоў славянскага паходжан-ня перад збегам зычных, які пачынаецца з [р], [л], калі сло-ва з такімі спалучэннямі зычных знаходзіцца пасля слова, якое заканчваецца на галосны і пасля якога няма знакаў прыпынку: *Машыны былі пастаўлены так, каб не ржа-*

велі і не псаваліся (Я. Колас); *Такога не страчай ніколі лба я* (К. Крапіва); *Вусны рдзелі, як маліны* (П. Глебка);

- у сярэдзіне слова пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны гук: *на + ілгаць → налгаць, за + іржавець → заржавець, па + імчацца → памчацца*;

- у сярэдзіне складанага слова, калі першая частка заканчваецца на галосны гук: *вока+імгненна → вокаімгненна*.

Заўвага 1. Літара *і* не з'яўляецца прыстаўной ў словах неславянскага паходжання: *імбір, імператар, імпульс, імперыя, імпрэсіянізм, імправізацыя, імпэт*.

Заўвага 2. У пачатку большасці слоў славянскага і неславянскага паходжання перад збегам зычных прыстаўная літара *і* не пішацца: *мне, мною, млечны, млын, многа, мроіцца, мсцівец, рта, ртуць, Мсціслаў* і інш.

Заўвага 3. У паэтычных і праявічных творах з мэтай захаваць мілагучнасць слова ў кантэксце, вершаваны памер, рыфму радка аўтары часта адступаюць ад правілаў напісання прыстаўных галосных. Такія варыянтныя напісанні не лічацца памылковымі: *Ірвідуб заільскіўся потам, пачырванелыя авіслыя шчокі яго задрыжалі* (В. Іпатава); *У белай пене праносяцца коні — рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць* (М. Багдановіч); *Ён ішоў, і нязгойныя раны на чале ірдзянелі яшчэ* (Н. Арсеннева); *А пад раніцу глуха зямля задрыжала, і вятрыска не змог жерна гул пагасіць — па маўклівых прасеках, палянах, прагалах прамчалі задыханым статкам ласі* (Г. Бурвўкін).

Устаўныя А, О, Е, Ё

Агульная заўвага

Устаўнымі галоснымі называюцца гукі, якія ўзнікаюць у сярэдзіне слоў пры пэўных фанетычных умовах. На пісьме яны перадаюцца адпаведнымі літарамі — *а, о, е, ё*.

Правіла 58

Устаўныя літары пішучца:

• паміж прыстаўкай на зычны і каранем, які пачынаецца збегам зычных: *адазвацца, адабраць, адагнаць, падаткнуць, разпахнуць*; але: *адбіраць, адзвацца, адгінаць, падтыкаць, распіхаць* (у карані з'явіўся беглы галосны);

• у асновах назоўнікаў жаночага роду перад нулявым канчаткам формаў роднага склону множнага ліку, калі ў пачатковай форме гэтыя асновы заканчваюцца спалучэннямі:

– зычны + -к: *аладка — аладак, бландзінка — бландзінак, кілька — кілек, світулька — світулек, яблынька — яблынек*;

– зычны + -н: *бляхарня — бляхарань (і бляхарняў), кухня — кухань (і кухняў), майстэрня — майстэрань (і майстэрняў), сотня — соцень (і сотняў), харчэўня — харчэвень (і харчэўняў)*.

Правіла 59

Пішучца ўстаўныя *а, о, е, ё* ў невялікай групе слоў славянскага і неславянскага паходжання ў канцавых спалучэннях «зычны + [л'], [н], [р]» (фанетычны прынцып): *асяцёр, бабёр, віхор (віхар), дзёран, журавель, карабель, свіран, сябар, хіцёр* і некаторыя іншыя. Пры змене слова гэтыя галосныя знікаюць: *асятра, бабра, віхру, карабля*.

Правіла 60

У большасці слоў паміж канцавымі спалучэннямі зычных устаўныя не пішучца (традыцыйныя напісанні). Да іх адносяцца:

1) словы славянскага і неславянскага паходжання з канцавымі спалучэннямі «зычны + санорны [л'], [м], [н'], [р]»: *алебастр, аркестр, веpr, горн, гімн, дубль, дыназаўр, жанр, зубр, кадр, кандэлябр, кедр, корм, літр, метр, міністр, монстр, педыятр, рэстр, семестр, скафандр, спектр, тэатр, тэмбр, фільтр, цэнтр, штурм*; у тым

ліку і ўласныя назоўнікі: *Аляксандр, Майкл, Пётр, Сільвестр* і інш.;

- 2) беларускія ўласныя назвы на *-цк*: *Друцк, Клецк, Полацк, Слуцк, Шацк* і інш.

Беглыя *О, А, Э, Е, Ё*

Агульная заўвага

Беглымі галоснымі называюцца гукі, якія знікаюць пры ўтварэнні формаў слоў або новых слоў. Беглымі могуць быць націскныя [о], [э] і ненаціскныя [о], [а], [э].

Правіла 61

Беглыя *а, е, э* не пішуцца ва ўсіх склонавых формах назоўнікаў мужчынскага роду, калі ў пачатковай форме гэтыя назоўнікі заканчваюцца спалучэннем «зычны + *-ец, -эц, -ац*»: *афганец — афганца, афганцу, афганцам, афганцы; відэлец — відэльца, відэльцу, відэльцы; глушэц — глушцы, глушцам, глушцамі; каберац — каберца, каберцу, каберацям, каберцамі*.

Заўвага. Дзеянне правіла не распаўсюджваецца на асновы:

- у якіх перад фіналямі *-ец, -эц, -ац* знаходзіцца не адна, а некалькі зычных: *матрац — матраца, храбрэц — храбраца*;
- якія заканчваюцца на *-ац, -яц* і з'яўляюцца выключэннямі: *месяц — месяца, палац — палаца*; але: *заяц — зайца*.

Правіла 62

У склонавых формах большасці назоўнікаў мужчынскага роду, якія заканчваюцца іншымі спалучэннямі гукаў, беглыя галосныя, за невялікім выключэннем, таксама не пішуцца. Да іх адносяцца, напрыклад, назоўнікі, якія ў пачатковай форме заканчваюцца на:

- *-ак*, дзе гук [а] ненаціскны: *сыночак — сыночка, узгорак — узгорка, Старычонок — Старычонка*;
- *-ок*: *беражок — беражка, бялок — бялка, жайток — жайтка, лужок — лужка, паясок — паяска, пясок — пяс*

ску, станок — станка, чаранок — чаранка; **выключэнні:** абібок — абібока, аброк — аброка, зарок — зарока, часнок — часнаку, чайнок — чайнака, ядок — едака;

• -ал, -аль, -ел, -ёл, -ол: арол — арла, асёл — асла, бусел — бусла, вугаль — вуглю, вузел — вузла, гандаль — гандлю, гіцаль — гіцля, дзяцел — дзятла, д'ябал — д'ябла, журавель — жураўля, зэдаць — зэдля, кацёл — катла, рубель — рубля, чахол — чахла, шуфель — шуфля;

• -ень, -ань: авацзень — авацзня, бівень — біўня, верасень — верасня, вучань — вучня, дзень — дня, жнівень — жніўня, лежань — лежня, сажань — сажня, тыдзень — тыдня, шчэбень — шчэбня, шэршань — шэршня; **выключэнні:** грэбень — грэбенья, жэньшэнь — жэньшэню, кіпень — кіпню і кіпеню, корань — караня, ліпень — ліпеня, промень — променя і промня, скрэбень — скрэбенья, студзень — студзеня, цэпень — цэпеня, цэрвень — чэрвеня і інш.;

• -ар, -ор, -ер, -ёр: адзёр — адру, багор — багра, вецер — ветру, касцёр — кастра, майстар — майстра, цукар — цукру, шацёр — шатра, швагер — швагра і інш.; **выключэнні:** дэкодар — дэкодара, катар — катара, кратар — кратара, лідар — лідара, світар — світара і інш.

Правіла 63

У назоўніках, якія ў пачатковай форме заканчваюцца націскай фіналлю **-а́к**, літара **а** не з'яўляецца беглай і не знікае ва ўсіх склонавых формах: анда**ра́к** — андарака, гайда**ма́к** — гайдамака, гуса**к** — гусака, дзів**а́к** — дзівака, іша**к** — ішака, маст**а́к** — мастака, прасна**к** — праснака, шчу**па́к** — шчупака і інш.

Пытанні

1. Якія галосныя адносяцца да прыстаўных? Калі яны пішуцца?
2. У якіх выпадках прыстаўныя галосныя знікаюць (не пішуцца)?
3. Чым адрозніваюцца ўстаўныя галосныя ад беглых?

4. У якой групе слоў устаўныя галосныя не пішудца? Чаму?
5. У якіх словах устаўныя галосныя пішудца?
6. У якіх словах маюцца беглыя галосныя?

Правілы напісання літар *Й, І, Ы*

Агульныя заўвагі

Аснову правапісу літар *й, і, ы* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове складаюць:

- апорныя напісанні, калі літары абазначаюць гукі ў моцных пазіцыях;
- фанетычны прынцып, калі неабходна ўлічваць вымаўленне і фанетычную пазіцыю гукі ў слове;
- марфалагічны прынцып, калі трэба звяртаць увагу на марфемную структуру слова.

Літара *Й*

Правіла 64

Літара *й* пішацца ў адпаведнасці з вымаўленнем (фанетычны прынцып) для перадачы гукі [j]:

- на канцы слоў пасля галосных: *бывай, край, май*;
- у сярэдзіне слоў пасля галосных перад зычнымі: *айва, Айнi, бывайце, Драйзер, дызайн, Кландайк, камбайн, лайнер, тройка, майскі*.

Правіла 65

Перад галоснымі літара *й* пішацца толькі ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на *й*, а другая пачынаецца з галоснай (марфалагічны прынцып): *райiнспекцыя (раённая iнспекцыя), райфа (раённы фiнансавы аддзел)*.

Правіла 66

Літара *й* захоўваецца на канцы каранёвых марфем дзеясловаў незакончанага трывання перад суфіксам *-ва-*, утвораных ад неазначальнай формы дзеяслова закончанага трывання на *-іць*, *-яць* (марфалагічны прыныцп): *абсмяць* → *абсмейваць*, *засвоіць* → *засвойваць*, *запаяць* → *запайваць*, *супакоіць* → *супакойваць*, *узброіць* → *узбroyваць*, *утаіць* → *утойваць*.

Правіла 67

Літара *й* пішацца замест каранёвага пачатковага ненаціскага *і* пасля прыставак на галосную (фанетычны прыныцп) у словах:

- з каранямі:

іс-ці: *зайсці*, *прыйсці*, *пайшоў*, *выйду*, *увайсці*, *выйшаў*, *прыйшоў*;

ігр-аць: *выйграць*, *зайграць*, *перайграць*, *выйгрыш*;

ім-я: *перайменаваць*, *найменне*, *займенны*, *займеннік*, *пайменны*, *перайменаванне*;

інач-ай: *няйначай*, *перайначыць*.

Правіла 68

Літара *й* у сучаснай беларускай мове не пішацца ў пачатку славянскіх і неславянскіх слоў, а таксама перад галоснымі: *яна ішла*, *ёгурт*, *Емен*, *Нью-Ёрк*, *феерверк*, *секвой*.

Заўвага. Напісанне *й* у пачатку слова дапускаецца ў вершаваных тэкстах дзеля захавання рытму твора:

Як быццам дождж не йшоў, і не цвіла вясёлка,

І ліпеньскі прыпар паўдня не варажыў

На самых маладых, зіркастых самых зёлках,

Што выйшлі пастаяць ля жыта на мяжы.

У. Марук

Літара І**Правіла 69**

У адпаведнасці з марфалагічным прыныцпам пачатковы каранёвы [*і*] захоўваецца:

- пасля прыставак на галосны: *заіканне*, *заікацца*, *заіскрыцца*, *праіснаваць*, *заінтрыгаваць*, *праілюстраваць*, *пра-*

інфармаваць, неістотны, Прыіртмышша, Заішым'е, Заілійскі, праіранскі, заісыккульскі, праінспектаваць; заігрыванне, заігрывацца, заігрываць, заіклівы, заілены, заільваць, заімка, заінелы, заінець і інш.;

- пасля прыставак, якія піпуюцца праз злучок або аддзяляюцца апострафам: *па-іспанску, па-італьянску, экс-інжынер, экс-імператар, аб'інелы і інш.;*

- пасля беларускіх прыставак на зычны:
 - звыш-: звышімклівы, звышідэйны, звышіндустрыяльны;*
 - між-: міжірыгацыйны, міжінстытуцкі;*

- пасля іншамоўных прыставак і прэфіксаідаў на зычны:

- гіпер-: гіперінфляцыя;*

- контр-: контрідэя, контрідра;*

- пан-: панісламізм;*

- пост-: постінфарктны, постінфляцыйны, постіндустрыяльны;*

- супер-: суперідра, суперінтэлект;*

- транс-: трансіндыйскі, трансіарданскі;*

- фор-: форінжэктар;*

- у складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны: *дзяржінспектар, медінстытут, палітінфармацыя, педінстытут, санінструктар, спецінструктаж;*

- пасля першай часткі складаных слоў, якая заканчваецца на галосны: *прамаідучы, рознаіменны;*

- калі з'яўляецца злучнікам: *дзень і ноч, сястра і брат, вёска і горад;*

- калі стаіць у пачатку слова: *яна ішла, брат іграў, з Індыі, у Іраку.*

Правіла 70

Пачатковы каранёвы і не пішацца ў сярэдзіне слова пасля галосных, калі з'яўляецца прыстаўным: *іржа → заржавець, імгла → замглены, вокамгненны.*

Літара *Ы*

Правіла 71

Каранёвы гук [і] чаргуецца з [ы] і на пісьме перадаецца літарай *ы* (фанетычны прынцып) пасля:

• усіх уласнабеларускіх прыставак, якія заканчваюцца на зычны (за выключэннем прыставак *між-*, *звыш-*):

аб-: *абыграць, абынтэлігеніца, абышоў;*

ад-: *адыменны, адышоў;*

над-: *надысці, надындывідуальны, надынтэгральны;*

пад-: *падыграць, падысці, спадылба;*

перад-: *перадынфарктны, перадыспытны;*

раз-: *разысціся, разыграцца;*

з-: *зымправізаваць, зыначыць;*

с-: *сыграць, сысціся;*

уз-: *узысці, узыход;*

• толькі пасля двух іншамоўных прыставак:

дэз-: *дэзынкрустацыя, дэзынтэгратар, дэзынфармацыя, дэзынтэграваць, дэзынфіцыраваць;*

суб-: *субыспектар.*

Пытанні

1. У якіх выпадках пішацца літара *й*?
2. Калі захоўваецца на пісьме каранёвы [і]?
3. Згодна з якім прынцыпам і пасля якіх прыставак пішацца каранёвая літара *ы*?

Праваяпіс зычных

Агульныя заканамернасці напісання літар, якія абазначаюць зычныя гукі

1. Для абазначэння зычных гукаў на пісьме ў беларускай мове выкарыстоўваецца 21 літара: *б, в, г, д, ж, з, ў, к, л, м, н, п, р, с, т, ў, ф, х, ц, ч, ш*. Пры гэтым асобныя літары (*д, ж, т, ў, ч, ш*) выкарыстоўваюцца для абазначэння толькі цвёрдых гукаў, астатнія ж могуць абазначаць і цвёрдыя, і мяккія гукі.

2. Зычныя гукі [дз], [дж], [дз'] у беларускай мове не маюць спецыяльных літар. Яны перадаюцца на пісьме спалучэннямі знакаў *д і з, д і ж*: *пэндзаль, ксяндзы, вадзіца, дзіўны; джунглі, хаджу, ваджу*.

3. Толькі мяккі гук [й] перадаецца літарамі:

- *й* — на канцы склада пасля галосных: *байка, майскі, рай*;
- *е, ё, ю, я, і*, якія абазначаюць спалучэнні гукаў [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]: *елка, маёр, Юлька, абаўю, альянс, сям'я, салаўі*.

4. Для перадачы на пісьме звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных неабходна кіравацца:

- агульным правілам перадачы зычных;
- правіламі правапісу неправараемых зычных у складзе адной марфемы;
- правіламі правапісу спалучэнняў зычных на стыку прыстаўкі і кораня;
- правіламі правапісу спалучэнняў зычных на стыку кораня і суфікса.

Правіла перадачы на пісьме звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных

Агульныя заўвагі

Парныя глухія зычныя гукі [п], [с], [т], [х], [к], [ч], [ш], [ц] (і адпаведныя мяккія) на канцы слова і перад глухімі зычнымі могуць перадавацца адпаведна літарамі *п* або *б*, *з* або *с*, *д* або *т*, *х* або *г*, *к* або *г*, *ч* або *дж*, *ш* або *ж*, *ц* або *дз*. Такімі ж літарамі могуць перадавацца і парныя звонкія гукі [б], [з], [д], [г], [дж], [ж], [дз]. Напісанне гэтых літар заснавана на марфалагічным прынцыпе.

Правіла 72

Каб вызначыць напісанне патрэбнай літары ў слове, трэба так змяніць яго або падабраць роднаснае слова, у якім у той жа значымай частцы (корані, прыстаўцы, суфіксе) правяраемы зычны знаходзіўся б перад галоснымі або сарнорнымі *р*, *л*, *м*, *н*, *в* (*ў*), *й* (на пісьме перад апострафам): *казка* (*казачка*). Гэтае агульнае правіла грунтуецца на марфалагічным прынцыпе.

Да ліку арфаграм, заснаваных на агульным правіле, адносяцца літары, якія размяшчаюцца ў наступных пазіцыях:

- у сярэдзіне каранёвай марфемы: *дачка* (*дачок*), *зарубцаваны* (*рубец*), *лыжка* (*лыжак*), *пераезджаць* (*празны*); не правяраць словам *язда*, бо тут з стаіць перад звонкім), *почка* (*почак*), *пячаны* (*пясок*), *хлопчанё* (*хлопец*), *шапка* — *у шапцы* (*шапачка*), *шлюпка* — *у шлюпцы* (*шлюпак*) і інш.;

- перад суфіксальнымі *к*, *ц*:

Спалучэнні	Прыклады	Правярчныя словы
<i>бк</i> (<i>бц</i>)	бабка — бабцы, рыбка — рыбцы	баба, рыбы, рыбны
<i>дж</i> (<i>дц</i>)	вокладка — вокладцы, кладка — на кладцы	абкладаць, кладачка

Спалучэнні	Прыклады	Праверачныя словы
<i>тк (тц)</i>	хатка — у хатцы	хатачка
<i>дзьк (дзьц)</i>	Валодзька, дзядзька, радзька — радзьцы, сядзьце	Валодзі, дзядзечка, радзек, сядзець
<i>цьк</i>	бацька, Віцька	бацечка, Віцечка
<i>зк (зц)</i>	гразкі, казка — у казцы, нізкі, мазка, козка, залезці, коўзкі	гразнуць, казачны, нізенькі, мазаць, козачка, леау, коўзаца
<i>ск (сц)</i>	каска — у касцы, коска — косцы, касцы, міска — у місцы, панесці	касачка, косак, касіць, місак, нясу
<i>шк (шц)</i>	мышка — мышцы, кошка — кошцы, ношка, уперамешку	мышэй, кошак, нашу, перамяшаць
<i>жк (жц)</i>	дзежка — дзежцы, лыжка — лыжцы, бамбёжка, ножка	дзяжа, лыжачка, бамбёжак, ножачка
<i>гк (гц)</i>	лёгкі, палегці, у дзэгці	лёгенькі, лягу, дзэгаць
<i>жк</i>	пужкі	пуху

• перад постфіксам *-ся* дзеясловаў:

Спалучэнні	Прыклады	Праверачныя словы
<i>зс</i>	змогся, улёгся	магу, лягу
<i>жс, шс</i>	намажся, усцешся	намажуся, усцешуся
<i>сс (сьс)</i>	разросся, завесься, растросся	расла, завесіць, трасу

• перад суфіксамі *-ск-*, *-ств-*. Агульнае правіла напісання арфаграм перад указанымі суфіксамі дзейнічае толькі адносна літар:

- *б* — *п*: *арабскі, рабства, біскупскі, епіскапскі, эфіопскі (арабы, рабы, біскупы, епіскапы, эфіопы)*;
- *д*: *багдадскі, бедства, бесядскі, валагодскі, гарадскі, людскі, грамадства, канадскі, навагрудскі, суседскі,*

- параходства* (Багдада, бяда, Бесядзі, Волагда, гарады, люду, грамада, Канада, Навагрудак, суседа, параходы);
- **ж, ш, з, г, х** — у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў: *нясвіжскі, парыжскі, волжскі* (у *Нясвіжы, у Парыжы, валжанка*); *добрушскі, латышскі, чэшскі* (у *Добрушы, латышы, Чэхія*); *каўказскі, сілезскі, французскі* (на *Кайказе, Сілезія, французы*); *бугскі, выбаргскі, магдэбургскі, пецяярбургскі, чыкагскі* (па *Бугу, у Выбаргу, Магдэбурга, у Пецяярбургу, Чыкага*); *казахскі, цюрыхскі* (казахі, у *Цюрыху*);
 - **к** — у прыметніках, утвораных ад неславянскіх геаграфічных назваў: *іракскі, нью-ёркскі, таджыкскі* (у *Іраку, у Нью-Ёрку, таджыкі*);

- перад суфіксамі **-ш-, -шчык-, -чык-, -чын-**: *апаратчык* (апарата), *Брэстчына* (Брэста), *гардэробшчык* (гардэроба), *дакладчык* (даклада), *заклёпшчык* (кляпаць), *малодшы* (малады), *перабежчык* (бяжыць), *перавозчык* (перавозіць), *перакладчык* (перакладаць), *перапісчык* (пісаць), *разносчык* (разносіць), *рэзчык* (рэзаць), *салдатчына* (салдаты), *старасветчына* (старога свету) і інш.;

- перад суфіксальным **-б-**: *лічба* (лічыць), *малацьба* (малаціць), *просьба* (прасіць), *прызба* (па аналогіі), *разьба* (рэзаць), *хадзьба* (хадзіць), *хрэсьбіны* (хрысціянін) і інш.;

- на канцы зменных і нязменных слоў: *грыб* (параўнайце: *грыбы*), *грып* (параўнайце: *грыпу*), *ніц* (*ніцма*), *дождж* (*дажджы*), *воз* (*вазы*), *вось* (*восі*), *змок* (*змагу*), *прамок* (*мокнуць*), *мантаж* (*мантажнік*), *рэж* (*рэжу*), *кот* (*каты*), *код* (*коды*), *маж* (*мажу*), *роўнядзь* (*роўнядзі*), *замець* (*замеці*), *камыш* (*камышы*).

Заўвага 1. На канцы нязменных слоў (прыслоўяў, прыназоўнікаў, залучнікаў, часціц) у вусным маўленні звонкія гукі [б], [д], [дэ], [ж], [з] аглушаюцца, аднак на пісьме яны перадаюцца нязменна — літарамі, якія абазначаюць звонкія гукі. Пры гэтым можна кіравацца наступным:

- прыназоўнікі, залучнікі, часціцы заўсёды пішуцца нязменна з канцавымі літарамі *б, д, ж, з*: *аб, ад, аж, без, з, каб, між, над, пад, паміж, пасярод, перад, скрозь, уздоўж, цераз, як раз* і інш.;

- для праверкі канцавых зычных прыслоўяў таксама неабходна выкарыстоўваць аднакаранёвыя словы: *аднаруч* (*ручны*), *басанож* (*ножанькі*), *наперад* (*спераду*), *наўзрыд* (*рыдаць*), *услед* (*следам*), *наперарэз* (*рэзаць*), *ледаў* (*ледзьве*), *непагадзь* (*пагода*) і г.д.

Заўвага 2. Выключэннямі з правіла з'яўляюцца некаторыя запазычаныя словы, у якіх адлюстроўваюцца на пісьме чаргаванні ў мове-крыніцы: абстракцыя, рэакцыя, карэкцыя, пішам літару *к*, хаця правяраем — *абстрагавацца*, *рэгаваць*, *карэгіраваць*; транскрыпцыя, пішам літару *л*, хаця правяраем *транскрыбіраваць*; прагнастычны, дыягностыка (хаця *прагноза*, *дыягназа*).

Заўвага 3. У некаторых словах, якія аднолькава гучаць, пры выбары арфаграм неабходна ўлічваць лексічнае значэнне: *нарэжце* (*нарэжу*) і *нарэшце* (нязменнаяе слова); *уперамежку* (папераменна чаргуючыся) і *ўперамешку* (перамешана), *ножка* (*ножачка*) і *ношка* (*ноша*).

Неправяраемыя зычныя ў складзе марфемы

Агульная заўвага

Неправяраемымі зычнымі прынята называць гукі, якія нельга паставіць у моцную пазіцыю і тым самым праверыць іх. Большасць такіх арфаграм належыць да традыцыйных напісанняў.

Прыстаўкі *экс-*, *экстра-*

Правіла 73

У іншамоўных прыстаўках (прэфіксоідах) *экс-* і *экстра-* незалежна ад вымаўлення заўсёды пішацца літара *к*: *эксгумацыя*, *экс-міністр*, *экспарт*, *экспарцёр*, *экспатрыяцыя*, *экстэнсіўна*, *экс-чэмпіён*, *экстраардынарны*, *экстравагантны* і інш.

Прэфіксоіды між-, звыш-

Правіла 74

У прэфіксоідах *мiж-*, *звыш-* канцавыя зычныя *ж*, *ш* заўсёды пішучца нязменна: *мiжгор'е*, *мiжкантынентальны*, *мiжпланетны*, *мiжплямённы*; *звышадчувальны*, *звышгукавы*, *звышмодна*.

Каранёвыя марфемы

Літары З, Ж

Правіла 75

У славянскай лексіцы і ў большасці слоў неславянскага паходжання перадача на пісьме неправяраемага гука [з] літарай *з* у каранёвых спалучэннях зычных ажыццяўляецца толькі перад літарамі, якія абазначаюць звонкія зычныя (*б, г, д, ж, з, дз, дж*), але на падставе двух прынцыпаў (фанетычнага і марфалагічнага):

- фанетычным прынцыпам абумоўлена напісанне *з* у пачатку, сярэдзіне кораня перад літарамі *б, г, д, з, дз*, якія знаходзяцца ў моцнай пазіцыі: *азбест*, *борзда*, *бразгат*, *бразготка*, *гняздо*, *збан*, *зграбны*, *здзяйсненне*, *ззянне*, *здань*, *здаровы*, *язда*, *ездзіць*; але: *айсберг*;

- на марфалагічным прынцыпе заснавана напісанне *з*:

- у канцавых каранёвых спалучэннях *-зг-*, *-зд* перад праяраемымі літарамі *г, д* (канцавымі), якія знаходзяцца ў слабай пазіцыі: *мозг* (вымаўляем: [моск], праяраем канцавую літару — *мазгі*), *дрозд* (вымаўляем: [дрост], праяраем — *дразды*), *з'езд*, *пад'езд* (вымаўляем: [з'йэст], [падйэст], праяраем — *з'езда*, *пад'езда*);
- у канцавых каранёвых спалучэннях *-ж-*, *-дж* (перад *ж, дж*, якія паходзяць з *-зг-*, *-зд-*) у словах *барзджэй* (вымаўляем: [баржджэй]) ад *борзда*; *бразджаць* (вымаўляем: [бражджаць]) ад *бразгат*; *езджу*, *паязджа-*

не, прыладжаць (вымаўляем: [йэжджу], [пайажджан'э], [прыяжджац']) ад *ездзіць*; *мажачок* (вымаўляем: [мажжачок] ад *мазгі*.

Заўвага. Спалучэнне *-ждж-* пішацца нязменна ў словах *дождж, дробджы, мажджэр* і вытворных ад іх: *дажджавік, дажджлівы, дражджавы, мажджэрыць*.

Літары С, Ш

Правіла 76

Перадача на пісьме неправяраемага гука [с] літарай *с* у корані слова ажыццяўляецца ў адпаведнасці з фанетычным прынцыпам толькі перад літарамі, якія абазначаюць глухія зычныя *п, к, т, ф, х, ц*:

- у спалучэнні *сп-*: *спадзявацца, спадчына, спаць, спорт*;
- спалучэнні *-ск-*: *віск, вісклівы, віскнуць, воск, луска, маска, піск, пісклівы*;
- спалучэнні *-ст-*: *куст, пастка, пост, сталасць, шосты*;
- спалучэнні *-сф-*: *сфера, сфінкс*;
- спалучэнні *-сх-*: *схема, сходны*;
- спалучэнні *-сц-*: *сцежка, сцвярджаць, сцірта, сцэна, шэць* і г.д.

Заўвага. Слова *ляск, ляскаць* маюць нарматыўныя варыянты *лязг, лязгаць*.

Правіла 77

Паводле фанетычнага прынцыпу пішацца каранёвая неправяраемая літара *ш*:

- для перадачы на пісьме пазіцыйных чаргаванняў:
 - [ск → шч]: *воск — вашчыць, луска — лушчыць, піск — пішчаць, пішчом, блеск — блішчаць*;
 - [ст → с'ц' → шч]: *хрост — хрысціць — хрышчоны, густы — гусцець — гушчар*;
 - [ст → шч]: *грувастка — загрувашчаны*;
- перад літарай *ч* для фіксацыі літаратурнага вымаўлення: *верашчаць, верашчака, нашча, нашчадак, нішчымны*,

прашчур, пушча, пяшчота, рошчына, ушчуваць, ушчыкнуць, ушчэнт, ушчаміць, шчасце, шчодры, шчупаць, боршч, маршчыны, плашч, хвошч і інш.;

• перад іншымі літарамі, якія абазначаюць глухія зычныя: *ліштва, ліштвяны, лушпіна.*

Зычныя літары ў неславянскай лексіцы

Правіла 78

У каранях запазычаных слоў неславянскага паходжання напісанне зычных, якое нельга праверыць словазмяненнем або падборам роднасных слоў, вызначаецца па слоўніку: *абсалютны, анекдот, аптэка, апсіда, Афганістан, афганскі, баскетбол, вакзал, пакгаўз, планктон, плексіглас, ростбіф, рукзак, сапфір, футбол, экзамен, экскурсія і інш.*

Суфіксы і канчаткі

Літары Ш, Ц

Правіла 79

Нязменна пішацца неправяраемая літара *ш* у наступных марфемах:

• суфіксах *-шчык-* (*-шчыц-*), *-шчын-*, *-ушк-*, *-ішч-*, *-ышч-*, *-шк-*: *атамшчык, бетоншчык, зваршчык, наборшчык, нарыхтоўшчыца, пайшчыца, паромшчыца, працэнтшчыца; ваеншчына, літаратурышчына, мінуўшчына; Гродзеншчына, Віцебшчына, Міншчына; вяртушка, кармушка, раскладушка; пабоішча, паселішча, сховішча, прыстанішча, такавішча, гульбішча, стойбішча, лежбішча, стрэльбішча; іржышча, гарэлішча, ячнішча; пакрышка;*

• канчатках *-еш*, *-аш*, *-іш* дзеясловаў 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага часу: *будуеш, носіш, пішаш, ходзіш, кажаш, вяжаш*, у тым ліку і перад постфіксам *-ся*: *мыешся, брыешся, мажашся, носішся, саромеешся;*

• у дзеяслове загаднага ладу *еш* (*есці*), хаця правяраем словам *ежа*.

Правіла 80

Неправяраемая літара **ц** пішацца нязменна ў:

- суфіксе **-ць**, пры дапамозе якога ўтвараецца неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў): *вязаць, крычаць, чытаць, спаць*;
- канчатках дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *спіць, крычыць, спяваюць, гуляюць, набіраюць*.

Заўвага. Захоўваецца літара **ц** і тады, калі пасля гэтых марфем стаіць постфікс **-ца**: *мыцца, не спяваецца, не сядзіцца, не спіцца*.

Правілі спалучэнняў зычных у корані слова

Агульныя заўвагі

У многіх словах, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, адбылося спрашчэнне трохгукавых спалучэнняў зычных, у выніку якога цяжкі для вымаўлення гук у корані слова выпаў, стварыўшы тым самым умовы для мілагучнасці нашага маўлення. Напрыклад, у спалучэннях *здн, стл, стн, рдц, лнц*, якія ўтварыліся ў выніку знікнення рэдуцыраваных **ъ і ь**, выпалі зубныя **д, т** і плаўны **л**: *поздъно → поздно → позна, бороздъна → бороздна → баразна, сьлньце → солнце → сонца*. Такая сітуацыя назіраецца і ў іншых спалучэннях зычных. Напісанне такіх спалучэнняў зычных заснавана на фанетычным прынцыпе.

Спалучэнні ЗН, РЦ, НЦ, СЛ

Правіла 81

Напісанне каранёвых спалучэнняў зычных *зн, рц, нц, сл*, якія ўтварыліся ў выніку выпадзення літар **д, т, л**, заснавана ў беларускай мове на фанетычным прынцыпе.

Этымалагічнае спалучэнне	Сучаснае спалучэнне	Прыклады
<i>здн</i>	<i>зн</i>	<i>баразна, позна, спазніцца, Познышаў</i>
<i>рдц</i>	<i>рц</i>	<i>сэрца, сэрцайка (параўн.: сардэчны, перадсэрдзе)</i>
<i>лнц</i>	<i>нц</i>	<i>сонца, сонечны</i>
<i>стл</i>	<i>сл, с'ц'</i>	<i>разаслаць (параўн.: пасцялю, паслаць)</i>

Спалучэнне *ДТ* на канцы іншамоўных слоў

Правіла 82

Спалучэнне *дт* на канцы слоў іншамоўнага паходжання перадаецца праз *т*: *Гумбальт, Кранштат, Брант, Рэмбрант, Шміт, Клот, фарштат*.

Спалучэнне *КТ*

Правіла 83

Спалучэнне *кт* перадаецца на пісьме нязменна: *доктар, трактар, дыктар, практыка, квактуха* (побач з *квактуха*).

Правіпіс спалучэнняў зычных на стыку караня і суфікса

Спалучэнне *К + С*

Правіла 84

У словах славянскага паходжання спалучэнне каранёвага зычнага [к] з суфіксальным [с] вымаўляецца як [ц]

і на пісьме перадаецца літарай *ц*: *Глыбокае* + *ск(і)* → *глыбоцкі*, *мастак* + *ск(і)* → *мастацкі*, *Беласток* + *ск(і)* → *беластоцкі*, а таксама *калмыцкі*.

Заўвага. У словах неславянскага паходжання спалучэнне каранёвага [к] і суфіксальнага [с] захоўваецца: *мазамбікскі*, *арыноскі*, *ню-ёркскі*, *бангкокскі*, *бузулукскі*, *цюркскі*, *каракскі*, *каракалпакскі*, *квэбекскі*, *таджыкскі*, *узбекскі*.

Спалучэнні *T + C, Ц + C, Ч + C*

Правіла 85

Калі ўтваральная аснова слова заканчваецца на *т, ц, ч*, а суфікс пачынаецца літарай *с*, то спалучэнні *тс, цс, чс* на пісьме перадаюцца праз *ц* згодна з вымаўленнем:

- *тс* → *ц*: *агент* + *ств(а)* → *агенцтва*, *балт* + *ск(і)* → *балцкі*, *брат* + *ск(і)* → *брацкі*, *лабарант* + *ск(і)* → *лабаранцкі*, *парламенцкі*, *брэсцкі*, *бейруцкі*, *па-фармалісцку*, *па-інтэлігенцку*;

- *цс* → *ц*: *выдавец* + *ств(а)* → *выдавецтва*; *кравец* + *ск(і)* → *кравецкі*, *Івянец* + *ск(і)* → *івянецкі*, *прыпяцкі*, *суэцкі*, *па-спажывецку*, *па-купецку*;

- *чс* → *ц*: *Баранавічы* + *ск(і)* → *баранавіцкі*, *ткач* + *ск(і)* → *ткацкі(я)*, *грэцкі(я)* (арэх, мука, крупы), *скрыпацкі*, *чытацкі*, *па-дзявоцку*.

Спалучэнні *Ж + C, Ш + C, Х + C*

Правіла 86

Калі ўтваральная аснова слова заканчваецца на *ж, ш, х* (у тым ліку і пры чаргаванні [з] → [ж], [х] → [ш]), а суфікс пачынаецца літарай *с*, то спалучэнні *жс, шс, хс* у агульных назвах перадаюцца толькі адной літарай *с*: *прыгожы* + *ств(а)* → *прыгоства*, *княжыць* → *княства*; *таварыш* + *ств(а)* → *таварыства*, *харошы* + *ств(о)* → *хараство*, *наш* + *ск(і)* → *наскі*; *многа* + *ств(а)* → *мноства*, *убог-*

убож- → *убоства*, *бог-/бож-* → *боскі*, *птах-/пташ-* → *птаства*.

Заўвага. У прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, літары *ж*, *ш*, *х* захоўваюцца: *пражскі*, *чэшскі*, *цюрыхскі*.

Спалучэнні *ЗД, ЗГ, СТ (Ц), СК, СТ, РД + Н, Л*

Правіла 87

У кандавых спалучэннях каранёвых зычных *зд, зг, ст (ц), ск, ст, рд* незалежна ад паходжання слова перад суфіксальнымі *н* і *л* адбылося выпадзенне сярэдняга зычнага, які не вымаўляецца і не перадаецца на пісьме.

Трохгукавое спалучэнне	Спалучэнне, якое пішам	Прыклады
<i>зд + н</i>	<i>зн</i>	<i>праезд+н</i> → <i>празны</i> , <i>выезд+н</i> → <i>выязны</i>
<i>зг + н</i>	<i>зн</i>	<i>бразгаць+ну</i> → <i>бразнуць</i>
<i>ст(ц) + н</i>	<i>сн</i>	<i>пост+н</i> → <i>посны</i> , <i>вобласць+н</i> → <i>абласны</i> , <i>літасць</i> → <i>бязлітасны</i> , <i>чэсць</i> → <i>пачэсны</i> , <i>нянавісць</i> → <i>ненавісны</i> , <i>калушта</i> → <i>капусны</i> , <i>кантраст</i> → <i>кантрасны</i> , <i>кампост</i> → <i>кампусны</i> , <i>фарпост</i> → <i>фарпусны</i>
<i>ск + н</i>	<i>сн</i>	<i>бліскаць (бляск)</i> → <i>бліснуць</i> , <i>пырскі</i> → <i>пырснуць</i> , <i>пляскаць</i> → <i>пляснуць</i> , <i>ляскаць</i> → <i>ляснуць</i> , <i>трэск</i> → <i>трэснуць</i> ; выключэнні: <i>віскнуць, націскны</i>
<i>ст + л</i>	<i>сл</i>	<i>жаласць+лів</i> → <i>жаласлівы</i> , <i>шчаслівы</i> (параўн.: <i>шчасце</i>), <i>карыслівы</i> (параўн.: <i>карысць</i>), <i>няўрымлівы</i> (параўн.: <i>урымсціца</i>); <i>помслівы</i> (параўн.: <i>помста</i>)
<i>рд + н</i>	<i>рн</i>	<i>міласэрны</i> , <i>міласэрнасць</i> (параўн.: <i>сардэчны</i>)

Пытанні

1. У чым сутнасць агульнага правіла перадачы на пісьме звонкіх перад глухімі, глухіх перад звонкімі?
2. Чаму ў словах *абстракцыя, рэакцыя, карэкцыя, транскрыпцыя, дыягностыка* пішучца падкрэсленыя літары?
3. У якіх прыстаўках (прэфіксаідах) маюцца неправяраемыя арфаграмы? Як яны пішучца?
4. Якія неправяраемыя арфаграмы ёсць у каранёвых марфемах? Як яны пішучца?
5. У якіх канчатках і суфіксах ёсць неправяраемыя арфаграмы? Як яны пішучца?
6. На якім прыцыпе заснавана напісанне каранёвых спалучэнняў *зн, рц, нц, сл*?
7. Як перадаецца на пісьме спалучэнне *дт* на канцы слоў іншамоўнага паходжання?
8. Як перадаецца на пісьме спалучэнне каранёвага зычнага [к] з суфіксальным [с] у лексіцы славянскага і неславянскага паходжання?
9. Як перадаюцца на пісьме спалучэнні каранёвых *т, ц, ч* з суфіксальным *с*?
10. Як перадаюцца на пісьме спалучэнні каранёвых *ж, ш, х, з* перад суфіксальным *с*?
11. Што адбылося ў канцавых спалучэннях каранёвых зычных *зд, зг, ст(ц), ск, ст, рд* перад суфіксальнымі *н і л*?

Правілы правапісу Д, Т і Дз, Ц

Агульныя заўвагі

У сучаснай беларускай літаратурнай мове словы з гукамі [дз'] і [ц'], [д] і [т] падзяляюцца на тры групы:

1) словы, у якіх гукі [дз'] і [ц'] з'яўляюцца спрадвечнымі, г. зн. не могуць чаргавацца з гукамі [д] і [т]. У рускай мове словам з такімі гукамі адпавядаюць

словы з мяккімі [д'] і [т']: *дзверы, дзесяць, цяпер, цьма, цвісці, Мацвей, Мацвеенка, Бацвіннік; гусяціна, жарабяціна, парасяціна, цяляціна; лабаціна, шпагаціна* і інш. (параўнайце ў рускай мове: *десять, теперь, тьма*). Напісанне *дз, ц* у такім выпадку адносіцца да ліку **апорных**;

2) словы, у якіх гукі [д] і [т] пры змякчэнні пераходзяць у [дз'] і [ц'], што знайшло адлюстраванне на пісьме (фанетычны прынцып): *горад — у горадзе, іду — ідзём, грудны — грудзі, выток — выцякаць, шосты — шэсць*. Пераход [д] у [дз'] называюць **дэканнем**, а пераход [т] у [ц'] — **цеканнем**: *ва[д]а — на ва[дз']е, вадзяны; бо[т] — у бо[ц']е, боцікі*;

3) словы, у якіх гукі [д] і [т] не змякчаюцца і не пераходзяць у [дз'], [ц'] (традыцыйныя напісанні): *атлетызм, апладысменты, дэмакратыя, Індыя, тэрмометр, камедыя, каратэ*.

Выкарыстанне розных тыпаў напісання (апорныя, традыцыйныя напісанні і на аснове фанетычнага прынцыпу), а таксама не ўніверсальны характар фанетычнай з'явы дзекання / цекання, якая паслядоўна праяўляецца толькі пры словазмяненні і словаўтварэнні ўласнабеларускай лексікі і толькі ў некаторых групам слоў неславянскага паходжання, з'яўляюцца асноўнымі прычынамі цяжкасці стварэння арфаграфічнага правіла і яго прымянення.

Словы, у якіх гукі [д] і [т] змякчаюцца

Правіла 88

Гукі [д], [т] памякчаюцца і перадаюцца на пісьме літарамі *дз, ц* у наступных выпадках:

• незалежна ад паходжання пры ўтварэнні формы слова перад канчаткамі *е, ё, ю, я, і*: *ад'езд — у ад'ездзе, бры-*

зент — на *брызенце*, *блакнот* — у *блакноце*, *дзеткі* — *дзеці*, *лёд* — на *лёдзе*, *рапарт* — у *рапарце*, *сад* — у *садзе*; *сюжэт* — у *сюжэце*, *эпізод* — у *эпізодзе* і інш.;

- у фіналях нескланяльных назоўнікаў *-дзі*, *-ці* і вытворных ад іх слоў: *бігудзі*, *бодзі*, *бодзі-арт*, *дэндзі*, *лэдзі*, *Джу-зэлз Вэрдзі*, *Гарыбальдзі*, *асарці*, *канфеці*, *пенальці*, *рэаліці-шоу*, *сек'юрыці*, *сіці*, *травесці*, *Гаіці*, *Лучана Павароці*, *Поці*, *Таці*, *Цімаці*, *бодзібілдар*, *бодзібілдынг*, *бодзістайлінг*, *пенальціст*, *травесційна*.

Заўвага. Множналікавыя скланяльныя назоўнікі ў гэтай пазіцыі пішуцца з цвёрдымі *д*, *т*: *Анкуды*, *Бермуды*, *Нідэрланды*, *нарты*;

- у словах, утвораных пры дапамозе ўказаных словаўтваральных сродкаў або пры наяўнасці такіх жа фіналяў (г. зн. па аналогіі):

-еж (*-ёж*): *картаваць* — *карты* — *карцёж*, *карцёжнік*; *крадзеж*, *плацеж*, *чарцёж*;

-ер, (*-ёр*): *білет* — *білецёр*, *вахта* — *вахцёр*, *валанцёр*, *кампусцёр*, *капцёрка*, *каскадзёр*, *марадзёр*, *мантаж* — *манцёр*, *транспарцёр*, *экспарцёр*;

-ец, *-еец*, *-ейск* пры ўтварэнні асабовых назоўнікаў і вытворных ад іх слоў: *Галандыя* — *галандзец*, *Ірландыя* — *ірландзец*, *Фінляндыя* — *фінляндзец*, *індзеец*, *індзейскі*, *іўдзейскі*; *гвардыя* — *гвардзеец*, *гвардзейскі*.

Заўвага. Калі суфікс *-ец* далучаецца да асновы на галосны *ы*, то літары *д*, *т* пішуцца нязменна: *Балтыя* — *балтыец*, *балтыйцы*, *балтыйскі*; *Візантыя* — *візантыец*, *візантыйцы*, *візантыйскі*; *Індыя* — *індыец*, *індыйцы*, *індыйскі*; *студыя* — *студыец*, *студыйны*; *партыя* — *партыец*, *партыйны*;

-ечк: *лета* — *лецечка*, *гняздо* — *гняздзечка*; *але*: *вуздэчка*, *мястэчка*;

-ік (з памяншальна-ласкальным значэннем): *бот* — *боцікі*, *валасаты* — *валасацік*, *год* — *годзік*, *жакет* — *жакецік*, *завод* — *заводзік*, *кот* — *коцік*, *Света* — *Свецік*, *эпізод* — *эпізодзік*, а таксама словы *лунацік*, *масціка*.

Заўвага. Пры ўтварэнні асабовых назоўнікаў з іншым значэннем, а таксама на канцы запазычаных слоў пішацца суфікс

-ык: *аналітык, астматык, граматыка, ерытык, лагістык, матэматык, пластык, прагматык, практык, рамантык, скептык, тэарэтык, фанатык;*

-іч-: *дзед — дзедзіч, места — месцічы;*

-ін-, -інк-, -інец- (са значэннем адзінкавасці): *аграмадзіна, газета — газеціна, золата — залацінка, пяхота — пехацінец, хамут — хамуціна, чарот — чарацінка, частка — часцінка, хустка — хусцінка, хата — хацінка, а таксама словы тыпу: вата — вацін, холад — халадзіна, брыльянт — брыльянцін, грудзіна, мілаціна, перакладзіна; сульфіды — сульфідзін.*

Заўвага. Па аналогіі пішуцца *дз, ц* і фіналь *-ін*, якая не абавязкова з'яўляецца суфіксам, у многіх запазычаных словах: *бландзін, брыганціна, валакардзін, гардзіна, гетэрадзін, гільяціна, дэрмацін, жэлацін, каранцін, карціна, лоратадзін, нікацін, палесцінка, пласціна, плаціна, сацін, серпанцін, яцінскі*, у тым ліку і ва ўласных назвах: *Аргенціна, Аляўціна, Валянціна, Канстанцін, Канстанцінопаль, Марцін* (побач з *Мартын*), *Палесціна, Хрысціна* і інш.; *але: шкарлятына;*

-іць (у дзеясловах): *вуда — вудзіць, магніт — намагніціць, плата — плаціць, пост — пасціцца, сакрэт — засакрэціць;*

-ір-: *аксідзіраваць, апладысменты — апладзіраваць, арыентавацца — арыенцір, бамбардзіроўшчык, будзіраваць, брыгада — брыгадзір, зандзіраваць, камандаваць — камандзір, камандзіроўка, кампасціраваць, пункт — пункцір, марціра, манціроўка, манціровачны, мундзір, пародыя — парадзіраваць, рэкет — рэкецір, складзіраваць, субсідзіраваць, тэсціраваць, фармаціраванне, штудзіраваць; але: пластыр, сатыра, сатырычны;*

• у словах перад мяккім [в']: *два — дзве, дзвесце; Літва — ліцвін, рута — руцвяны, мёртвы — мярцвяк, амярцвелы, чатыры — чацвёрты, чэрствы — счарсцвець, батва — бацвінне, Дзвіна, збуцвелы, мядзведзь, пацвельваць, сцвярджаць, счарсцвець, цвік, цвярозы, яцвягі і інш.*

Выключэнне: *твіст.*

Правіла 89

У пачатку і сярэдзіне невялікай групы слоў неславянскага паходжання (у тым ліку і ўласных назваў) напісанне літар *дз, ц* залежыць ад літаратурнага вымаўлення, традыцыі, юрыдычнага фактару і вызначаецца па слоўніку: *арцель, арцішок, бардзюр, дзюбель, дзюдо, дзюна, дзюраль, дзюшэс, карцеч, лацінскі (але: латынь), нацюрморт, сідзіром, уверцюра, цітла, цір, цітры, цюбік, цюбінг, цюльпан, цюнер, цюфяк, эцюд, Баграціён, Віцебск, Дзідро, Дзікенс, Чарльз, Дзмітрый, Межэлайціс, Целяханы, Цюрых, Літвінка і Ліцвінка.*

Словы, у якіх гукі [д] і [т] не змякчаюцца

Правіла 90

Не падпарадкоўваюцца дзеканню / цеканню:

- словы, у якіх гукі [д] і [т] знаходзяцца ў прыстаўках:
 - *ад-, пад-, над-*: *адвезці, адвязаць, падвеска, падперазаць, надвязаць, надвячорак, надкусаны;*
 - *анты-*, якая выражае процілегласць або варожасць чаму-небудзь: *антыбактэрыяльны, антыбіётыкі, антыгерой, антыквар, антыцыклон;*
 - *дыз- (дыс-)*, якая абазначае парушэнне, разлад, страту чаго-небудзь: *дызасацыяцыя, дыз'юнкцыя, дысгармонія, дыскваліфікацыя;*
 - *дэ-*, якая абазначае: а) адзяленне, выдаленне, спыненне чаго-н. або адваротнае дзеянне: *дэгазацыя, дэваліфікацыя, дэмабілізацыя, дэнацыяналізацыя;* б) рух уніз, паніжэнне, спад: *дэградацыя;*
 - *дэз-*, якая абазначае выдаленне, знішчэнне, спыненне або адсутнасць чаго-небудзь: *дэзарганізацыя, дэзынфекцыя, дэзынфармацыя;*
- словы, у якіх гук [т] знаходзіцца ў суфіксах:
 - *-ств- (-цтва-)*: *у ваяводстве, выдавецтве, грамадстве, параходстве;*

- *-ітэт-*: *геніралітэт, нейтралітэт, суверэнітэт*;
- *-тык- (-атык-)*: *дыягностыка, сінтагматыка, прагматыка*;
- *-тв-*: *брытва — брытве, клятва — клятве, малітва — малітве, бітва — у бітве*;

• словы, у якіх гукі [д] і [т] знаходзяцца ў каранёвых марфемах у спалучэнні з *-в-*: *мардва — мардве, мардвін, Мардвінаў; Літва — у Літве, Латвія, Ядвіга, Ядвіся, ліштва — ліштваны* і пад. Напісанне адпавядае традыцыйнаму прынцыпу і правяраецца па слоўніках.

Правіла 91

Заўсёды пішуцца літары *д, т* у словах неславянскага паходжання і ў вытворных ад іх, калі гэтыя словы маюць наступныя суфіксы ці фіналі:

- *-нг-, -нт(ы)-*: *кансалтынг, кастынг, картынг, ліфтынг, маркетынг, рафтынг, трэйдынг, холдынг, хостынг, апладысменты, карэспандэнт, практыкант, прэзідэнт, прэцэдэнт, рэзідэнт*;

- *-ум-, -ус-*: *кампендыум, медыум, подыум, прэзідыум, радыус*;

- *-ызм-*: *авангард — авангардызм, атлет — атлетызм, будызм, гіпнатызм, драматызм, магнетызм, патрыятызм, прагматызм, саветызм, сінкрэтызм, фанатызм*;

- *-ыст-*: *альт — альтыст, артыст, веласіпедыст, дантыст, каратэ — каратыст, кларнет — кларнетыст, партрэт — партрэтыст, снаўборд — снаўбардыст, фанатыка — фанетыст*;

- *-цыя-, -ацыя-, -ыцыя-*: *ад'ектывацыя, аўдыенцыя, інвестыцыя, інтэграцыя, дыслакацыя, дэманстрацыя, кампетэнцыя, канстытуцыя, мадыфікацыя, матывацыя, медытацыя, ратыфікацыя, рэпетыцыя, традыцыя, юрыспрудэнцыя, экспедыцыя*;

- *-ыя-*: *Балтыя, Бургундыя, Візантыя, Галандыя, гарантыя, гвардыя, дэмакратыя, дэспатыя, Індыя, Ірландыя, Новая Зеландыя, пародыя, партыя, студыя, Удмуртыя, Фінляндыя, Харватыя, энцыклапедыя*; *але: Якуцыя*;

- *-эка-*: *алтэка, дыкатэка, картатэка, фільматэка*.

Правілі правапісу запазычаных слоў, у тым ліку і ўласных назваў, якія не маюць адзначаных фармантаў, вызначаецца па слоўніку і залежыць ад вымаўлення і мілагучнасці. У пераважнай большасці такія лексемны пішудца з літарамі *д*, *т*: *авантура, альтэрнатыва, астэроід, бюлетэнь, вертыкальны, дывідэнды, дыджэй, дэлегат, дызель, дыктар, дысплей, дыскета, індык, кадэт, крэдыт, лейтэнант, мелодыя, мундыяль, сертыфікат, сінтэпон, стрыптыз, турма, тыраж, тэарэтычны, тэрмін, тэхнічны, тынэйджар, фэнтэзі, этыкет; Атлантыда, Атлантыка, Антарктыда, Бадуэн дэ Куртэнэ, Вальтэр, Гастэла, Дадэ, Дэфо, Атэла, Дэтройт, Одэр, Тэвасян, Тэкля, Тэкерэй, Тэмза, Тэрэза і інш.*

Пытанні

1. Што называецца дзеканнем/цеканнем?
2. Пры якіх умовах у запазычанай лексіцы пішудца *дз*, *ц*?
3. У якіх словах дзеканне на пісьме не фіксуецца?
4. У якіх словах цеканне на пісьме не фіксуецца?

Правілы правапісу *Ў* (нескладовага) і *У* (складовага)

Агульныя заўвагі

Гук [ў], якога няма ў рускай літаратурнай мове, адносіцца да спецыфічных гукаў беларускай фанетычнай сістэмы, а літара *ў*, якой абазначаецца на пісьме гэты гук, складае адметнасць графічнай сістэмы нашай мовы, хаця яна выкарыстоўваецца і ў некаторых іншых алфавітах, напрыклад дунганскім, алфавіце азіяцкіх эскімосаў. Па характары гучання яму найбольш адпавядае англійскі білабіяльны [w].

Напісанне *ў* (нескладовага), як і *у* (складовага), заснавана ў асноўным на фанетычным прынцыпе беларускай арфаграфіі.

Праваніс *ў* (нескладовага)

Правіла 92

Нескладовае *ў* пішацца пасля галосных пры чаргаванні [у] з [ў], якое адбываецца:

- на пачатку слова, незалежна ад яго паходжання, калі гэтае слова не пачынае сказ і перад ім няма знакаў прыпынку: *на ўвесь дзень, моцны ўдар, паводле ўльтыматуму, хацела ўзяць, сонца ўзімку, крыкі «ўра», для ўніята, ва ўніверсітэце, за ўніверсамам, прыёмка ўтылю, на ўзвей-вецер, ледзьве ўчуў, няма ўрану, сучасная ўралогія;*

- у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *абляўт, аўдыторыя, аўдыенцыя, аўдыякасета, аўкцыён, аўра, джоўль, каўчук, клоўн, маўзер, ноўтбук, пакгаўз, паўза, раўнд, раўт, саўна, фаўна, у тым ліку і ва ўласных назвах: Баўэр, Браўн, Заўралле, Заўялаў, Каўцкі, Клаўзевіц, Куўсінен, Паўстойскі, Фрытаўн, Шапенгаўэр, Шаўмян, Шаўчэнка;*

- зрэдку ў сярэдзіне слова перад галоснымі: *Оўэн.*

Выключэнне: *траур.*

Заўвага 1. Квадратныя дужкі, якія выкарыстоўваюцца для запісу гукаў у транскрыпцыі, злучок, двукоссе знакамі прыпынку не з'яўляюцца, а таму на праваніс *ў* (нескладовага) не ўплываюць: *жанчына-ўрач, хлопцы-ўмельцы, фіна-ўгорскі, часопіс «Полымя» ўзнагародзілі, крыкнулі «ўра».*

Заўвага 2. Пасля круглых дужак заўсёды пішацца *у* (складовае): *Бараноўскія (тры хлопцы як дубы) ужо былі дома (І. Гурскі).*

Правіла 93

Нескладовае *ў* пішацца замест *л* пры чаргаванні [л] з [ў] толькі ў некаторых групах слоў і словаформаў:

- у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду: *даў (дала), мыў (мыла), казаў (казала), спяваў (спявала);*

- у даўно існуючых у мове словах: *воўк, шоўк, шчоўк, поўны, коўзкі, маўляў, моўчкі, паўпрэд, паўметра, бойтаць, Ваўкавыск.*

Заўвага 1. Літара *л* захоўваецца і не пераходзіць у *ў* (нескладовае):

- на канцы назоўнікаў мужчынскага роду і кароткіх формаў прыметнікаў: *анёл, вандал, вол, выстрал, вэрхал, капітал, кол, перадзел, скандал; Геракл, Кірыл, Ніл, Цэдэнбал; мілы — міл;*
- у сярэдзіне слоў славянскага паходжання, калі пры змяненні слова пасля *л* паяўляецца беглы галосны: *вулка — вулачка, галка — галак, дзялка — дзялак, палка — палак, памылка — памылак, сажалка — сажалак, сеялка — сеялак;*
- у большасці слоў неславянскага паходжання: *алкаголь, алмаз, алхімік, балкон, палкоўнік, полк, салдат, маршал;*
- у небеларускіх геаграфічных назвах і запазычаных імёнах людзей: *Алдан, Алжыр, Албанія, Волга, Валдай, Балгарыя, Балтыйскае мора, Алферый, Міхээлс, Налбандзян, Чайбалсан* і інш.;
- у складанаскарочаных словах: *калгас* (калектыўная гаспадарка), *калдамова* (калектыўная дамова);
- калі абазначае мяккі гук [л’]: *ангольскі, вельмі, лялька, полька.*

Заўвага 2. Неабходна адрозніваць напісанні: *колка* (калоць) і *коўка* (каваць); *толк* (значэнне, карысць) і *тоўк* (таўчы).

Заўвага 3. Слова *каўбаса, каўбаснік, каўбасны* маюць нарматыўныя варыянты *кілбаса, кілбаснік, кілбасны*.

Заўвага 4. Напісанне *л* ці *ў* у прозвішчах залежыць ад традыцыі, юрыдычнага фактару, а таксама ад жадання асобы, якая носіць гэтае прозвішча, г. зн. дапускаецца напісанне *Волк* і *Воўк, Ваўчок, Воўк-Левановіч, Ваўчэцкая* і *Валчэцкая, Жаўтоўскі* і *Жалтоўскі; Маўчанаў* і *Малчанаў*, але: *Балконскі, Валконскі, Волкаў, Талстой, Шалгуноў.*

Правіла 94

Нескладовае *ў* пішацца замест *в* пры чаргаванні [в] з [ў] пасля галосных:

- у сярэдзіне слова перад зычнымі: *аўторак, аўгіевы стайні, аўчына, бакалаўр, дыназаўр, зноўку* (новы), *аўса* (авёс), *маўр, каўбой, лаўка* (лава), *чаўны* (човен), *уўраж* (раскопнае мастацкае выданне вялікага фармату, якое звычайна складаецца з гравюр);

• на канцы зменных слоў: *бацькаў* (бацькавы), *кроў* (крыві), *любоў* (любові), *кароў* (карова), *гатоў* (готовы), *бакштоў* (бакштова);

• у складанаскарочаных словах: *Саўмін* (Савет Міністраў), *Белсаўпраф*, *Саўнаркам* (Савет Народных Камітэраў).

Заўвага 1. У адрозненне ад літары *л*, якая захоўваецца ў многіх імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах, гук [в] у гэтай групе за невялікім выключэннем чаргуецца з [ў] і на пісьме перадаецца літарай *ў* (нескладовае): *Аўстрыя*, *Аўдоця*, *Аўра*, *Каўказ*, *Боўш*, *Роўда*, *Саўмін*, *Эўклід*, *Эўрэпід*; *Баласлаў*, *Вацлаў*, *Вячаслаў*, *Чэхаў*.

Заўвага 2. Літара *в* захоўваецца і не пераходзіць у *ў* (нескладовае):

• пасля зычных і ў пачатку ўласных назваў неславянскага паходжання: *Амёрсій*, *краіны Влахія*, *В'етнам*, *В'етконг*, горад *В'енцьян*, рэчка *Влтава* (побач з *Вельтава*, *Вэлтава*); але: *капітан Урунгель*;

• перад [й] і на канцы нешматлікіх слоў неславянскага паходжання пасля зычных: *білінгв*, *білінгвізм*, *інтэр'ю*, *драйв*, *нерв*, *рэзерв*.

Праваніс У (складовага)

Агульная заўвага

Перадача на пісьме галоснага гуча [у] заснавана ў беларускай мове на фанетычным і традыцыйным прыняццях, а таксама на апорных напісаннях.

Правіла 95

На аснове апорных напісанняў літара *у* (складовае) пішацца, калі абазначае націскны гук [у]:

• у пачатку слова: *да ўрны*, *Брэсцкая ўнія*, *жанчына-ўнікум*, *піва ўжгарадскае*, *жанчыны ўльчы*, *групойка ўльтра*, *норма і ўзус*, *насілі ўнты*, *чулася ўханне*, *малады ўнтэр-афіцэр*;

• у сярэдзіне слова: *аўкаць*, *аўл*, *баўл*, *трыўмф*, *Алеўкія астравы*, *Іўда*, *Лаўра*, *Наўру*;

• у выклічніках *у* (*у, нягоднікі!*), *ух* (*ух ты!*), *уй* (*уй, які смешны!*);

• у складаных словах, дзе на *у* падае пабочны націск: *хва-лі ўльтразукавыя, сучасная ўльтрацэнтрыфўга*.

Заўвага 1. Літара *у* (складовае) захоўваецца не пад націскам пасля галосных у каранёвых марфемах слоў, утвораных ад тых, дзе гук [у] знаходзіцца пад націскам: *трыўмф* → *трыумфатар, трыумфаваць, трыумфальны*; *Іўда* → *іудзеі, іудзейскі*.

Заўвага 2. Невытворныя прыназоўнікі *ў* сучаснай беларускай мове ніколі не стаяць пад націскам. Таму яны пішуцца *ў* адпаведнасці з агульнымі патрабаваннямі: *парадак у хаце, пайшла ў хату*.

Правіла 96

У адпаведнасці з традыцыйным прынцыпам напісання літара *у* (складовае) пішацца *ў* наступных выпадках:

• на канцы нязменных запазычаных слоў пасля галосных: *ноу-хау, чау-чау, ток-шоу, шоу-балет, шоу-бізнес, шоу-індустрыя, шоу-праграма, фрау, возера Абрау, Алатау, Бісау, Бічэр-Стоу, Геаргіу-Дэж, Дахау, Каратау, Рытхэу, Цемір-тау; параўнайце* словы зменныя: *Азоў* (*Азова, Азоўскае мора*), *Заблудаў* (*Заблудава, заблудаўскі*), *Чарджоў* (*Чарджова, чарджойскі*).

Заўвага. Калі канцавое *у* можа закрыць склад пры ўтварэнні новага слова, то пішацца *ў* (нескладовае): *шоўмен*;

• у запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум, -ус*: *акварыум, анчоус, архіварыус, вакуум, індывідуум, калёквіум, кампендыум, прэзідыум, канаус, кансіліум, кансорцыум банкаў, кантынціум, натарыус, подыум, радыус, сімпозіум, страус, соус, опіум, харыус, шлагбаум, Штраус, эленіум* і інш.

Заўвага. Літара *у* (складовае) захоўваецца:

- пры змене вышэйпрыведзеных слоў: *анчоус* — *анчоуса, кампендыум* — *кампендыума, натарыус* — *натарыуса*;
- пры ўтварэнні новага слова: *страус* — *страусіная ферма, індывідуум* — *індывідуумны, соуснік* — *соусны, опіум* — *опіумны, канаус* — *канаусава*;

- у сярэдзіне складаных слоў лацінскага паходжання тыпу: *трыумвір, трыумвірат* (ад лац. *trium* = тры + *vir* = муж);
- на пачатку ўласных імёнаў і назваў: *ва Узбекістан* (для ўзбекаў), *на Уральскіх гарах* (на ўральскіх дарогах), *ва Украіне* (за ўкраінцаў), *пасля Указа Прэзідэнта* (падпісаны ўказы), *імя Уладзімір, звалі Уладзіслаў, да Усяслава* і інш.

Заўвага. Калі тэкст напісаны вялікімі літарамі, то дзейнічаюць агульныя патрабаванні да напісання *у* (складовага) і *ў* (нескладовага): **ВІТАЕМ УДЗЕЛЬНІКАЎ УРАЧЫСТАГА СХОДУ Ў ГОРАДЗЕ МІНСКУ, ДЗЯРЖАЎНАЕ ЎНІТАРНАЕ ПРАДПРЫЕМСТВА;**

- у ініцыяльных абрэвіятурах: *БДЭУ* (Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт), *РУУС* (раённае ўпраўленне ўнутраных спраў), *САУ* (самаходная артылерыйская ўстаноўка).

Правіла 97

У адпаведнасці з фанетычным прынцыпам літара *у* (складовае) пішацца:

- пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны: *наведаў універмаг, прынёс уколы, мог укуціць, ад усіх, крык «ура», перад універсітэтам;*
- пасля знакаў прыпынку: *Прымружыла бровы, упартыя бровы* (У. Дубоўка); *Дождж ішоў цэлы тыдзень: удзень і ўночы* (К. Чорны).

Заўвага 1. У мове мастацкай літаратуры (найчасцей паэзіі) назіраюцца адступленні ад існуючых правіл напісання *ў* і *у*, апраўданнем якіх з'яўляецца захаванне рытму, рыфмы, меладычнасці, спеўнасці: *Ў адным сяле (не важна — дзе) хадзіў Баран у чарадзе* (К. Крапіва); *Колькі часу страціла і сілы на тульнасць хаты — ўсё дарма* (Н. Тарас).

На наш погляд, такіх адступленняў быць не павінна, паколькі агульнавядома, што напісанне і вымаўленне не заўсёды супадаюць. Напрыклад: *вымаўляем рыпка, аткапаць, пішам рыбака, адкапаць.*

Заўвага 2. Слова неславянскага паходжання *Афганістан, афгані, афганскі, афлайн, афшор, афшорны, біфштэкс, філа-*

софскі і некаторыя іншыя пішущца з літарай *ф*. Правільнасць напісання такіх лексічных адзінак неабходна ўстанаўліваць па слоўніку.

Пытанні

1. Для адлюстравання якіх чаргаванняў зычных ужываецца на пісьме *ў* (нескладовае)?
2. У якіх словах гук [л] не чаргуецца з [ў]?
3. У якіх словах гук [в] не чаргуецца з [ў]?
4. Калі пішацца *у* (складовае) у пачатку слова?
5. Калі пішацца *у* (складовае) у сярэдзіне слова?
6. Калі пішацца *у* (складовае) у канцы слова?

Правілы правапісу прыстаўных і устаўных зычных

Агульныя заўвагі

Для беларускай літаратурнай мовы не ўласціва, каб словы і склады пачыналіся з галосных *о*, *у*. Таму перад гэтымі галоснымі ў адзначаным становішчы і развіліся прыстаўныя зычныя [в], [j], [г], якія на пісьме абазначаюцца адпаведнымі літарамі. Пры напісанні прыстаўных неабходна ўлічваць:

- паходжанне слова;
- наяўнасць/адсутнасць літар *о*, *у*;
- націскное/ненаціскное становішча гукаў [о], [у].

Літара *В*

Правіла 98

Прыстаўная літара *в* пішацца перад націскным [о] ў словах славянскага паходжання (фанетычны прынцып):

- у пачатку каранёвых марфем: *вобад*, *воблака*, *вобласць*, *вобраз*, *вобыск*, *вогнішча*, *возера*, *войкаць*, *вокны*, *вольха*,

ворыва, восень, востраў, вось, вотчына, Вогненная Зямля, Вольга, Восіп; але: Орша;

- перад прыстаўкамі *о-, об-, од- (от-):* *вокіс, вокісел, воклік, вокрык, вопыт, вобземлю, вобмацкам, водгалас, водгук, воддаль, водзыў, вопіс, водпаведзь, водпуск, водсвет, водступ, вотруб'е;*

- у вытворных словах пасля прыставак ці першай часткі складанага слова: *авостраны, адворваць, завоблачны, завочны, завойкаць, павойкаць, навобмацак, наводдалек, навошта, ніводзін, наводле, наводшыбе, шматвобразны, увосень і інш.*

Заўвага 1. Калі пры змяненні такіх слоў ці словаўтварэнняў [о] пераходзіць у [а] (правіла аканяня), то знікаюць умовы для развіцця прыстаўнога (устаўнога) [в]. У такіх выпадках літара *в* не пішацца: *вобад — абады, воблака — аблогі, восень — асенні, возера — азёры, восы — аса, ворыва — араты і інш.*

Заўвага 2. У формах слоў *вожык, вока, востры, восеж, вакол (навокал), воспа* і вытворных ад іх прыстаўная *в* захоўваецца незалежна ад месца націску: *важаняты, вачэй, вачамі, завочны, увачавідкі, уваччу, вастрыць, вастрыня, завастрэнне, васьмёра, ваколіца, васьміног, наваколле, ваколічны, воспавы, воспаваты.*

Правіла 99

Літара *в* пішацца толькі ў славянскіх і некаторых даўно асвоеных запазычаных словах перад націскным [у]:

- на пачатку каранёвай марфемы: *вўгал, вўда, вўгаль, вуж, вўзел, вўзы, вўліца, вунь, вус, вўсны, вўха, вўчань, абвўгланы, завўлак, навўдзіць, чарнавўсы, навўка, лапавўхі, залатавўст;* а таксама ў формах гэтых слоў і вытворных ад іх, калі [у] становіцца не пад націскам: *каменнавугольны, чатырохвугольнік, вужаняты, вудзільна, вузлы, вузлаваты, вусаты, вусач, вучыцца, навучальны, педвучылішча, вушэй, вушамі, завушніцы;*

- перад прыставачным *у-, уз- (ус-):* *вупраж, вузгалаўе, вусціш, вусцішна, вусцілка.*

Правіла 100

Устаўная літара *в* пішацца:

- перад націскным [о] ў сярэдзіне некаторых слоў: *нівё-дзін, Ларывён, Лявён, Лявёнчанка, Лявёнаўка, Радзівён, Радзівёнаў*;
- перад націскным [у]: *павук, цівун, каравул, есавул, есавульскі, каравульны*; а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *павукі, павуцінне, павучок, цівунóm*;
- перад ненаціскным [у] ва ўласных імёнах і назвах: *Матэвуш, Навумовіч, Тадэвуш*.

Правіла 101

Прыстаўная *в* па традыцыі не пішацца:

- у словах *наогул, одум* (размоўнае), *оканне, окаючы, окаць, охаць, охабень* (старадаўняе рускае верхняе адзенне ў выглядзе кафтана з чатырохвугольным адкладным каўняром), *отрак* (член малодшай дружыны князя ў Старажытнай Русі), а таксама перад выклічнікамі *о, ого, от, ох*;
- перад гукамі [у], [о] ў словах неславянскага паходжання: *опера, обер, ода, омметр, омуль, опцыя, ордар, ордэн, офіс; угра-фінскі, узуальны, узус, ультра, ультрафіялетавы, унітарны, унты, унікум, урна, унія* (дапускаецца *вунія*) і інш.;
- перад уласнымі імёнамі, геаграфічнымі назвамі і вытворнымі ад іх: *Уладзімір, Ульяна, Осла, Оскар, Оксфард, Уздзенскі раён, Украіна, Урал, Ушэсце, Уэльс; украінскі, уральскі*;
- перад ненаціскным [у]:
 - у пачатку кораня ў словах славянскага і неславянскага паходжання: *удава, удавец, удалы, удар, ударнік, удача, удзел, ужо, узнагарода, узорны, указчык, уласнік, унук, упарты, ураджай, ускосны, уюн; утопія, утыль, універсам*;
 - у пачатку прыстаўкі ў словах славянскага паходжання: *узгорак, участак, убачыць, удосталь, узезд, уніх-*

нуць, упяцёх, урэзаць, урэшце, ускіпаць, усынавіць, уяўны;

– у сярэдзіне слоў неславянскага паходжання: *ната-рыус, страус, кампендыум, прэзідыум, шлагбаум, шоу*.

Заўвага. Выключэннем з гэтага правіла з'яўляюцца запазычаныя словы *вобчас, водар, волава, вохра, воцат, вустрыца*, якія пішуцца з літарай *в*.

Літара Г

Правіла 102

Прыстаўная літара *г* пішацца:

- у займенніках *гэты, гэтакі, гэтулькі* і ў прыслоўях *гэтак, гэтаксама, дагэтуль, адгэтуль*;
- у некаторых выклічніках: *гэй! гэ! го! га!*
- у некаторых іншамоўных назоўніках: *гарбуз, гармата*;
- у размоўных словах *гостра, гастрыць, гостры* (паралельна з *востра, вастрыць, востры*).

Заўвага 1. У беларускай літаратурнай мове перад *і* ў словах іншамоўнага паходжання прыстаўная *г* не пішацца: *іронія, істэрыя, Іспанія*.

Заўвага 2. Слова *гісторыя* паходзіць з грэчаскай мовы (*historia*), дзе яно ўжывалася з пачатковым *г*. У такім выглядзе яно было запазычана і беларускай мовай. Таму ў ім няма прыстаўнога зычнага. У рускай мове гэтае слова стала вымаўляцца і пісацца без пачатковага *г* (*история*) пад уплывам французскай мовы, дзе пачатковае *h* не вымаўляецца.

Заўвага 3. Слова *атэль* фіксуецца сучаснымі слоўнікамі без прыстаўной *г*. Аднак у творах мастацкай літаратуры, публіцыстычных тэкстах яно даволі часта выкарыстоўваецца з прыстаўной літарай *г*: *Я спыніўся не ў гатэлі, як звычайна гэта рабіў, а ва Уладка Каліса (Польмя)*.

Прыстаўны гук [й]

Агульная заўвага

У беларускай літаратурнай мове прыстаўны гук [й], які на пісьме перадаецца літарамі *і, е, ё, я*, з'яўляецца надзвычай распаўсюджаным. Ён паяўляецца там, дзе прыстаўныя [в], [г] непазнавальна змянілі б гучанне і напісанне слова.

Правіла 103

Прыстаўны гук [й] на пісьме перадаецца літарамі *і, е, ё, ю, я*:

- у пачатку слова перад націскным галосным [і]: *іней* [jіней], *іскра* [jіскра], *іхні* [jіхні], *імі* [jіm'і];
- у запазычаных словах перад [о], [а], [э] пасля галосных [ы], [і]: *біёлаг* [б'і'олах], *піянер* [п'і'ян'эр], *кліент* [кл'і'энт];
- у займенніках 3-й асобы *ён, яна, яно, яны*, дзе з'яўленне [й] выклікана імкненнем мовы пазбавіцца непажаданага амоніма з прыслоўем *вон*. **Параўнайце:** калі б у гэтых словах узнік прыстаўны [в], то фразы *ён пайшоў* і *вон пайшоў* гучалі б аднолькава. Ва ўкраінскай мове такая семантычная прычына не мела месца, і там, як звычайна, развіўся прыстаўны [в] перад пачатковым [о] ў займенніку *он*: *він, вона, вони*.

Пытанні

1. Калі пішацца прыстаўная літара *ѳ*?
2. У якіх выпадках прыстаўная літара *ѳ* не пішацца?
3. Калі пішацца прыстаўная літара *г*?
4. Якімі літарамі перадаецца на пісьме прыстаўны гук [й]?

Перадача на пісьме падоўжаных зычных

Агульныя заўвагі

Падоўжанымі зычнымі ў беларускім мовазнаўстве прынята лічыць гукі, якія ўзніклі на месцы старажытных спалучэнняў «мяккі зычны + слабы рэдукаваны [ь + j]» паміж галоснымі (інтэрвакальнае становішча). У выніку страты рэдукаванага [ь] папярэдні мяккі зычны апынуўся перад [j] і асіміляваў яго, дзякуючы чаму ўтварыўся адзін падоўжаны гук, які на пісьме перадаецца дзвюма аднолькавымі літарамі: *жи[t' + ъj]e* → *жи[t' + j]e* → *жыццё*; *каме[n' + ъj]e* → *каме[n' + j]e* → *каменне*.

Падоўжаных гукаў у беларускай мове дзевяць:

ме[n' + j]e → *каменне*, *ралля*, *вяселле*, *крылле*, *наваколле*, *гніллю*;

[н':] — *пытанне*, *жаданне*, *свіння*, *снеданне*, *світанне*, *рунню*;

[з':] — *рыззё*, *палоззе*, *граззю*, *маззю*;

[с':] — *калоссе*, *кассё*, *рыссю*, *Палессе*, *воссю*;

[дз':] — *абоддзе*, *разводдзе*, *паводдзе*, *суддзя*;

[ц':] — *смецце*, *выццё*, *свацця*, *трыццаціцю*, *раццю*;

[ж:] — *збожжа*, *бездарожжа*, *падарожжа*;

[ш:] — *узвышша*, *зацішша*, *мышшу*, *удушша*;

[ч:] — *падплечча*, *сучча*, *лаmachча*, *ноччу*.

Падоўжаны гук [дз'] перадаецца на пісьме спалучэннем літар *дзз*.

Напісанне падоўжаных зычных заснавана на фанетычным прынцыпе. Словы, якія складаюць выключэнні, пішучца паводле традыцыйнага прынцыпу.

Падоўжанае вымаўленне гукаў і перадача іх на пісьме падвоеным напісаннем адпаведных літар цесна звязана з пэўнымі

тэматычнымі і граматычнымі разрадамі славянскай лексікі і некаторымі граматычнымі формамі слоў.

Падоўжаныя зычныя ўжываюцца ў назоўніках, лічэбніках, прыслоўях і адзінкавых дзеясловах.

Падоўжаныя зычныя ў каранёвых марфемах назоўнікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў

Правіла 104

Падоўжаныя зычныя пішуцца ў наступных групах назоўнікаў, да якіх адносяцца:

- назоўнікі ніякага роду, утвораныя ад іншых назоўнікаў ці прыметнікаў, якія абазначаюць:

- зборныя паняцці: *палоззе, рыззё, бадылле, скулле, суквецце, гніллё, сучча, беззямелле, бязлесе, вужавінне, кратавінне, шумавінне, стагоддзе, многаўладдзе, мнагамужжа, мелкаводдзе;*

- месца: *прыбярэжжа, раздарожжа, узлесе, узвышша, зарэчча, запlechча, наваколле;*

- паняцці з адцягненым значэннем: *багацце, прыволле, вяселле, ранне;*

- канкрэтныя прадметы, памяшканні: *касё, ружжо, келля, валлё, скляпенне;*

- назоўнікі ніякага роду, утвораныя ад дзеясловаў:

- з падоўжаным [н']: *жарабенне, праўленне, кіраванне, адыманне, складанне, пілавінне, свячэнне, варэнне;*

- з падоўжаным [ц']: *набыццё, жыццё, пачуцце, піццё, ліццё, распяцце.*

Гэтыя аддзяслёўныя назоўнікі могуць абазначаць працэсы або набываць значэнне зборнасці ці нават канкрэтнасці (*ліццё* — як вынік працэсу, *праўленне* — як назва ўстановы);

- назоўнікі жаночага роду:

- суадносныя з назоўнікамі мужчынскага роду: *бягун — бягуння, ілгун — ілгуння, поп — пападдзя, сват — свацця;*

— з нулявым канчаткам, калі яны стаяць у форме творнага склону адзіночнага ліку: *ціш* — *цішшу*, *гразь* — *граззю*, *зелень* — *зеленню*, *мыш* — *мышшу*, *гніль* — *гніллю*.

Заўвага 1. У прыметніках, утвораных ад слоў *келля*, *ладдзя*, *ліццё*, *ружжо*, падоўжаныя зычныя не пішучца: *келейны*, *ладзейны*, *ліцейны*, *ружэйны*.

Заўвага 2. Не пішучца падоўжаныя зычныя ў словах, утвораных пры дапамозе ласкальнага суфікса *-ейк-*: *свацця* → *свацейка*, *пападдзя* → *пападзейка*.

Правіла 105

Падоўжаны гук [ц':] перадаецца на пісьме літарамі *цц* у колькасных лічэбніках на *-аць*, *-яць*, калі яны стаяць у творным склоне: *пяць* — *пяццю*, *дзесяць* — *дзесяццю*, *васямнаццаць* — *васямнаццаццю*, *трыццаць* — *трыццаццю*. Параўнайце: *шэсць* — *шасцю* (не інтэрвакальнае становішча), *сем* — *сямя* (гук [м] не адносіцца да падоўжаных).

Правіла 106

Падоўжаныя зычныя пішучца:

- у прыслоўях, утвораных ад назоўнікаў: *ноччу*, *рыссю*, *уваччу*;
- у пачатку некаторых дзеясловаў: *ззяць*, *ссуць*.

Заўвага. Формы дзеяслова *ліць* прынята пісаць з адной літарай *л*: *лью*, *льеш*, *лію*, *ліеш*.

Падоўжаныя *НН* у суфіксах прыметнікаў і назоўнікаў

Правіла 107

Падоўжаныя *нн* пішучца ў наступных суфіксах прыметнікаў:

- *-онн(ы)*, *-ённ(ы)*: *парцыённы*;
- *-енн(ы)*, *-энн(ы)*, калі прыметнікі ўтвораны ад:
 - а) прыметнікаў і маюць павелічальнае значэнне: *страшэнны* (*страшны*), *здравенны* (*здоровы*), *таўсценны* (*таўсты*), *худзенны* (*худы*), *высачэнны* (*высокі*);

б) назоўнікаў, аснова якіх заканчваецца збегам зычных або *д (дз)*: *брытва* → *брытвенны*, *дратва* → *дратвенны*, *казарма* → *казарменны*, *клятва* → *клятвенны*, *малітва* — *малітвенны*, *падэшва* → *падэшвенны*, *рэформа* → *рэформенны*, *агонь* → *вогненны*, *пісьмо* — *пісьменны*; *абед* → *абедзенны*;

в) назоўнікаў на *-мя*: *іменны*, *імянны*, *пайменны*, *племянны*, *страмянны*, *цемянны*, *семянны*. **Выключэнне:** *палымяны*.

Правіла 108

У назоўніках мужчынскага роду падоўжаныя зычныя пішучца ў суфіксах:

- *-нік-*: *абраннік*, *выбраннік*, *выгнаннік*, *памазаннік*, *пасланнік*; *але*: *стайленік*, *язвенік*;

- *-эннік-(-еннік-)*, *-янік-*: *малітвеннік*, *пляменнік* (*племя*), *пісьменнік*, *летуценнік*; *алавяннік*, *святаяннік*, *семяннік* (*семя*).

Заўвага. Назоўнікі з суфіксам *-анік-*, *-янік-*, *-оўнік-*, *-эўнік-* пішучца з адной літарай *н*: *мучанік*, *скуранік*, *дашчанік*, *імшанік*, *пясчанік*, *вадзянік*, *аўсянік*, *драцянік*, *шарсцянік*, *балацянік*, *прасянік*, *альхоўнік*, *бульбоўнік*, *маркоўнік*; *альшэўнік*, *ляшчэўнік*.

Падоўжаныя зычныя ва ўласных імёнах і назвах

Правіла 109

Ва ўласных імёнах і назвах падоўжанае вымаўленне зычных таксама адлюстроўваецца на пісьме: *Аксіння*, *Анісся*, *Аўдоцця*, *Наталля*, *Настасся*, *Тацяна*, *Усціння*, *Фядосся*, *Трацякоўская галерэя*, *Краснаполле*, *Залесе*, *Закарпацце*, *Закаўказзе* і інш.

Выключэнне. Па традыцыі не падаўжаюцца гукі [л'], [дз'] [с'], у словах *Гальяш*, *Ілья*, *Емяльян*, *Ульян*, *Юльяна*, *Касьян*, *Традзьякоўскі* і вытворных ад іх: *Ільін*, *Ільіч*, *Ільічойка*, *Ульянаў*, *Ульянаўск*.

Падоўжаныя зычныя ў неславянскай лексіцы

Правіла 110

У словах неславянскага паходжання, у тым ліку ва ўласных імёнах і назвах, а таксама ў вытворных ад іх словах падоўжаныя літары, за невялікім выключэннем, не пішучца: *алея, апарат, граматыка, група, дасье, калектыў, каньяк, каса, піца, равін, саміт, субота, сума, тона, хакей, Ала, Бэла, Васа, Вісарыён, Гары Потэр, Генадзь, Іна, Іпаліт, Кірыл, Піліп, Рыма, Адэса, Калькута, Марока, Ніца, Эла.*

Выключэнне. Замацавалася падвоенае напісанне зычных у наступных іншамоўных словах-выключэннях: *бонна, ванна, дзіванна* (батанічны тэрмін), *донна, дурра* (кармавая і хлебная расліна), *манна, мірра* (духмяная смала), *мірравы, панна, мадонна, мецца-сапрана, саванна, эскадрылля; Ганна, Жанна, Сусанна, Сюзанна, Мекка, Мадонна.* Напісанне такіх слоў неабходна вызначаць па слоўніку.

Заўвага 1. У вытворных словах перад суфіксам *-к-* падоўжаныя зычныя не пішучца (адсутнічае інтэрвакальнае становішча): *манна + к → манка, эскадрылля+к → эскадрылька, Жанна + к → Жанка, Аксінья + к → Аксінька, Наталля + к → Наталька.*

Заўвага 2. У ласкальных формах імёнаў на *-ачка, -ечка* падоўжаныя захоўваюцца: *Ганначка, Жанначка, Сюзанначка, Аксіньчэчка, Наталлечка.*

Заўвага 3. У сучасных СМІ назіраюцца выпадкі напісання запазычаных слоў, не ўказаных у выключэннях, з падвоенымі літарамі: *саміт, папарацы, піцца.* На наш погляд, такую варыянтнасць нельга лічыць апраўданай, паколькі такім чынам правіла перастае дзейнічаць і набывае дваістую трактоўку.

Перадача на пісьме падвоеных зычных

Агульныя заўвагі

Падвоенымі зычнымі называюць два аднолькавыя гукі, адзін з якіх належыць адной марфеме (прыстаўцы, суфіксу ці постфіксу), а другі — іншай марфеме (кораню): *аддаць, ззаду, каменны, завесься, мякка*. Падвоенымі могуць быць усе зычныя беларускай мовы.

Напісанне падвоеных зычных, за выключаннем адзінкавых выпадкаў, заснавана на марфалагічным прыцыпе.

Падвоеныя зычныя на стыку прыстаўкі і кораня

Правіла 111

Падвоеныя зычныя пішучца на стыку прыстаўкі і кораня, калі прыстаўка заканчваецца, а корань пачынаецца адной і той жа літарай: *аббегчы, аббудаваць; аддаць, аддальца, аддрукаваць; аддзякаваць, Наддзвінне; беззаганны, абязброіць; бессардэчны, бессаромны; раззлавацца; расстраляць, расстанне, расцілаць, рассаднік*.

Заўвага 1. У слове *разявіць* і вытворных ад яго, а таксама ў словах *узлаваць* і *ўзлавацца* адбылося сцяжэнне [з] — прыстаўкі і [з] — кораня. Таму тут пішацца адна літара з.

Заўвага 2. Слова *расада, расол, расольнік, расаднік* (месца, для вырошчвання расады) адносяцца да выключэнняў і па традыцыі пішучца з адной літарай с.

Заўвага 3. Напісанне падвоеных зычных на стыку прыстаўкі і кораня ў словах неславянскага паходжання рэкамендуецца вызначаць па слоўніку, паколькі ў адных выпадках яны пішучца: *аддукцыя, аннігіляцыя, іннервацыя, контррэвалюцыя, посттаталітарны, сюррэалізм, сюррэаліст*, у другіх — не

пішущца: *акамадацыя, ірацыянальны, ірзальны*. Гэта прыводзіць да арфаграфічнай варыянтнасці. Параўнайце загалоўкі ў газеце і навуковым даследаванні: «*Фарміраванне інавацыйнага фонду*» (Звязда) і «*Варыянтнасць у сферы іннавацый*» (І. Шкраба).

Падвоеныя зычныя на стыку састаўных частак складаных слоў

Правіла 112

Падвоеныя зычныя пішущца на стыку састаўных частак складаных і складанаскарочаных слоў, калі адна частка заканчваецца, а другая пачынаецца адной і той жа літарай: *омметр, двуххадовы, шматтомавы, юнат* (юны нату-раліст), *палітэхналогія*.

Заўвага. У складанаскарочаных словах, калі гэта не стык марфем, падвоеныя літары не пішущца: *ваенмар, ваенкам* (ваенны марак, ваенны камандзір).

Падвоеныя зычныя на стыку ўтваральнай асновы і суфікса (постфікса)

Агульная заўвага

На стыку ўтваральнай асновы і суфікса (постфікса) паміж галоснымі могуць пісацца падвоеныя *нн, лл, чч, цц*.

Падвоеныя *нн, лл, чч, цц*

Правіла 113

Падвоеныя літары *нн* пішущца, калі ўтваральная аснова заканчваецца на *н* або *нн* і суфікс пачынаецца з гэтай жа

літары: *дзённік* (дзень + нік), *імяніннік* (імяніны + нік), *сяннік* (сена + нік), *маліннік* (маліна + нік), *падаконнік* (акно + нік), *коннік* (конь + нік), *сасоннік* (сасна + нік), *карцінны* (карціна + нік), *гартанны* (гартань + нік), *глыбінны* (глыбіня + нік), *ваенны* (вайна + н), *вясенні* (вясна + н), *бяссонны* (сон + н), *айчынны* (айчына + н), *бязвінны* (віна + н), *параённы* (раён + н), *цэннік* (цана + нік), *гасцінны* (гасцін + н) народ; *ванны* (набор), *манныя* (крупы), *насенны* (фонд); **параўнайце:** *ванна*, *манна*, *насенне*.

Заўвага. У такіх словах, як *юны*, *свіны*, пішацца адна літара *н*, паколькі ў іх няма суфікса *-н-*.

Правіла 114

Падвоеныя літары *лл* пішуцца ў словах *гуллівы* (ад гуляць), *чуллівы* (ад чулы), дзе *-лів-* — суфікс.

Правіла 115

Напісанне падвоеных літар *чч* на стыку асновы і суфікса заснавана на фанетычным прынцыпе. Яны пішуцца:

- калі аснова заканчваецца на *ч* і суфікс пачынаецца з *ч*: *Ушаччына* (Ушачы + чын), *Смалявіччына* (Смалявічы + чын), *Пухавіччына* (Пухавічы + чын);

- калі ўтваральная аснова заканчваецца на *к*, а суфікс пачынаецца з літары *ч*. Да такіх слоў адносяцца толькі:
 - адтапанімічныя назоўнікі: *Клеччына* (Клецк+чын), *Нямеччына* (нямецкі + чын), *Полаччына* (Полацк + чын), *Случчына* (Слук + чын), *Турэччына* (туркі + чын);
 - назоўнікі тыпу: *картатэччык* (картатэка + чык), *дыскатэччык* (дыскатэка + чык), *казаччына* (казак + чын), *сярэднявечча* (сярэдня вякі + ч).

Правіла 116

Падвоеныя літары *цц* пішуцца:

- у інфінітыве зваротных дзеясловаў: *змагацца*, *брацца*, *купацца*, *вучыцца*, *прасіцца*, *імчацца*;

- у трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку зваротных дзеясловаў: *змагаецца*, *змагаюцца*, *бярэцца*, *бярэцца*, *купаецца*, *купаюцца*, *вучыцца*, *вучацца*, *прасіцца*, *прасяцца*, *імчыцца*, *імчацца*;

- у безасабовых дзеясловах: *не сядзіцца, не спіцца, не чытаецца*;
- у лічэбніках *адзінаццаць — дваццаць, трыццаць* і вытворных ад іх: *адзінаццаты, дваццатка, пятнаццацігадовы*.

Каранёвы *с* + суфікс *-ск-* прыметнікаў

Правіла 117

Калі ўтваральная аснова прыметнікаў заканчваецца на *с*, а суфікс пачынаецца з гэтай жа літарай, то падвоенае спалучэнне *сс* перадаецца толькі адной літарай *с* у адпаведнасці з фанетычным прынцыпам: *матроскі* ← матрос + *ск(і)*, *беларускі* ← беларус + *ск(і)*, *вільнюскі* ← вільнюс + *ск(і)*, *залескі* ← Залесе + *ск(і)*, *эскімоскі* ← эскімос + *ск(і)*, *палескі* ← Палесе + *ск(і)*, *тунгускі* ← тунгус + *ск(і)*.

Пытанні

1. Чым адрозніваюцца тэрміны «падоўжаныя зычныя» і «падвоеныя зычныя»?
2. У якіх групах назоўнікаў перадаюцца на пісьме падоўжаныя зычныя?
3. Ці перадаюцца на пісьме падоўжаныя зычныя ў словах неславянскага паходжання?
4. Калі пішучца падвоеныя зычныя?
5. У якіх словах на стыку кораня і суфікса падвоеныя літары не пішучца?

Праваніс мяккага знака і апострафа

Агульная заўвага

Мяккасць зычных гукаў у сучасным мовазнаўстве прынята падзяляць на *этымалагічную*, або *справд-вечную*, і *асіміляцыйную*, г. зн. узнікшую ў выніку дзеяння фанетычнага закону прыпадабнення зычных па мяккасці. Праваніс беларускай мовы рэгламентуе перадачу на пісьме толькі этымалагічнай мяккасці. Асіміляцыйная мяккасць зычных, адносна якой вяліся спрэчкі сярод мовазнаўцаў на працягу XX ст., на пісьме, як правіла, не перадаецца.

Змякчальны мяккі знак

Правіла 118

Мяккі знак (*ь*) пішацца заўсёды для абазначэння мяккасці [*л'*] перад зычнымі: *алькітаб, бразільскі, відэльцы, кольцы, лвы, мыльца, прадзільны, столь, уральскі, лепельскі і інш.*

Правіла 119

Мяккі знак (*ь*) пішацца пасля літар *з, с, дз* (з мяккага *д*), *ц* (з мяккага *т*), *н*, калі яны абазначаюць мяккія зычныя гукі:

- на канцы слова: *мазь, вось, чагось, мядзведзь, чуць, конь, вішань, песень, соцень;*
- у сярэдзіне слова перад літарамі, якія абазначаюць цвёрдыя зычныя гукі: *вязьмо, Яська, Кузьма, просьба, няньчыць, восьмы, касьба, дзядзька, процьма, нянька;*

• у сярэдзіне слова перад літарамі, якія абазначаюць мяккія зычныя гукі, але толькі тады, калі ў іншых формах таго ж слова (або ў іншых словах таго ж кораня) гэтыя літары абазначаюць адпаведныя цвёрдыя гукі, а папярэднія зычныя захоўваюць сваю мяккасць: *разьбяр* (*разьба*), *вазьмі* (*возьмуць*), *васьмі* (*восьмы*), *пісьменнік* (*пісьмо*), *дзьме* (*дзьмуць*), *зацьменне* (*цьма*), *барацьбіт* (*барацьба*); па аналогіі — *носьбіт*;

• у дзеясловах загаднага ладу:

– перад канчаткамі першай асобы множнага ліку *-ма*: *сядзьма* (*сядзь*), *будзьма* (*будзь*), *кіньма* (*кінь*);

– перад канчаткам другой асобы множнага ліку *-це*: *сядзьце*, *будзьце*, *станьце*, *надзеньце*;

– перад зваротнай часціцай *-ся*: *завесься* (*завесь*); *кінся* (*кінь*), *надзенься* (*надзень*);

• у назоўніках:

– перад канчаткам творнага склону множнага ліку *-мі*: *грудзьмі*, *слязьмі*, *дзецьмі*, *людзьмі*;

– пасля *н* перад суфіксам *-к* у словах тыпу *песенька*, *вішанька*, *соценька*, *нянька* (*няньчыць*);

– перад суфіксам *-чык*, калі словы без яго заканчваюцца мяккім знакам: *каменьчык* (*камень*), *агеньчык* (*агонь*), *карэньчык* (*корань*), *праменьчык* (*прамень*);

• для абазначэння мяккасці зычнага [н'] у прыметніках:

– перад суфіксам *-ск*, утвораных ад назваў месяцаў і назоўніка *восень*: *снежаньскі* (*снежань*), *студзеньскі* (*студзень*), *чэрвеньскі* (*чэрвень*), *ліпеньскі* (*ліпень*), *жнівеньскі* (*жнівень*), *верасеньскі* (*верасень*), *восеньскі*; а таксама ў суадносных уласных назвах: *Чэрвеньскі рынак*, *Ліпеньская школа*;

– у суфіксе *-енькі*, *-знькі*, *-анькі*: *дарагі* — *даражэнькі*, *малы* — *маленькі*, *прыгожы* — *прыгожанькі*, *ціхі* — *ціхусенькі*;

• у сярэдзіне складаных слоў, калі пры адкіданні другой часткі мяккасць апошняга зычнага захоўваецца: *чвэрцьфінал* (*чвэрць*), *пяцьдзясят*, *пяцьсот* (*пяць*), *шэсцьдзясят*, *шэсцьсот* (*шэсць*);

• у займенніках і прыслоўях на *-сьці*: *штосьці, калісьці (калісь), чымсьці, дзесьці, чамусьці, якісьці*.

Заўвага. Гэтыя словы не трэба блытаць з назоўнікамі тылу *радасці, весялосці, злосці, карысці, косці, госці*, у якіх мяккі знак не пішацца;

• у слове *ледзьве (ледзь)*.

Заўвага. Назіраюцца выпадкі, калі аўтары не прытрымліваюцца правіла напісання мякага знака дзеля захавання рыфмы вершаванага тэксту. Напрыклад, у вершы Я. Купалы «Над калыскай» ёсць такія радкі:

*Люлю, люлі, мой маленькі!
Сні, злажыўшы ўкрыж далонкі,
Як жа вырасцеш вялікім, —
Не забудзься ты старонкі.*

Правіла 120

У беларускай мове мяккі знак ніколі не пішацца пасля літар:

• *ж, ш, дж, ч, р*, якія абазначаюць зацвёрдзелыя гукі: *мыш, рэжце, дождж, Сібір, рэч, прэч, чмель*;

• *б, п, м, ф, в*, якія абазначаюць адпаведныя губныя зычныя: *Об, голуб, стэп, восем, верф, эканомце (параўнайце ў рускай мове: Обь, голубь, степь, восемь, верфь)*;

• *н*:

– перад суфіксам *-чык* назоўнікаў, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца не на *-нь*: *балончык (балон), вагончык (вагон), кончык (канец), патрончык (патрон)*;

– перад суфіксам *-ск* у прыметніках і ўласных імёнах, калі яны не ўтвораны ад назваў месяцаў на *-нь* і ад назоўніка *восень*: *Смаргонскі (Смаргонь), Любанскі (Любань), конскі (конь), разанскі (Разань), гродзенскі; але: Гданьск → гданьскі;*

– перад літарай *ш*: *іншы, меншы, меншанькі, меншасць*.

Правіла 121

Пасля літар, якія абазначаюць мяккія зычныя, мяккі знак не пішацца:

• калі пры змене слова абодва зычныя (папярэдні і наступны) становяцца цвёрдымі: на *прызбе (прызба), у гняздзе*

(гняздо), чысціць (чысты), злезлі (злезла), казляня (казла), коці (костка), маслёнка (масла);

- калі пры змене формы слова (або пры замене яго другім словам таго ж кораня) гэтыя мяккія зычныя не могуць быць цвёрдымі: *песня* — *песні* — *песнямі*, *спевы*, *снег*, *здзейсніць*, *шчырасцю*, *усмешка*, *ёсць*, *Дзмітрый*;

- перад мяккім гукам [в']: *дзверы*, *мядзведзь*, *Дзвіна*, *цвітуць*, *дзвесце*, *святло*, *звер*; але: *ледзьве*;

- паміж дзвюма аднолькавымі літарамі, якія перадаюць на пісьме падоўжаныя зычныя: *Аўдоцця*, *узлесе*, *рыззё*, *жыццё*, *карэне*, *наваколле*, *рысцю*, *соллю*, *суддзя*.

Раздзяляльны мяккі знак

Правіла 122

Раздзяляльны мяккі знак пішацца толькі пасля літар *с*, *дз*, *ц*, *л*, а таксама непрыставачных *з*, *н* перад ётавымі *е*, *ё*, *ю*, *я*:

- у словах неславянскага паходжання: *більярд*, *калье*, *дасье*, *парцье*, *ранцье*, *кампаньён*, *каньён*, *канферансье*, *кастаньеты*, *ласьён*, *мадзьяр*, *медальён*, *мільён*, *парцьеры*, *пасьянс*, *пашталён*, *шампіньён*, *шансанье*, *Авіны*, *Лавуазье*, *Мальер*, *Мэцью*, *Нью-Ёрк*, *Ньютан*, *Сьера-Леонэ*, *Тэньер*, *Фацьян* і інш.; але: *булён*;

- пасля літары *л* у асабовых формах дзеяслова ліць і вытворных ад яго: *лью*, *нальеш*, *выльеце*, *перальяце* і г. д.;

- у асобных імёнах і прозвішчах, у якіх няма падаўжэння зычных: *Ілья*, *Емяльян*, *Касьян*, *Ульяна*, *Юльяна*, *Традзьякоўскі*, *Харацьян* і ўсіх вытворных ад іх: *Ільін*, *Ільінскі*, *Ульянаў* і інш.

Уласныя імёны і назвы на *-ій* (*-вай*)

Правіла 123

Раздзяльны мяккі знак пішацца ў прыналежных прыметніках і ўласных імёнах, утвораных ад асабовых імёнаў

на *-ій* (*-ый*) перад суфіксам *-еў* (*-ев*): *Аркадзіі* → *Аркадзьеў*, *Аркадзьевіч*, *Арсенціі* → *Арсенцеў*, *Арсенцевіч*; *Васілій* → *Васільеў*, *Васільевіч*, *Васільеўскі востраў*; *Кандраціі* → *Кандрацеў*, *Кандрацевіч*, *Лайўрэнціі* → *Лайўрэнцеў*, *Марэсьеў*, *Савельеў*, *Іпацьеўскі манастыр*, *Фядосьеў*, *Цярэнцеў*.

Заўвага 1. Калі прыналежаць прыметнікі і імёны па бацьку ўтвораны ад асабовых імёнаў, што заканчваюцца на цвёрды або мяккі зычны, тады суфіксы *-ев*-, *-ов*-, *-ав*- далучаюцца непасрэдна да зычнага: *Аркадзь* → *Аркадзевы*, *Аркадзевіч*, *Аркадзеўна*, *Арсен* → *Арсенавіч*, *Васіль* → *Васільевы*, *Васільевіч*, *Генадзь* → *Генадзевы*, *Генадзевіч*, *Генадзеўна*, *Кандрат* → *Кандратавіч*, *Кандратаўна*, *Пракоп* → *Пракопаў*, *Пракопавіч*, *Пракопаўна*.

Заўвага 2. Калі прыналежаць прыметнікі і імёны па бацьку ўтвораны ад асабовых імёнаў, у якіх перад *-ій*, *-ый* стаяць *г*, *к*, *х* або збег зычных, акрамя *нц*, то тады перад суфіксамі *-еў*-, *-ев*- пішуцца літары *і*, *ы*: *Ануфрый* → *Ануфрыеў*, *Ануфрыевіч*; *Георгій* → *Георгіеў*, *Георгіевіч*; *Дзмітрый* → *Дзмітрыеў*, *Дзмітрыевіч*; *Іраклій* → *Іракліевіч*.

Заўвага 3. Калі ў асабовых назваўніках перад *-ій*, *-ый* няма збегу зычных, то ў вытворных ад іх прыналежаць прыметнікі і імёны па бацьку пішацца апостраф: *Азарый* → *Азар'ева сядзіба*, *Азар'евіч*; *Апалінарыі* → *Апалінар'евы дзеці*, *Апалінар'еўна*; *Арцёмій* → *Арцём'евы прыгоды*, *Арцём'евіч*, *Арцём'еўна*; *Пракопій* → *Пракоп'еў матацыкл*, *Пракоп'еўна*; *Яўстафій* → *Яўстаф'евы*, *Яўстаф'евіч*.

Апостраф

Агульная заўвага

Апостраф у беларускай мове пішацца пры асобным вымаўленні зычных толькі перад ётавымі і (за невялікім выключэннем) пасля тых літар, дзе не можа ўжывацца мяккі знак.

Правіла 124

Апостраф пішацца перад:

- а) ётаванымі галоснымі *е, ё, ю, я*;
 б) націскным і пасля ўласнабеларускіх і запазычаных прыставак, якія заканчваюцца на зычны:

аб-: *аб'ём, аб'ява, аб'інець, аб'інелы*;

на д: *ад'езд, ад'ютант, пад'есці, пад'езд, пад'язджаць, перад'юбілейны*;

на з: *з'езд, з'еў, з'есці, з'ява, бяз'іскрывы, раз'юшаны, раз'ехацца, уз'яднанне, дыз'юнкцыя*;

ін-: *ін'экцыя*;

кан-: *кан'юнктура, кан'юнктыўіт*;

між-: *між'іскрывы, між'ярдавы, між'ярусны*;

суб-: *суб'ядзерны, суб'ядро*;

супер-: *супер'імпорт*;

транс-: *транс'еўрапейскі*.

Заўвага. У словах *контрыгра, міжінстытуцыі, панісламізм, субінспектар, суперігра, суперінтэлект, трансіарданскі, форінжэтар* апостраф не пішацца, паколькі гук [і] тут ненаціскны.

Правіла 125

Апостраф пішацца ў сярэдзіне слова перад *е, ё, і, ю, я* пасля:

1) літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя гукі: *Аж'е, Буш'е, пер'е, Ч'япа, Мар'іна Горка, Сібір'ю*;

2) *б, п, ж, ф, в*, якія абазначаюць адпаведныя губныя зычныя: *Аляб'еў, Барб'е, б'еца, вераб'і, круп'е, куп'ё, Дзям'ян, сям'я, верф'ю, саф'ян, Соф'я, В'етнам, інтэрв'ю, Пракоф'еў*;

3) *д, т*:

- у запазычаннях і іншамоўных уласных імёнах, дзе гэтыя гукі перад [й] не памякчаюцца: *д'ябал, Д'еп, Сант'яга*;

- у складаных словах пасля першай часткі *шмат-*: *шмат'ядзерны, шмат'ёмісты* і інш.;

4) *г, к, х*, якія абазначаюць заднеязычныя гукі:

- Мантэз'ю, к'янці, Лук'янаў, Рэйк'явік, Х'юстан*;

• у складаных словах пасля першай часткі *двух-*, *трох-*, *чатырох-*: *двух'імпульсны, двух'ярусны, трох'ярусны, Чатырох'евангелле.*

Правіла 126

Апостраф пішацца ў іншамоўных уласных назвах тыпу: *Д'Артаньян, Жанна Д'Аарк, Жыскар Д'Эстэн, Д'Алямбэр, О'Конар, О'Ніл.*

Правіла 127

Апостраф не пішацца:

1) пасля *ў* (нескладовага): *абаўеца, здароўе, салаўі, наўючыць, пагалоўе;*

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішудца праз злучок: *ваенюрыст, дзетяслі, цэхячэйка, дзяржуркалегія, Мінюст (Міністэрства юстыцыі), трэд-юніён, камер-юнкер;*

3) пасля прыставак на зычны, калі корань пачынаецца з *а, э, ы* (няётавых галосных): *безапеляцыйны, сарганізаваць, зараць мяжу, зарыентавацца, сэканоміць, зымправізаваць, загітаваць, замерыканізавацца.*

Заўвага. У аказіяналізмах (словах, створаных аўтарамі) назіраюцца адступленні ад існуючых правіл правапісу мяккага знака і апострафа. Гэта выклікана імкненнем пісьменнікаў дакладна перадаць гучанне наватвора: *З далёкага цяплыньскага павета, пакінуўшы ржавець з'араны плуг, спатнелае, расхрыстанае лета прыйшло — і луг ад конікаў аглух* (Р. Барадулін).

Пытанні

1. Калі пішацца змякчальны мяккі знак?
2. У якіх выпадках змякчальны мяккі знак не пішацца?
3. У чым адметнасць напісання раздзяляльнага мяккага знака?
4. Калі пішацца раздзяляльны мяккі знак перад суфіксамі *-ав-*, *-ев-* (*-еў-*) ва ўласных імёнах і назвах?
5. Якія існуюць правілы напісання апострафа?

Ужыванне і правапіс марфем

Прыназоўнікі і прыстаўкі

Аднамарфемныя прыназоўнікі

Правіла 128

Прыназоўнікі *аб, над, пад, перад* пры спалучэнні з формамі асабовага займенніка *я*, што пачынаюцца збегам зычных, пішудца з дадатковай літарай *а*: *аба мне, нада мной, перада мной*.

Правіла 129

Прыназоўнік *у* набывае форму *ва* ў спалучэннях са словамі з пачатковым *у*: *ва ўніверсітэце, ва ўрачыстасцях, ва ўрочышчы*. Пры спалучэнні з формамі асабовага займенніка *я*, што пачынаюцца збегам зычных, можа ўжывацца форма *ўва*: *Мой сябар здолеў абудзіць ўва мне калі не замілаванне, дык пэўную цікавасць да вершаванага радка* (С. Пясецкі).

Правіла 130

Прыназоўнік *з* замяняецца перад формамі асабовага займенніка *я*, што пачынаюцца збегам зычных, а таксама перад словамі са збегам зычных, дзе першы з іх шыпячы або свісцячы, на *са*: *са мной* (але: *з мяне*); *са школы, са шкіперам, са сваякамі, са смеху, са зброяй, са старых часоў, са сваімі сябрамі, са званам, са здымка, велічынёй са шраціну, са знічкай*; але: *з братам, з праўдай, з пляча, з грукатам, з цвіком, адно з двух*.

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на *б, д*

Правіла 131

Літары *б, д* у прыстаўках (*аб-, ад-, над-, пад-, перад-* (*прад-*)) пішуцца ў беларускай мове ў адпаведнасці з марфалагічным прынцыпам нязменна: *аб'ехаць, абхадзіць, адрэзаць, адказаць, надламаць, надпісаць, падняць, падперці, пераднавагодні, перадсвяточны, прадказаць*.

Заўвага. У некаторых словах з коранем *-ход-* дапускаецца варыянтнае напісанне: *адыходлівы — адходлівы, адыходнае — адходнае, адыход — адход, адыходнік — адходнік*.

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на *з, с*

Правіла 132

Канцавыя зычныя *з, с* у прыстаўках *дыз-, дыс-* пішуцца паводле марфалагічнага прынцыпу з улікам правапісу наступнай літары:

- літара *з* пішацца перад галоснымі (у тым ліку ётавымі): *дызасацыяцыя, дызартрыя, дыз'юнкцыя*;
- літара *с* — перад любымі зычнымі (звонкімі і глухімі): *дысгармонія, дыскамфорт дыспрапорцыя, дыскваліфікаваць, дысфункцыя, дыскрэдытаваць*.

Правіла 133

Прыстаўка *дэз-* пішацца нязменна з літарай *з*: *дэзактывацыя, дэзарыентацыя, дэзынфекцыя, дэзынтэграцыя, дэзурбанізацыя*.

Правіла 134

У прыстаўках *з-, із-, уз-, раз-, без-, небез-, абез-, праз-, цераз-* могуць пісацца літары *з і с*:

- 1) правапіс літары *з* заснаваны толькі на фанетычным прынцыпе, г. зн. што яна пішацца перад літарамі, якія перадаюць на пісьме звонкія, санорныя зычныя і ётавыя галосныя (перад апострафам): *збіць, здаць, знесці, ізноў, узняць, уз-*

біцца, розгалас, бязмежны, небеззаганны, небязгрэшы, абезгалосець, абязгрошыць, празмерны, цераззерніца, раз'есці, раз'езд, абяз'ёдаваны, з'інець, раз'юшаны, без'языкі, бяз'ядзерны, з'ялчэць, з'явішча, уз'юрыца, зжыцца, разжаць, разжаліць, разжаныць, безжурботна, безжыццёвы, узжучыць, зджаліць;

2) правапіс літары *с* заснаваны:

- на фанетычным прынцыпе (перад літарамі, якія перадаюць на пісьме глухія зычныя *к, п, с, т, ф, х, ц*): *абяскравіць, скінуць, схаліць, сфатаграфавачь, іспыты, усхваляць, раскідаць, роспіс, беспадстаўны, небескарысны, цераспалосіца;*

- на марфалагічным прынцыпе (перад літарамі *ш, ч*): *абясшкодзіць, росшукі, сшытак, сшарэлы, расшумеца, расшпілены, бясшлюбны, росчырк, расчахляць, расчэсваць, счысціць, счаліць, сцакацца, бесчалавечны, бясчулы, расчачіць (у значэнні «раз'яднаць»), расшчачіць (у значэнні «раскалоць»).*

Заўвага. Адрознівай напісанні *расчыніць* *акно* і *рашчыніць* *цеста*. У першым выпадку *рас-* з'яўляецца прыстаўкай, у другім — прыстаўка адсутнічае.

Правіла 135

Калі корань слова пачынаецца няётаванымі галоснымі (*а, у, э, ы*), то замест прыстаўкі *з-* пішацца *с-*: *сэканоміць, сэканомлены, сахвоіцца, сыграць, сымшыць, сыскаць, сэкранізаваць; але: зарыентаваць, зыначыць, зымправізаваць.*

Заўвага. У словах, утвораных ад даеясловаў *ісці, хадзіць, прыстаўкі* на *з-* пішуцца ў залежнасці ад лексічнага значэння слова: *зысці — сысці, зысціся — сысціся, зыходзіць — сыходзіць, зыходзячы — сыходзячы, зходны — сходны, сыходны, зыход — сход.*

Правіла 136

Да прыставак *аб-, ад-, над-, пад-, раз-(рас-), с-(з-), уз-(ус-)* пры спалучэнні іх з наступнымі марфемамі, што пачынаюцца збегам зычных, далучаецца дадатковая літара *а*: *абарваць (абрываць), абагнаць (абганяць), адапхнуць (адпих-*

ваць), *надагнуць (надгінаць), падаспець, разадраць (драць), сабраць (збярэ), сарваць (зрываць), сатлелы, узагнаць (гнаць)*. Дапускаецца напісанне ўстаўнога *a* для раздзялення двух губных гукаў: *абабіць, абабязаць, абаперціся*.

Заўвага. У нешматлікіх словах, якія ўтварыліся ад спалучэння назоўніка з прыназоўнікам *з-пад*, пішуцца разам дзве прыстаўкі — *с- і пад-*: *спаднізу, спадылба, спацішка, спадыспаду*. **Парунайце:** *з-пад снегу, з-пад носа*.

Прыстаўкі *су-*, *са-*

Правіла 137

Прыстаўка *су-* пішацца:

- у словах, дзе *су-* вылучаецца толькі гістарычна: *сусед, сувой, сувязь, супын, супынак, сутаргі, сумятня, супастат, супоня, суткі, сутокі, суцяга, сумёт, сустай*;

- у новых утварэннях, калі ёсць слова без *су-*, і вытворных ад іх: *суадпавядаць, суайтар, суайтарства, суграмадзянін, суіснаваць, супалімер, сукрэдытор, сукіраўнік, супастайшчык, сурэдактар, сурэдактарстваваць, сучлен, суапякун, суапякунства, сувымяральны, супярэчыць, суродзіч, сунаймальнік, супадчыннік, суадказчык, сузабудоўшчык, сувыканаўца і інш.;*

- у словах, якія без *су-* не ўжываюцца: *суквецце, сумяшчаць, сузор'е, суладдзе, сугучча, суглінак, супесак, сукравіца, сумесны, сузіральнік, сучасны, сумежжа*.

Правіла 138

Прыстаўка *са-* пішацца:

- у некаторых назоўніках, дзе прыстаўка выдзяляецца толькі гістарычна: *сасуд, савет, сабор, саюз, саслоўе*;

- у запазычаннях і кальках (пераважна з рускай мовы): *саіскальнік, сакурснік, садружнасць, сатрапезнік, сачыненне, састай, саслужывец і інш.;*

- у лексічных адзінках, словаўтваральна звязаных са словамі з прыстаўкай *са-*: *сайдзел (сайдзельнік), саслоўны (са-*

слоўе), *састыкоўванне* (*састыкаваць*), *састаўляць* (*састаў*), *сашчэпка* (*сашчапіць*), *сапраўды* (*сапраўдны*) і інш.;

• у дзеясловах, калі *са-* з'яўляецца варыянтам *с-* (перад збегам зычных): *садраць* (*параўнайце: здзяру*), *сагнаць* (*параўнайце: зганю*), *саскочыць*, *сажмурыць*, *сасмажыць*, *саслабець*, *сасватаць*, *састроіць*, *сашмаргнуць*, *сашпіліць*, *саштурхнуць*, *сасмягнуць*, *сагнуць*, *саграшыць*, *сашчыкнуць*, *сашчапіць* і інш.

Пытанні

1. Як могуць пісацца аднамарфемныя прыназоўнікі?
2. Якія прыстаўкі пішуцца з літарай *з*?
3. Калі ўжываецца прыстаўка *су-*?
4. Калі ўжываецца прыстаўка *са-*?

Суфіксы назоўнікаў

-ак- (*-ек-*), *-ік-* (*-ык-*)

Правіла 139

Суфікс *-ак-* (*-ек-*) пішацца не пад націскам у назоўніках, якія ва ўскосных склонах губляюць суфіксальную літару *а* ці *е*: *арэшак* — *арэшка*, *шытак* — *шытка*, *пасынак* — *пасынка*, *каласочак* — *каласочка*, *дожджычак* — *дожджычку*, *прыцемак* — *прыцемку*, *аловак* — *алоўка*, *перашыек* — *перашыйка*, *карэек* — *карэйка*.

Правіла 140

Суфікс *-ік-* (*-ык-*) пішацца нязменна ва ўсіх формах слоў: *конік* — *коніка*, *столік* — *століка*, *хлопчык* — *хлопчыка*, *дожджык* — *дожджыку*, *вожык* — *вожыка*, *тэарэтык*, *спадарожнік*, *каморнік*, *пернік*, *пейнік*, *вагончык*, *любімчык*, *дарадчык*.

-іц- (*-ыц-*), *-ічк-* (*-ычк-*), *-ечк-* (*-ачк-*)

Агульныя заўвагі

Суфіксы *-ічк-* (*-ычк-*), *-ечк-* (*-ачк-*) надаюць слову памяншальна-ласкальнае адценне. Суфікс *-ічк-* (*-ычк-*) — складаны, утвораны з двух суфіксаў *-іч-* і *-к-*, суфікс *-ечк-* (*-ачк-*) — прасты, ён на часткі не раскладаецца.

Правіла 141

Суфікс *-іц-* (*-ыц-*) з неправаемамі галоснымі *і*, *ы*, якія не з'яўляюцца беглымі, пішацца ў назоўніках жаночага роду і некаторых множналікавых назоўніках: *ваколіца*, *карміліца*, *лацініца*, *кніжыца*, *старыца*; *нажніцы*, *весніцы*.

Правіла 142

Памяншальна-ласкальны суфіксальны комплекс *-ічк-* (*-ычк-*) пішацца ў словах, утвораных ад назоўнікаў з фіналлю *-іц-* (*-ыц-*), да якіх адносяцца толькі:

- назоўнікі жаночага роду: *лесвічка* (ад *лесвіца*), *крынічка* (ад *крыніца*), *сунічка* (ад *суніца*), *завушнічка* (ад *завушніца*), *запальнічка* (ад *запальніца*), *палічка* (ад *паліца*), *сястрычка* (ад *сястрыца*);
- множналікавыя назоўнікі: *нажнічкі* (ад *нажніцы*), *веснічкі* (ад *весніцы*).

Правіла 143

Пры дапамозе суфікса *-ечк-* (*-ачк-*) утвараюцца памяншальна-ласкальныя формы назоўнікаў усіх родаў, у якіх аснова слова не мае фіналі *-іц-* (*-ыц-*):

- пасля мяккіх зычных караня ўжываецца *-ечк-*: *лялечка*, *дзядзечка*, *бутэлечка*; *Волечка*, *Сонечка*, *Ванечка*, *Жэнечка*, *Міхасечка*;
- пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ўжываецца *-ачк-*: *цётка*, *галовачка*, *булачка*, *палачка* (ад *палка*), *курачка* (ад *курка*), *качачка*, *божачка*, *вушачка*; *Сцёпачка*, *Наташачка*, *Ганначка*.

-ец- (**-ац-**, **-эц-**)

Агульная заўвага

Пры дапамозе суфіксаў **-ец-** (**-ац-**, **-эц-**) утвараюцца назоўнікі мужчынскага роду.

Правіла 144

Напісанне галосных у суфіксах **-ец-** (**-ац-**, **-эц-**) адпавядае наступным заканамернасцям:

1) галосны ў суфіксе **-ец-** можа знаходзіцца як пад націскам, так і не пад націскам: *ісцѐц, прадавѐц, кітѐец, стралѐц, шчаслівец*;

2) галосны ў суфіксе **-эц-** знаходзіцца толькі пад націскам: *курѐц, мудрѐц*;

3) галосны ў суфіксе **-ац-** знаходзіцца толькі не пад націскам: *авѐрац, стѐрац, выбаржац, канькабѐжац, грамавѐржац*;

4) пры змене формы слова галосныя ў гэтых суфіксах (за невялікім выключэннем) выпадаюць: *прадаўца, стральца, курца, аварца, канькабежца, грамавержца*. **Выключэнне** складаюць назоўнікі, утвораныя ад слоў, аснова якіх заканчваецца збегам зычных, апошні з якіх санорны: *мудраца* (ад *мудры*), *храбраца* (ад *храбры*).

-чык- (**-чыц-**) і **-шчык-** (**-шчыц-**)

Агульная заўвага

Суфіксы **-чык-** (**-чыц-**) і **-шчык-** (**-шчыц-**) ужываюцца пры ўтварэнні назоўнікаў, што называюць людзей паводле заняткаў.

Правіла 145

Суфікс **-чык-** (**-чыц-**) пішацца:

• калі ўтваральная аснова заканчваецца на пярэднеязычныя **д, т, з, с**: *аб'ездчык, дакладчык, дарадчыца, наладчык*;

ракетчык, пераплётчыца, лётчык; грузчык, возчык, рэзчык; перапісчык, перапісчыца (а таксама ў адпаведных прыметніках: *дарадчыцкі, перапісчыцкі* і пад.);

- калі ў канцы ўтваральнай асновы адбываецца чаргаванне *г* → *ж*: *перабягаць* — *перабежчык, перабежчыца, перабежчыцкі, нябога* — *нябожчык, абцягваць* — *абцяжчыца*.

Правіла 146

Суфікс *-шчык- (-шчыц-)* пішацца:

- калі аснова заканчваецца на санорныя *р, л, м, н, й*: *зваршчык, наборшчыца, вугальшчык, мадэльшчык, прыбіральшчыца, атамшчык, паромшчык, бетоншчыца, згоншчык, мыйшчык, пайшчык, пайшчыца, забойшчык* (а таксама ў адпаведных прыметніках: *наборшчыцкі, пайшчыцкі* і пад.);

- пасля спалучэнняў тых жа санорных з наступнымі *т, з* утваральнай асновы: *працэнт* — *працэнтшчыца, аліменты* — *аліментшчык, аліментшчыца, кобальт* — *кобальтшчык, цюбінг* — *цюбінгшчык*;

- калі ўтваральная аснова заканчваецца на губныя зычныя *б, п, м, ф, ў (в)*: *рубшчык, гардэробшчыца, апалубшчык, падкопшчык, скупшчык, скупшчыца, літаграфшчык, бунтаўшчык, нарыхтоўшчык, палясоўшчык, забудоўшчык, паромшчык*.

Заўвага. Памяншальна-ласкальны суфікс *-чык-* пішацца нязменна: *вагончык, баянчык, каменьчык, раменьчык*.

-чын- і -шчын-

Агульная заўвага

З дапамогай суфіксаў *-чын-* і *-шчын-* утвараюцца дзве семантычна адрозныя групы: назоўнікі са значэннем пэўнай грамадскай з'явы і назоўнікі са значэннем рэгіёна, абшару.

Правіла 147

Суфікс **-чын-** пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на *д — т, з — с, ж — ш, дж — ч*: *складчына* (склад-), *спадчына* (спад-), *азіятччына* (азіят-), *салдатчына* (салдат-), *братчына* (брат-), *старасветчына* (-свет-), *казаччына* (казак-/казач-), *рэкрутччына* (рэкрут-); *Валагодчына* (валагод-), *Брэстчына* (Брэст-), *Навагрудчына* (навагруд-), *Ноўгарадчына* (Ноўгарад-), *Суражчына* (Сураж-), *Добрушчына* (Добруш-), *Нямеччына* (нямец-/нямеч-), *Турэччына* (турэц-/турэч-), *Дабружчына* (дабруж-), *Глушчына* (Глуск: глух-/глуш-), *Грэшчына* (Грэск: грэс-/грэш-), *Полаччына* (Полацк: полат-/полац-/полач-), *Случчына* (Слуцк: слуц-/случ-).

Правіла 148

Суфікс **-шчын-** пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца:

- на губныя *б, п, ф, в, м* або санорныя *н, р, л, й*, а таксама *ў* (з *в* або *л*): *скупшчына* (скуп-), *здзельшчына* (здзель-), *нелегальшчына* (нелегаль-), *партызаншчына* (партызан-), *мінуйшчына* (мінул-/мінуў-), *манілаўшчына* (манілав-/манілаў-), *суб'ектыўшчына* (суб'ектыв-/суб'ектыў-), *абломаўшчына* (абломав-/абломаў-), *літаратуршчына* (літаратур-), *ваеншчына* (ваен-), *кампанейшчына* (кампавей-), *тарабаршчына* (тарабар-), *татаршчына* (татар-), *канцыляршчына* (канцыляр-), *папоўшчына* (папов-/папоў-), *хаваншчына* (хаван-), *мітынгоўшчына* (мітынгов-/мітынгоў-), *цыганшчына* (цыган-); *Браслаўшчына* (Браслаў-), *Гомельшчына* (Гомель-), *Гуцульшчына* (гуцуль-), *Гродзеншчына* (гродзен-), *Смаленшчына* (смален-), *Міншчына* (мін-), *Бабруйшчына* (бабруй-), *Зэльвеншчына* (зэльвен-), *Магілёўшчына* (Магілёў-), *Віцебшчына* (віцеб-);

- зычным з папярэднім санорным: *інтэлігентшчына* (інтэлігент-), *эмігрантшчына* (эмігрант-), *Самаркандшчына* (Самарканд-).

Пытанні

1. Калі ўжываюцца суфіксы *-ак-* (*-ек-*), *-ік-* (*-ык-*)?
2. Калі пішуцца суфіксы *-іц-* (*-ыц-*), *-ічк-* (*-ычк-*), *-ечк-* (*-ачк-*)?
3. Калі ўжываюцца суфіксы *-ец-* (*-ац-*, *-эц-*)?
4. У чым адметнасць напісання і ўжывання суфіксаў *-чык-* (*-чыц-*), *-шчык-* (*-шчыц-*), *-чын-* і *-шчын-*?

Суфіксы дзеясловаў

-ірава- (*-ырава-*)

Правіла 149

Дзеяслоўны суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) ужываецца:

- калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з дзеясловамі з суфіксам *-ава-* (*-ява-*): *буксіраваць*, *парадзіраваць*, *візіраваць*, *будзіраваць*, *газіраваць*, *камандзіраваць*, *пазіраваць*, *пасіраваць*, *тушыраваць*, *парыраваць*, *планіраваць*, *паніраваць*, *фарміраваць*, *апаніраваць* (параўнайце: *буксаваць*, *парадаваць*, *візаваць*, *будаваць*, *газаваць*, *камандаваць*, *пазаваць*, *пасаваць*, *тушаваць*, *параваць*, *планаваць*, *панаваць*, *фармаваць*, *апанаваць*);

- калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць, г. зн. становіцца незразумелым: *шакіраваць* (*шакаваць*), *басіраваць* (*басаваць*), *бравіраваць* (*брававаць*), *гарманіраваць* (*гармановаць*), *драпіраваць* (*драпаваць*), *лабіраваць* (*лабаваць*), *курураваць* (*кураваць*), *дэкарыраваць* (*дэкараваць*), *сервіраваць* (*серваваць*), *фантазіраваць* (*фантазаваць*), *лакіраваць* (*лакаваць*), *штудзіраваць* (*штудоваць*), *мусіраваць* (*мусаваць*), і інш.

Заўвага 1. У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмаскіраваць* — *дэмаскаваць*, *акупіраваць* — *акупаваць*, *курсіраваць* — *курсаваць*, *калькіраваць* — *калькаваць*, *базіраваць* — *базаваць*.

Заўвага 2. Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца без *-ір-* (*-ыр-*) з суфіксам *-ава-* (*-ява-*): *абстрагаваць*, *акліматызаваць*, *аналізаваць*, *ангажаваць*, *арыентаваць*, *балансавачь*, *ваенізаваць*, *дыскутаваць*, *дэбатаваць*, *дэбютаваць*, *дэградаваць*, *дэклараваць*, *ігнараваць*, *іранізаваць*, *імпартаваць*, *інспектаваць*, *інфармаваць*, *культываваць*, *кансультаваць*, *кантактаваць*, *кваліфікаваць*, *каталізаваць*, *кантраляваць*, *ліквідаваць*, *нацыяналізаваць*, *нерваваць*, *планаваць*, *прагназаваць*, *прыватызаваць*, *перафразавачь*, *паразітаваць*, *рэагаваць*, *тыпізаваць*, *тыражаваць*, *прафіляваць*, *рэканструяваць*, *тэлеграфавачь*, *правакаваць*, *урбанізаваць*, *фальсіфікаваць*, *фінансавачь*, *фінішаваць*, *функцыянаваць*, *цытаваць*, *экспартаваць*.

-ава- (*-ява-*), *-іва-* (*-ыва-*), *-ва-*

Правіла 150

Суфікс *-ава-* (*-ява-*) пішацца ў неазначальнай форме дзеяслова і формах прошлага часу тых дзеясловаў, якія ў 1-й асобе адзіночнага ліку губляюць гэты суфікс і заканчваюцца на *-ую* (*-юю*): *галасую* — *галасавачь*, *галасавай*, *галасавала*, *галасавалі*, *начую* — *начавачь*, *чаргую* — *чаргавачь*, *малю* — *малявачь*, *камандую* — *камандавачь*, *пакутую* — *пакутавачь*, *даследую* — *даследавачь*, *будую* — *будавачь*, *рэкамендую* — *рэкамендавачь*, *характарызую* — *характарызаваць*.

Заўвага. Суфікс *-ава-* пішацца ў дзеясловах *выйграваць* і *прайграваць*.

Правіла 151

Суфікс *-іва-* (*-ыва-*) пішацца ў неазначальнай форме дзеяслова, асабовых формах дзеяслова і ў формах прошлага часу незакончанага трывання пасля збегу зычных, апошні з якіх *л*, *р*, *н*: *падкрэсліваць*, *падкрэсліваю*, *падкрэслівай*, *падкрэслівалі*; *падтрымліваць*, *адыгрываць*, *выветрываць*, *запэўніваць*.

Правіла 152

Калі ў формах цяперашняга (будучага простага) часу суфікс не мяняецца і дзеяслоў заканчваецца на *-аю*, то ў інфінітыве і формах прошлага часу захоўваецца суфікс *-ва-*: *выконваць, выконваю, выконваў, выконвалі, адказваць, вымешваць, адмераць, заканчваць, загадваць, адорваць, разбэшчваць, падстрэльваць, раздумваць, заваёўваць, зацярушваць, дагульваць, размяркойваць, забінтоўваць, распілоўваць*.

Заўвага. Пэўныя цяжкасці ўзнікаюць пры выбары галоснага перад суфіксам дзеяслова прошлага часу *-л-* (*-ў*): *належаў ці належыў, разгледзеў ці разгледзіў*. У такіх выпадках гэтыя дзеясловы неабходна паставіць у форму інфінітыва і вызначыць, якая літара стаіць перад суфіксам інфінітыва *-ць*. Яна ж і будзе пісацца перад суфіксамі *-л-* (*-ў*): *дом належаў бацьку, машына належала маці* (бо форма інфінітыва — *належаць*); *разгледзеў пытанне, разгледзела постаць* (бо форма інфінітыва — *разгледзець*).

Не блытаць з формай 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу, дзе пішучца літары *і, ы*: *з'езд разгледзіць прапанову, права на выданне належыць аўтару*.

Пытанні

1. Калі ўжываюцца суфіксы дзеясловаў *-ірава-* (*-ырава-*)?
2. У чым складанасць правапісу суфіксаў *-ава-* (*-ява-*), *-іва-* (*-ыва-*), *-ва-*?

Суфіксы дзееприметнікаў

-ен-, -ян-, -ан-

Агульная заўвага

Суфіксы дзееприметнікаў *-ен-, -ян-, -ан-* заўсёды пішучца з адной літарай *н*. Галосныя ў гэтых суфіксах пішучца ў адпаведнасці з правіламі перадачы на пісьме *акання, якання*.

Правіла 153

Суфікс *-ен-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на *-іць, -ці*: *адчыніць — адчынены, выбеліць — выбелены, згубіць — згублены; супакоены, споены, накормлены, куплены, спаганены, скрыўлены, запылены, дазволены, зроблены, пазнаёмлены, асілены, заклеены, спалены, схілены, разяўлены, прастрэлены, а таксама звезены, прынесены, растрэсены, заведзены, спрадзены, па крадзены, аплецены, мецены.*

Правіла 154

Суфіксальны комплекс *-ян-*, дзе літара *-я-* ўваходзіць у аснову дзеяслова, а *-н-* — суфікс, пішацца ў тых дзеепрыметніках, якія ўтвораны ад дзеясловаў на *-яць-*: *абмяняны (ад абмяняць), пасеяны (ад пасеяць), развезаны, змуляны, аблаяны, абсмяяны, спаяны, абстраляны, павыдумляны.*

Правіла 155

Пры чаргаванні ў аснове дзеяслова [с'] — [ш], [з'] — [ж], [ц'] — [ч], [дз'] — [дж] у дзеепрыметніках пішацца суфікс *-ан-*: *скасіць — скошаны, уразіць — уражаны, малаціць — малочаны, аб'ездзіць — аб'езджаны.*

-уч- (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*)

Агульная заўвага

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжыванне дзеепрыметнікаў з гэтымі суфіксамі абмежавана, паколькі яны становяцца амонімамі да адпаведных форм дзеепрыслоўяў. **Параўнайце:** *Стаяла сумуючая дзяўчынка і Дзяўчынка ішла, сумуючы.* Зрэдку гэтыя формы выкарыстоўваюцца ў навуковым і публіцыстычным стылях.

Правіла 156

Суфіксы *-уч-* (*-юч-*) пішуцца ў дзеепрыметніках, утвораных ад асноў дзеясловаў першага спражэння: *пішуць — пішучая, пішучыя, кіруюць — кіруючая, кіруючыя.* Суфіксы

-ач- (**-яч-**) пішущца ў дзеепрыметніках, утвораных ад асноў дзеясловаў другога спражэння: *узыходзіць* — *узыходзячая*, *дрыжаць* — *дрыжачая*.

-т-, -л-

Правіла 157

Суфікс **-т-** пішацца ў дзеепрыметніках залежнага стану прашлага часу, утвораных ад асноў дзеясловаў:

- з аднаскладовай каранёвай марфемай на галосную: *абуць* → *абуты*, *памыць* → *памыты*, *зжаць* → *зжаты*, *накрыць* → *накрыты*, *збіць* → *збіты*; **параўнайце**: *вазіць* → *звезены*, *касіць* → *скошаны* (асновы тут двухскладовыя);

- інфінітыва, якія заканчваюцца на **о**: *змалоць* → *змолаты* (а не *змоланы*), *калоць* → *колаты* (а не *коланы*), *спалоць* → *сполаты* (а не *споланы*);

- інфінітыва, якія заканчваюцца на **ну**: *апруць* → *апрунуты* (а не *апрунены*), *замкнуць* → *замкнуты* (а не *замкнёны*), *выкрыкнуць* → *выкрыкнуты* (а не *выкрыкнены*);

- інфінітыва, якія заканчваюцца на **р**: *задзерці* → *задзёрты*, *падперці* → *падпёрты*.

Правіла 158

Суфікс **-л-** далучаецца да асновы непераходных дзеясловаў закончанага трывання на зычны і галосны: *зарасці* → *зарослы*, *пажаўцець* → *пажаўцелы*, *уцалець* → *уцалелы*.

Заўвага. У беларускай літаратурнай мове недапушчальным з'яўляецца ўжыванне дзеепрыметнікаў мужчынскага роду з суфіксамі **-ўш-**, **-ш-**, паколькі яны супадаюць з аманімічнымі дзеепрыслоўямі і выклікаюць непажаданую двухсэнсоўнасць выказвання. **Параўнайце**: *Заснуўшы хлопчык усміхнуўся* (хлопчык які? — *заснуўшы*) і *Заснуўшы, хлопчык усміхнуўся* (усміхнуўся калі? — *заснуўшы*). Пры перакладзе з рускай мовы дзеепрыметнікаў з нехарактэрнымі для нашага маўлення суфіксамі мэтазгодна замяняць гэтыя дзеепрыметнікі:

- дзеепрыметнікамі з іншымі суфіксамі: *потемневшее небо* — *пацямнелае неба*, *освещенный фарами* — *асветлены (асвечаны) фарами*;

- аднакаранёвымі дзеясловамі: *отдохнувшие туристы направились к озеру* — *турысты адпачылі і накіраваліся да возера*; *наливалась поспевающая в поле рожь* — *налівалася і паспявала ў полі жыта*;
- назоўнікамі: *помещик, владеющий большими земельными наделами*, — *абшарнік*; *вымощенная камнем дорога* — *брукаванка*;
- даданымі азначальнымі сказамі: *улыбающийся мальчик* — *хлопчык, які ўсміхаецца*.

Пытанні

1. Калі ўжываюцца суфіксы дзеепрыметнікаў *-ен-*, *-ян-*, *-ан-*?
2. Калі ўжываюцца суфіксы дзеепрыметнікаў *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*)?
3. Калі ўжываюцца суфіксы дзеепрыметнікаў *-т-*, *-л-*?

Правілы пераносу

Агульныя патрабаванні

Правіла 159

Пры пераносе слова з аднаго радка на другі забараняецца:

- пакідаць або пераносіць на наступны радок адну літару: няправільна — *А-зі-я, ю-ла* (гэтыя і падобныя словы нельга пераносіць);

- разбіваць пераносам спалучэнні літар *дз, дж*, калі яны абазначаюць адзін гук: **правільна** — *ура-джай, прыяз-джаць, ра-дзі-ма, ха-дзіць*; **няправільна** — *у-рад-жай, прыязд-жаць, рад-зі-ма, хад-зіць*. Спалучэнні *дз* і *дж* можна разбіваць пераносам, калі *д* адносіцца да адной марфемы, а *з, ж* да другой: *ад-жыць, ад-значыць, перад-зімні*;

- аддзяляць ад папярэдняй галоснай літары *й, ў*: **правільна** — *пай-шоў, май-стар, заў-тра, бабоў-нік*; **няправільна** — *па-йшоў, ма-йстар, за-ўтра, бабо-ўнік*;

- аддзяляць ад папярэдняй зычнай мяккі знак і апостраф: **правільна** — *Віць-ка, прось-ба, аб'-ява, мыш'-як*; **няправільна** — *Віц-ька, прось-ба, аб'-ява, мыш'-як*.

Заўвага. Дапускаецца пераносіць склады, якія пачынаюцца з *ў* (нескладовага) у складаных словах, калі з яго пачынаецца другая частка: *мароза-ўстойлівы, збожжа-ўборка, слова-ўтварэнне, нова-ўведзены*.

Правілы пераносу простых і складаных слоў

Правіла 160

Словы пераносяцца па складах: *ма-шы-на, ка-ва-ле-рыя, га-ла-ва, да-ро-га, ва-да-лаз, ру-жо-ва-шчо-кі*.

Правіла 161

Калі ў сярэдзіне слова паміж галоснымі маецца спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэтае спалучэнне, або любая яго частка: *ся-стра, сяс-тра, сяс-тра; во-стры, вос-тры, вост-ры; пту-шка, птуш-ка; ра-скрыць, рас-крыць, раск-рыць; бя-скрыўдна, бяс-крыўдна, бяск-рыўдна; дзя-цінства, дзя-цінства, дзя-цінс-тва, дзя-цінст-ва; двац-цаць, два-ццаць; калос-се, кало-ссе; сол-лю, со-ллю; мыц-ца, мы-цца; насен-не, насе-нне; пра-дстаўнік, прад-стаўнік, прадстаў-нік.*

Правіла 162

У складаных словах кожная іх частка пераносіцца згодна з правіламі пераносу асобных слоў: *се-на-ўбо-рка, іль-но-ва-ла-кно, сто-пра-цэн-тны, дзее-пры-метнік.*

Заўвага. Не дапускаецца адрываць пачатковую літару другога кораня ў складаных словах: *няправільна — сенаў-борка, стоп-рацэнтны, дзееп-рыметнік.*

Правілы пераносу абрэвіятур і графічных скарачэнняў

Правіла 163

Не дзеляцца пры пераносе абрэвіятуры, у складзе якіх ёсць вялікія літары або спалучэнні літар і лічбаў: *БелТА, НАТА, ЮНЕСКА, АМАП, АН-27, АІ-95.*

Заўвага. Абрэвіятуры тыпу *гар-кам, праф-са-юз, Мін-энерга* дазваляецца пераносіць у адпаведнасці з агульнымі патрабаваннямі.

Правіла 164

Не адрываюцца пры пераносе:

- графічныя скарачэнні слоў і выразаў: *г. зн., г. п., р-н;*
- ад лічбаў далучаныя да іх злучком канчаткі або часткі канчаткаў: *1-ы (дзень), 8-га (сакавіка);*

- ад прозвішчаў ініцыялы: *Я. Брыль, І.Д. Луцэвіч, І.В. Суравец*;
- ад лічбаў скарачэння назвы адзінак вымярэння: *2010 г., XXI ст., 100 руб., 25 км.*

Правілы пераносу знакаў прыпынку, злучка

Правіла 165

Не пераносяцца на наступны радок:

- 1) знакі прыпынку (коскі, працяжнікі, кропкі, клічнікі, пыталнікі);
- 2) злучок (дэфіс), калі ён супадае са знакам пераносу (пры гэтым знак пераносу не ставіцца): *хлопцы-ўмельцы, светла-зялёны.*

Пытанні

1. Якія існуюць агульныя патрабаванні пры пераносе слова з аднаго радка на другі?
2. У чым адметнасць пераносу графічных скарачэнняў і абрэвіятур?
3. Ці пераносяцца з аднаго радка на другі знакі прыпынку?

Правапіс скарачэнняў

Агульныя заўвагі

У сучасным мовазнаўстве ўсе скарачэнні слоў падзяляюцца на два тыпы:

• **графічныя скарачэнні**, уласцівыя толькі пісьмоваму маўленню: с. — *старонка*, см — *сантыметр*, ун-т — *універсітэт*, к/т — *кінатэатр*, ц/га — *цэнтнер на гектар*;

• **неграфічныя скарачэнні** — адзінкі, якія ўжываюцца як у вусным, так і пісьмовым маўленні. Да неграфічных скарачэнняў адносяцца абрэвіятуры розных тыпаў: *ашчадбанк*, *загс*, *філфак*, *МАЗ*, *СНД*, *дзяржюркалегія*, *Беллітфонд* і інш.

Правапіс неграфічных скарачэнняў (абрэвіятур)

Правіла 166

У абрэвіятурах скарачаныя часткі пішучца так, як у адпаведных поўных словах: *генплан* (*генеральны план*), *дзяржаапарат* (*дзяржаўны апарат*), *дзяржэкзамен* (*дзяржаўны экзамен*), *зямадзел* (*зямельны адзел*), *зямфонд* (*зямельны фонд*), *інфармбюро* (*інфармацыйнае бюро*), *камбікорм* (*камбінаваны корм*), *лясгас* (*лясная гаспадарка*), *медпункт* (*медыцынскі пункт*), *мясцакам* (*мясцовы камітэт*), *павяткам* (*павятовы камітэт*), *педфак* (*педагагічны факультэт*), *племгас* (*племянная гаспадарка*), *прамкамбінат* (*прамысловы камбінат*), *селькам* (*сельскі камітэт*), *сельмаг* (*сельскі магазін*), *спецвопратка* (*спецыяльная вопратка*), *спецкар* (*спецыяльны карэспандэнт*), *спецфонд* (*спецыяльны*

фонд), спецшкола (спецыяльная школа), тэлекамера (тэлевізійная камера) і інш.

Заўвага 1. Каб у адпаведнасці з правілам напісаць абрэвіятуру, неабходна дакладна ведаць, ад якога словазлучэння яна ўтворана: *вучкам* (вучнёўскі камітэт), *камкор* (камандзір корпуса), *Гомсельмаш* (Гомельскі завод сельскагаспадарчых машын), *лекпам* (лекарскі памочнік), *леспрамгас* (леспрамысловая гаспадарка, а не лясная прамысловая гаспадарка), *разведшкола* (разведвальная школа), *рэдкалегія* (рэдакцыйная калегія), *фізарг* (фізкультурны арганізатар).

Заўвага 2. Пры ўтварэнні некаторых абрэвіятур можа адбывацца чаргаванне галосных: *дзетдом*, *дзетсад*, *дзетяслі* (дзіцячы), *фотаальбом* (альбом для фатаграфій), *фотавыстаўка* (выстаўка фатаграфій).

Заўвага 3. У складанаскарачаных словах напісанне галосных у першых частках *за-* (*зоа-*), *дом-*, *спарт-* (*спорт-*) залежыць ад націску ў другой частцы слова: *заалогія*, *заатэхнік*, *заасад*, *зааферма*, *зааэкспарт*, *спартклуб* (спартыўны клуб); *але*: *закабінет*, *зоафакультэт*, *зоаінжынер*, *зоамагазін*, *зоапланктон*, *домработніца* (дамашняя работніца), *спортпляцоўка* (спартыўная пляцоўка).

Заўвага 4. Слова *раён* пры ўтварэнні складовых абрэвіятур скарачаецца як *рай-*: *райбудкантора* (раённая будаўнічая кантора), *райкамітэт* (раённы камітэт), *райфа* (раённы фінансавы аддзел); *але*: *РАА* (раённы аддзел адукацыі).

Правіла 167

Літарныя, гукавыя і абрэвіятуры змешанага тыпу звычайна пішучца вялікімі літарамі без кропак, злучкоў і апострафаў: *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый), *АМАП* (атрад міліцыі асобага прызначэння), *БДТУ* (Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт), *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова), *ЗША* (Злучаныя Штаты Амерыкі), *ЗШБ* (Злучаныя Штаты Бразіліі), *РВУ* (рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова), *УА* (установа адукацыі), *ЖЭС* (жыллёва-эксплуатацыйная служба), *СНД* (Садружнасць Незалежных Дзяржаў), *НАН Беларусі* (Нацыянальная акадэмія навук Беларусі), *ЗАТ* (закрытае акцыянернае тавар-

рыства), СМІ (сродкі масавай інфармацыі), МАЗ (Мінскі аўтамабільны завод), ЦУМ (цэнтральны ўніверсальны магазін), УП (унітарнае прадпрыемства), ГА (грамадскае аб'яднанне), ТАА (таварыства з абмежаванай адказнасцю), МТЗ (Мінскі трактарны завод), ВАЗ (Волжскі аўтамабільны завод).

Заўвага. У беларускай мове абрэвіатура **ВНУ** (вышэйшая навучальная ўстанова) пішацца вялікімі літарамі. У рускай мове прынята напісанне малымі літарамі — *вуз*.

Правіла 168

Калі да абрэвіатуры дадаецца лічба, то гэтая абрэвіатура пішацца праз злучок: *ВАЗ-21, МАЗ-200, МТЗ-82*.

Правіла 169

Калі абрэвіатура скланяецца, канчаткі пішучца разам малымі літарамі: *у нашым ЖЭСе, працаваў на МАЗе, рамонт ЦУМа, дысертацыя ў ВАКу, затрыманы АМАПам*.

Заўвага 1. Дапускаецца напісанне малымі літарамі агульнавядомых абрэвіатур, калі слова ўспрымаецца як простае: *павёў у загс, заканчэнне нэпа, схадзіў у жэс, схаваліся ў дзот і інш.*

Заўвага 2. Малыя літары могуць уваходзіць у камбінаваныя абрэвіатуры: *ЛіМ, БелЭКСПА, БелТА, УП «Белкніга», БелНДВІ (Беларускі навукова-даследчы ветэрынарны інстытут)*.

Правіла 170

Напісанне няўласнабеларускіх (запазычаных) абрэвіатур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх запазычанняў, а не расшыфруе іх: *МХАТ (Маскоўскі мастацкі акадэмічны тэатр), заўгас (загадчык гаспадаркі), завуч (намеснік дырэктара па навучальнай рабоце), спецназ (атрад спецыяльнага прызначэння), АСУ (аўтаматычная сістэма кіравання), ГУМ (Дзяржаўны ўніверсальны магазін), ЮНЕСКА (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях асветы, навукі і культуры), ВГІК (Усесаюзны дзяржаўны інстытут кінематаграфіі)*.

Заўвага. У некаторых абрэвіятурах напісанне можа не адлюстроўваць натуральнае вымаўленне: ТЮГ — *Тэатр юнага гледача* (вымаўляецца [ц'уг]), РІВШ — *Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы* (вымаўляецца [рыўш]).

Правілі графічных скарачэнняў

Агульная заўвага

Графічныя скарачэнні бываюць *агульнапрынятыя*, якія не патрабуюць тлумачэння, і *умоўныя*, што сустракаюцца ў спецыяльнай літаратуры і становяцца зразумелымі толькі пры наяўнасці спіса скарачэнняў. Скарачэнні слоў рэгламентуюцца наступнымі правіламі.

Правіла 171

Нельга скарачаць словы на **ь** (мяккі знак), на літары, якія абазначаюць галосныя гукі (акрамя пачатковых у імёнах і прозвішчах: А. А. — *Алесь Асіпенка*) і літары **й** і **ў**.

Правіла 172

Пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай: *вагоннае дэпо* — *вагон. дэпо*, *каменны век* — *камен. век*, *мяккі зычны* — *мяк. зычны*.

Правіла 173

Пры збегу дзвюх або некалькіх розных зычных скарачэнне робіцца на апошнюю зычную: *класнае кіраўніцтва* — *класн. кіраўн.*, *народная творчасць* — *народн. тв.*, *руская мова* — *руск. мова*.

Правіла 174

Пішучца праз злучок:

- скарачаныя літарныя абазначэнні складаных слоў, у такіх выпадках ставіцца кропка і захоўваюцца тыя ж знакі і пачатковыя літары, якія ўласцівы поўнаму напісанню:

сельскагаспадарчы — с.-г., старабеларускі — ст.-бел.; В.-Д. к. (Волга-Данскі канал), с.-д. партыя (сацыял-дэмакратычная партыя), чл.-кар. (член-карэспандэнт), к. ф.-м. н. (кандыдат фізіка-матэматычных навук);

• скарачэнні назоўнікаў, калі пакідаюцца першая і апошняя або дзве першыя ці дзве апошнія літары: ун-т (універсітэт), К-с (Колас), р-н (раён), т-ва (таварыства).

Правіла 175

Дыграфы *Дэ, Дж* у ініцыяльных абрэвіятурах перадаюцца літарай *Д*: БДУ (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), ДТІ (Джамбульскі тэхналагічны інстытут), Дзмітрый Дзмітрыевіч — Д. Д.

Заўвага. Пры скарачэнні іншамоўных імёнаў дыграф *Дж* захоўваецца: Джардана Бруна — Дж. Бруна, Джорж Буш — Дж. Буш.

Правіла 176

Стандартныя скарачаныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га* (гектар), *см* (сантыметр), *мм* (міліметр), *мг* (міліграм), *кг* (кілаграм), *км* (кіламетр), *т* (тона) і інш.

Правіла 177

Скарачэнні фізічных адзінак вымярэння пішуцца з вялікай літары: *А* (ампер), *Дж* (джоўль), *В* (вольт).

■ Запомніце існуючыя агульнапрынятыя скарачэнні!

акад. Падлужны А. А. — акадэмік;

б. — былы;

бухг. — бухгалтэрыя;

в. Дакурнішкі — вёска;

в. а. дырэктара — выконваючы абавязкі;

в-аў — востраў;

вобл. Гродзенская — вобласць;

воз. Свіцязь — возера;

1967 г. — год;

г. Мінск — горад;

20-я гг. — дваццатыя гады;
г. зн. — гэта значыць;
і г. д. — і гэтак далей;
і да т. п. — і да таго падобнае;
і інш. — і іншае;
і пад. — і падобнае;
гл. на с. 29 — глядзі на старонцы 29;
параўн. — параўнай;
напр. — напрыклад;
гр. — грамадзянін;
дац. — дацэнт;
заг. кафедры — загадчык;
зб. твораў — зборнік;
к. ф. н. — кандыдат філалагічных навук;
нам. — намеснік;
н. ст. — новы стыль;
н. э. — нашай эры;
праф. Прыгодзіч М.Р. — прафесар;
р. Нёман — рака;
р-н Ашмянскі — раён;
руб. — рубель;
с.-г. — сельскагаспадарчы;
с/с — сельскі савет;
ст.ст. — стары стыль;
XXI ст. — стагоддзе;
X — XI стст. — стагоддзі;
тав. — таварыш;
т-ва — таварыства;
т. зв. — так званы;
4 т. — том;
3-5 тт. — тамы.

Пытанні

1. Як пішудца неграфічныя скарачэнні?
2. У чым адметнасць праванісу графічных скарачэнняў?

Ужыванне вялікай і малой літар

Агульная заўвага

Ужыванне вялікай літары — гэта асобы графічны прыём, сутнасць якога ў размежаванні уласных і агульных імёнаў, якое непасрэдна звязана з тым ці іншым значэннем слова. Цяжкасць напісання вялікай літары заключаецца ў тым, што не заўсёды проста вырашыць, ці з'яўляецца назоўнік або прыметнік уласным імем. Таму напісанне вялікай літары — праблема не заўсёды чыста арфаграфічная.

Вялікая і малая літары ў залежнасці ад месца слова ў тэксце

Правіла 178

З вялікай літары заўсёды пішацца першае слова:

- у сказах: *Ён падняўся з табурэта, паставіў лыжы ў куток, паміж дзвярамі на балкон і халадзільнікам ЗІЛ. Наблізіўся да сястры. Яна глядзела яму ў твар з надзеяй, маліла вачамі, поўнымі слёз* (І. Шамякін);

- пасля клічніка, якім выдзяляецца зваротак, а таксама выклічнік у пачатку сказа: *Дарагія дзеці! Любіце кнігу, яна навучыць вас разумець жыццё, яна дасць вам сілу і розум* (А. Савіцкі). *Эх! Паехаць бы зараз да рэчкі* (Я. Колас);

- па традыцыі з вялікай літары пачынаецца кожны новы радок (першае слова) у вершаваных тэкстах:

А ўсё ж вінаваты і я:

Суладдзе ў прыродзе парушана.

*Паменшала птушак сям'я,
І рыба бяздумна патручана.*

Ю. Свірка

- першае слова пасля двукроп'я:
 - у пачатаку простаі мовы: *Настайнік яму сказаў: «Не пакідай, Сцёпка, навукі: у цябе вялікія здольнасці да яе»* (Я. Колас);
 - у пачатку цытаты, якая з'яўляецца самастойным сказам: *Апісваючы вясну ў трылогіі «На ростанях», Я. Колас з цеплынёй і пяшчотай прыкмячае ледзь улоўныя адценні колеру маладой травы: «Там прабівалася густая жаўтавата-зялёная, яшчэ кволенкая мурожная траўка»* (Полымя).

Заўвага. Калі цытата ўключаецца ў просты ці складаны сказ у якасці яго граматычнай часткі, тады яна пачынаецца з малой літары: *Мастак дадае зялёнаму колеру карычневата-чырвоныя адценні, а нам пры гэтым прыгадваюцца радкі Я. Коласа: «...у зацішку зялёных хвой і чырванаватага маладога бярэзніку»* (А. Марчанка).

Правіла 179

Пішацца з малой літары першае слова:

- пасля шматкроп'я, калі яно стаіць у сярэдзіне сказа і абазначае прыпыненне ў маўленні: *Зямля... зямля... туды, туды, брат, будуй яе... ты дай ёй выгляд...* (Я. Колас);
- у сярэдзіне сказа пасля шматкроп'я, якое абазначае, што частка гэтага сказа апушчана: *З невялікай і чыстай крыніцы лірычнага пачуцця... пачынаецца раман-паэма аб жыцці беларускага простага людю* (А. Адамовіч);
- пасля клічніка, калі ён стаіць у сярэдзіне сказа: *І кожны, хто мяне спытае, пачуе толькі адзін крык: што хоць мной кожны пагарджае, я буду жыць! — бо я мужык!* (Я. Купала);
- у словах аўтара, якія ідуць пасля простаі мовы з клічнікам, пыталнікам або шматкроп'ем: *«Цяпер, браце, наша свята!» — сказаў бацька Міколку* (М. Лынькоў). *«Чаго гэта шуміць так вецер?» — спытай Лявонка* (Я. Колас).

Вялікая і малая літары ў асабовых назвах

Правіла 180

З вялікай літары пішуцца ўсе словы, якія з'яўляюцца:

- імёнамі, імёнамі па бацьку, прозвішчамі: *Іван Дамінікавіч Луцэвіч, Іван Пятровіч Шамякін, Арнольд Яфімавіч Міхневіч, Усевалад Ігнатоўскі, Віктар Пятровіч Красней, Максім Багдановіч, Мікалай Карлавіч Раманоўскі, Ніна Уладзіміраўна Хаданова;*

- складанымі прозвішчамі, якія пішуцца праз злучок: *Богуш-Сестранцэвіч, Бонч-Бруевіч, Бялыніцкі-Біруля, Салтыкоў-Шчадрын, Мамін-Сібірак, Лапата-Загорскі, Доўнар-Запольскі, Рымскі-Корсакаў, Неміровіч-Данчанка, Бетман-Гольвег, Суліма-Савіч-Заблоцкі, Эпімах-Шыпіла;*

- кампанентамі складаных (двайных, трайных і г.д.) неславянскіх імёнаў: *П'ер Паола Пазаніні, Дамінга Альберта Анхель, Жан-Жак Русо, П'ер-Анры Сімон, Шарль-Мары-Леконт дэ Ліль, Ёган Вольфган Гётэ, Эрых Марыя Рэмарк, Вольфганг Амадэй Моцарт, Жан Баціст Мальер, П'ер Агюстэн Карон Бамаршэ, Жан Ларон; Джордж Ноэл Гордан Байран, Чарлз Спенсер Чаплін, Герберт Джордж Уэлс; Ан Чхан Хо, Пак Ін Но, Тао Юаньмін, Хо Шы Мін (але: горад Хошымін), Джэт Лі, Ле Тхань Нгі, Фом Ван Донг, Кім Чэн Ір, Кім Ір Сэн, У Дау Ма, Манг Рэнг Сай, Так Су Ен;*

- псеўданімамі: *Адам Глобус (Уладзімір Адамчык), Васіль Вітка (Цімох Крысько), Ганна Аршыца (У. Дубоўка), Зоська Верас (Людвіка Войцік), Якуб Колас і Дзядзька Карусь (К. Міцкевіч), Янка Купала і Стары Мінчук (І. Луцэвіч), Максім Танк (Я. Скурко), Мацей Бурачок і Сымон Рэўка з-пад Барысава (Ф. Вагупэвіч), Цётка (А. Пашкевіч);*

- словамі, у якіх засведчаны характэрныя асаблівасці чалавека, яго становішча ў грамадстве, яго якасці: *Аляксандр Другі, Бацька Мінай, Ганна Аўстрыйская, Давыд*

Гарадзенскі, Еўфрасіння Полацкая, Казімір Чацвёрты Ягелончык, Кацярына Вялікая, Кірыла Тураўскі, Нестар Летанісец, Радзівіл Рыбанька, Пётр Першы (Пётр I), Робін Гуд, Рычард Ільвінае Сэрца, Сіндбад Мараход, Уладзімір Чырвонае Сонейка, Усяслаў Чарадзеі, Яраслаў Мудры; Агрыцкі-Тэш (мянушка аб'ездчыка з паэмы «Новая зямля»), Андрэй Лятун, Сайка Кульгавы (мянушкі герояў апавядання з М. Лынькова «Андрэй Лятун»), Балцімус-Балота, Дзед Хрушч (мянушкі герояў аповесці «На ростанях»), Лынь (жартоўная мянушка М. Лынькова), Стары, Бацька (мянушкі Я. Коласа), Астан Кульгавая Нага (літаратурны герой).

Правіла 181

Калі імя, прозвішча стаіць у множным ліку і выступае як назва роду, групы асоб ці ўжываецца ў значэнні агульнай назвы, то такое слова таксама пішацца з вялікай літары: *род Радзівілаў, маёнтак Тышкевічаў, браты Гарэцкія; Віцкі, Пецькі і Марынкі; Сэрцы братнім народам і праўду сваю раздалі — Клімукі, Кавалёнкі, Караткевічы, Мележы, Пысіны (П. Панчанка). Нашы продкі — Глебы, Яраславы — сейбітамі дбайнымі былі (У. Скарынін).*

Заўвага 1. Калі імёны, прозвішчы людзей ужываюцца ў тэксце ў пераносным ці агульным значэнні і тым самым указваюць на характэрную асаблівасць, рысу характару, паводзіны, ўласцівыя гэтай асобе, суадносныя з характарам, паводзінамі сусветна вядомых асобаў — сапраўдных носбітаў гэтых імёнаў, то яны пішуцца з малой літары. Звычайна такія словы маюць пры сабе ў тэксце азначэнне: *ганарлівы лавелас, мецэнат, новыя эркулі пуаро, шэрлакі холмсы (дэтэктывы), абалыныя эдысоны (вынаходнікі).*

Заўвага 2. Імёны людзей у множным ліку, калі іх ўжыванне выяўляе пагардлівыя, зневажальныя адносіны да іх аўтара або яны з'яўляюцца родавымі абазначэннямі, пішуцца з малой літары: *ненавісныя абломавы, гарлахвацкія, зёлкіны, тулягі, піскулькіны, плюшкіны, хлестаковы, каліберавы, квяслінгі (калябарацыяністы), гітлеры, сталіны, хусейны. Гадоў трыццаць пасля вайны народ меў больш-менш спрыяльныя ўмовы.*

А галоўнае, не было размежавання на багатых — бедных. І гэта вялікае дасягненне сацыялізму, які мы будавалі, але брэжневы, медуновы, гарбачовы, ельцыны спаганілі яго (І. Шамякін).

Правіла 182

З вялікай літары пішуцца службовыя словы (артыклі) пры некаторых прозвішчах неславянскага паходжання:

- калі артыклі зліліся з прозвішчам у адно слова або далучаюцца да прозвішча з дапамогай злучка: *Барыс Мікалаевіч Дэланэ, Эміль Вандэрвэльдэ, Жэраар Дэпардзье, Уільям Дэюбуа, Лагранжэ, Лафантэн, Фанвізін, Дзю-Беле;*

- калі без іх прозвішча не ўжываецца: *Дэ Лонг, Дэ Леон, Дзі Віторыа, Дос Пасас, Філіп Дэ Брака, Дом Дэ Луіс, Вінсент Ван Гог, Ван Вэйк, Эль Грэка;*

- калі артыклі ў мове-крыніцы пішуцца з вялікай літары: *Дэні Дэ Віта, Рэбека Дэ Марнэй, Робер Дэ Ніра, Эдмонда Дэ Амічыс, Шарль Дэ Кастэр, Леонарда Дзі Капрыа, Марцін Ван Бурэн, Каспер Ван Дзін;*

- калі гэта пачатковыя часціцы *Д, О* (пасля іх ставіцца апостраф): *Жан Ларон Д'Аламбер, О'Генры, Жанна Д'Арк, Вінсент Д'Анофрыа, Фелікс Д'Эрэль, О'Кэйсі, Крыс О'Донел, Пітэр О'Тул, Раян О'Ніл, Уільям О'Ліры, Шон О'Конары;*

- калі яны стаяць у пачатку іншамоўных імёнаў:

Пачатковыя часткі	Імёны
Абу	<i>Абу Алі; Асадзі Тусі Абу Мансур</i>
Бен	<i>Бен Юсуф, Бен Ладэн</i>
Ібн	<i>Ібн Сауд, Ібн Рушд, Ібн Сіна, Ібн аль-Фарыд, Ібн Абд Рабіхі, Ібн Хальдун</i>
Мак-	<i>Іан Мак-Келен, Мак-Грэгар, Мак-Доўэл</i>
Сан-	<i>Сан-Марына, Сан-Марцін</i>
Сен-	<i>Сен-Санс, Сен-Сімон</i>
Сент-	<i>Сент-Жуст, Сент-Бёф, Сент-Эцъен</i>
Тэр-	<i>Тэр-Петрасян</i>
Хаджы-	<i>Хаджы-Гірэй, Хаджы-Мурат</i>

Шах	<i>Шах-Джахан, Захір Шах</i>
Эль-	<i>Эль-Аламейн</i>

Правіла 183

Большасць артыкляў, прыназоўнікаў, часціц пры прозвішчах і імёнах неславянскага паходжання пішацца з малой літары.

Артыклі, часціцы, прыназоўнікі	Заходнееўрапейскія імёны
аф	<i>Густаў аф Геерстам</i>
ван	<i>Людвіг ван Бетховен</i>
да	<i>Леанарда да Вінчы, Васка да Гама</i>
дас	<i>Андрэа дас Сантас</i>
дон	(у значэнні «спадар») <i>дон Андрэа, дон Базіліа, дон Пэдра</i>
дэ	<i>Антуан дэ Сэнт-Экзюперы, Бадуэн дэ Куртэнэ, Лопэ дэ Вега, Гі дэ Манасан, Барклай дэ Толі, Лепелецье дэ Сен-Фаржо</i>
дэла	<i>Піка дэла Мірандала Джавані</i>
дэль	<i>Андрэа дэль Бока, Андрэа дэль Сарта</i>
-і-	<i>Альтаміра-і-Крэвеа, Рыега-і-Нуньес</i>
фон	<i>Ота фон Шонхаўзен (Бісмарк), Герберт фон Караян, Дэніел фон Барген, Ульрых фон Камэке, Фішэр фон Эрлах</i>

Заўвага 1. Частка *Дон* у асабовых назвах літаратурных герояў пішацца з вялікай літары: *Дон-Кіхот, Дон-Хуан*.

Заўвага 2. Калі ж гэтыя імёны ўжываюцца ў тэксе ў пераносным ці агульным значэнні, то яны пішуцца з малой літары і разам: *абаяльны донкіхот, донжуан*.

• Часткі, якія сустракаюцца ва ўсходніх асабовых імёнах (арабскіх, цюркскіх, персідскіх, японскіх) і абазначаюць сацыяльнае становішча, сваяцкія адносіны, як правіла, далучаюцца да наступнай часткі злучком.

Артыклі, часціцы	Усходнія імёны
-ага	<i>Керым-ага</i>
-аглы	<i>Ібрагімаў Мірза Аждар-аглы, Кёр-аглы, Махмед-аглы</i>
аль-	<i>аль-Біруні, Зін аль-Абедзін</i>
ас-	<i>ас-Сабах, ас-Салем</i>
аш-	<i>Амар аш-Шарыф</i>
-бей	<i>Ібрагім-бей, Ізмаіл-бей</i>
-бек	<i>Бекір-бек</i>
-задэ	<i>Амад-задэ, Турсун-задэ</i>
-зуль-	<i>Салах-зуль-Фікар</i>
-кызы	<i>Зульфія-кызы</i>
-паша	<i>Асман-паша, Ібрахім-паша, Сулейман-паша</i>
-сан	<i>Таяма-сан, Чыа-Чыа-сан, Судзукі-сан</i>
-хан	<i>Мірза-хан, Саід Ахмад-хан</i>
-шах	<i>Надзір-шах</i>
эль-	<i>Закарыя эль-Фідэль, Махамед эль-Куні</i>

Але:

ібн	<i>Ахмед ібн Абдулах (Ахмед, сын Абдулаха), Ахмед ібн аль-Фары, Халед ібн Абд аль-Азіс ас-Сауд</i>
-----	--

Правіла 184

Пішущца з малой літары ўсе агульныя назвы, утвораныя ад імён. Да іх адносяцца:

- назвы фізічных адзінак, відаў вопраткі, зброі, ежы і інш.: *браўнінг, вальтар, кольт, маўзер* (зброя), *галіфэ, фрэнч, макінтош* (адзенне), *мецэнат, ванька-ўстанька, іван-ды-мар'я, бефстроганаў, ампер, вольт, ньютан, ом, маргарытка, геркулес* (крупы);

- назвы народаў, плямён, а таксама тыя назвы, што ўказваюць на нацыянальную прыналежнасць: *азіят, беларусы, брастайчанін, гродзенцы, еўрапеец, мексіканец, мінчанін,*

турак, украінцы, японец; веныды, вяцічы, дрыгавічы, крывічы, радзімічы;

- назвы, якія ўказваюць на прыналежнасць або прыхільнасць да каго-, чаго-небудзь: *будыст, гегельянец, купалавец, пушкініст, скарыназнавец, марксіст, ленінец;*

- назвы, якія ўказваюць на прафесійную прыналежнасць людзей: *брокер, гісторык, канферансье, лінгвіст, настаўнік, рэдактар, фізік, філаматы.*

Правіла 185

З малой літары пішучца ўсе кампаненты:

- **фразеалагізмаў**, этымалагічна звязаных з уласнымі назоўнікамі, паколькі такія назоўнікі страцілі сувязь з канкрэтнай асобай ці аб'ектам: *асядлаць пегаса, за царом гарохам, за дзедам шведам, лазара пець, на ўсю іванаўскую, садом і гамора, фама няверны, як заблоцкі на мыле, як піліп з канапель, як марка на пекле.* Сюды ж адносяцца і агульнавядомыя фразеалагізмы тыпу: *свінтус-грандыёзус* (пра няўдзячнага чалавека, нахабніка).

Заўвага. На жаль, у беларускіх фразеалагічных даведніках і іншых слоўніках такая арфаграфічная норма вытрымліваецца не заўсёды;

- **перыфразаў-сінонімаў** да псеўданімаў і прозвішчаў, г. зн. такія непадзельныя словазлучэнні, якія ўзнікаюць у працэсе моўных зносін і адначасова называюць і характарызуюць асобу: *атаман мужыцкай праўды, чырвоны дыктатар* (Кастусь Каліноўскі); *беларускі першадрукар* (Францыск Скарына); *вялікі Адам* (Адам Міцкевіч); *заснавальнік беларускай прозы* (Якуб Колас); *госць з высокага неба, паэт чыстай красы* (Максім Багдановіч); *наднёманскі салавейка, шчыры ліцвін, пясняр Літвы* (Уладзіслаў Сыракомля); *нязменны сакратар адраджэння* (Вацлаў Ластоўскі); *усебеларускі стараста* (Аляксандр Чарвякоў); *яснапалянскі мудрэц* (Леў Талстой); *баян натхнёны* (Янка Купала). *Строф чуйных і пяшчотных, як душа цымбал. Падобных ззянню зор і звону хваль накіталт — ты шчыра нам прынёс, баян натхнёны!* (Э. Валасевіч).

Заўвага. Напісанне асобных перыфразаў у сучаснай навуковай і мастацкай літаратуры ажыццяўляецца па-рознаму: *Беларускі Дудар і беларускі дудар* (В. Дунін-Марцінкевіч), *Васковы Лірнік і васковы лірнік* (У. Сыракомля): *Шмат з напісанага Беларускам Дударом назаўсёды засталася таямніцай* (Я. Янушкевіч). *Кнігі беларускага дудара сталі творчым арыенцірам для беларускіх пісьменнікаў не аднаго пакалення* (У. Ламека). На наш погляд, напісанне з вялікай літары менавіта гэтых перыфразаў цалкам апраўдана. Яны набылі сэнна асобае лексіка-стылістычнае значэнне, сталі агульнавядомымі найменнямі пачынальнай новай беларускай літаратуры, тых, хто стаяў ля вытокаў адраджэння і стварэння нацыянальнай культуры ў XIX ст.

Правіла 186

З малой літары пішуцца азначэнні-прыдаткі ў спалучэнні з уласнымі імёнамі і прозвішчамі. Такія прыдаткі застаюцца агульнымі і не пераходзяць у разрад уласных найменняў. Яны характарызуюць асобу па прафесіі, знешняму выглядзе, нацыянальнай прыналежнасці, сацыяльным становішчы, сваяцкіх адносінах і інш.: *Багдан-недарэка, Гітлер-удаў, Дзюма-бацька, Дзюма-сын, Мамай-каваль, Міхаська-галубок, Савось-распуснік, Сымон-музыка, Рагойша-малодшы. На выгане каля хаты Сымона-крупарушніка ўжо гаманілі сяляне* (Я. Колас).

Вялікая і малая літары ў мянушках і назвах парод жывёл

Правіла 187

З вялікай літары пішуцца ўсе аднаслоўныя мянушкі жывёл: кот *Васька*, сабакі *Валет*, *Жучка*, *Пушок*, *Пірат*, папугай *Кеша*, карова *Бялянка*, конь *Гняды*, кошка *Мурка*, слон *Самба*.

Заўвага. Калі мянушкі жывёл ужытыя як агульныя назвы або ў пераносным значэнні, то яны пішуцца з малой літары: *мішкі на карціне Шышкіна*, *плюшавы мішка*; *ваські і муркі*, *жучкі* (пра дваровых сабак і кошак).

Правіла 188

Назвы парод жывёл пішучца з малой літары: *арлоўскі рысак, карова халмагорка, сабакі балонка і сенбернар, куры кахінхікі. Да Архірэя і пекінес горнецца, як да гаспадара* (А. Наварыч).

Вялікая і малая літары ў прыметніках і прыслоўях, утвораных ад уласных назоўнікаў

Правіла 189

Пішучца з вялікай літары прыналежаць прыметнікі:

- утвораныя ад уласных імёнаў мужчынскага роду пры дапамозе суфіксаў:

-ав- (-аў-): *Дубоўкавы прапановы, Барсікава будка, Насовічаў слоўнік, Багдановічаў санет, Міцкевічаў дуб, Шарыкава костка;*

-ев- (-еў-): *Адысеева вандроўка, Рафаэлева мадонна, Алесей гальштук;*

-ёв- (-ёў-): *Міхасёвы прыгоды, Брылёў раман, Петрусёў дыплом;*

-ов- (-оў-): *Перуновы стрэлы, Казакоў дом;*

- утвораныя ад уласных назоўнікаў жаночага роду пры дапамозе суфіксаў -ін- (-ын-): *Алесіны лялькі, Марысіны дзеці, Мурчыны кацяняты.*

Заўвага. Пры ўтварэнні прыналежаць прыметнікаў ад уласных назоўнікаў мужчынскага роду на -ін (-ын), -а ў беларускай мове нарматыўнымі з'яўляюцца суфіксы -ов- (-оў-, -аў-, -ев-, -ёв-): *Шамякін — Шамякінаў раман, Шамякінавы аповесці; Барадулін — Барадулінаў верш, Барадулінавы пэамы; Пушкін — Пушкінаў твор, Пушкінавы казкі; Крапіва — Крапівоў верш, Крапівовы п'есы.* Напісанні тыпу *Шамякінскі раман, Барадулінскі верш, Пушкінскі твор, Крапівінскія п'есы*, якія сустракаюцца ў навуковым і перыядычным друку, нельга

лічыць апраўданымі. Яны з'яўляюцца яркім сведчаннем пераносу рускамоўных заканамернасцей у беларускую мову.

Правіла 190

Пішуща з вялікай літары адносна-прыналежаў прыметнікі на *-скі (-ская, -скае, -скія)*:

- калі ўваходзяць у склад назваў, што маюць значэнне «імя каго-небудзь», «памяці каго-небудзь»: *Нобелеўская прэмія, Купалаўская прэмія, Пічэтайўская стыпендыя, Скарынаўская стыпендыя, Мележаўскія чытанні* (чытанні, прысвечаныя памяці І. Мележа);

- у словазлучэннях, якія маюць значэнне ўласнага імя: *Варфаламееўская ноч* (вядомая падзея ў ноч св. Варфаламея ў Парыжы), *Кацярынінскі гасцінец, Купалаўскі тэатр, Радзівілаўская дынастыя, Трацякоўская галерэя, Нахімаўскае вучылішча, Сувораўскае вучылішча, Стальпінская рэформа*.

Правіла 191

З малой літары пішуща прыметнікі і прыслоўі, утвораныя ад асабовых назваў, якія ўваходзяць у склад:

- навуковых тэрмінаў: *антонаў агонь, берталетава соль, бройнаўскі рух, валентная зона, вольтава дуга, піфагорава тэарэма, рэнтгенаўскія прамяні*;

- фразеалагізмаў або перыфразыў: *адамаў яблык, ахілеява пятак, бурыданаў асёл, вавілонскае стоўпатварэнне, геркулесавы слупы, кесараву кесарава, мамаева пабоішча, пацёмкінская вёска, саламонава рашэнне, сідарава каза, сізіфава праца, стальпінскі гальштук, танталавы пакуты, траянскі конь, трышкаў кафтан, фалопіева труба, фількава грамата*;

- агульных назваў са значэннем адпаведнай адноснай прыметы, якія заканчваюцца на *-скі (-ская, -скія), -ску*: *бальзакаўскі ўзрост, брэжнеўская эпоха, гарбачоўская перабудова, грыгарыянскі каляндар, дэголеўская Францыя, коласаўскія паэмы, купалаўскія радкі, мележаўскія раманы, радзівілаўскі палац, рэнтгенаўскі здымак, шамякінаўскі юбілей, па-купалаўску, па-напалеонаўску*.

Вялікая і малая літары ў назвах пасада, званняў, тытулаў, у ветлівых зваротах

Правіла 192

Пішучца з вялікай літары словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца:

- афіцыйнымі назвамі асоб па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах і ўжываюцца ў афіцыйных дакументах, а таксама ў паведамленнях пра сустрэчы на найвышэйшым узроўні для падкрэслівання павагі і ўрачыстасці: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Старшыня Урада Расійскай Федэрацыі, Галоўнакамандуючы Узброенымі Сіламі Рэспублікі Беларусь, Федэральны канцлер Германіі, Старшыня Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны сакратар, Прэм'ер-міністр Індыі, Кароль Іарданіі, Імператар Японіі, Старшыня Савета Бяспекі ААН, Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол Рэспублікі Беларусь; Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Папа Рымскі, Далай-Лама, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі;*

- назвамі асоб па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Расійскай Федэрацыі, Герой Сацыялістычнай Працы, Герой Савецкага Саюза, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна, Выдатнік народнай адукацыі, Выдатнік друку.*

Заўвага. Пішучца з малой літары назвы вышэйшых дзяржаўных і міжнародных пасада у неафіцыйных тэкстах без указання на канкрэтную асобу: *прэзідэнты дзвюх краін, старшыні ўрадаў, канцлер, прэм'ер-міністр, міністр адукацыі, прыём у караля, загад імператара, пасол, аташэ, консул, шэйх, паша,*

хан. Учора адбылася сустрэча прэзідэнтаў і прэм'ер-міністраў дзвюх краін (Звязда); але: выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Правіла 193

Пішучца з вялікай літары:

- умоўныя імёны ў тэкстах афіцыйных паведамленняў, дагавораў і іншых дакументаў: *Заказчык, Выканаўца, Высокія Дагаворныя Бакі* (у актах міжнароднага значэння); *Аўтар, Выдавецтва* (у аўтарскім дагаворы);

- займеннікі *Вы* і *Ваш* як форма ветлівасці пры звароце да адной асобы ў пісьмах, афіцыйных дакументах: *Паведамляем Вам..., прашу Вашага дазволу..., вінушум Вас...* ;

- словы ў высокім стылістычным ужыванні: *Чалавек, Маці, Настаўнік, Майстар, Радзіма, Айчына, Бацькаўшчына, Хлеб* і інш.

Правіла 194

Пішучца з малой літары назвы:

- ганаровых званняў: *заслужаны дзеяч навукі, народны артыст, народны паэт, член-карэспандэнт НАН РБ, лаўрэат Нобелеўскай прэміі*;

- вавуковых ступеняў: *магістар, кандыдат тэхнічных навук, доктар філалагічных навук, прафесар*;

- пасад: *акадэмік, прэзідэнт Нацыянальнай акадэміі навук Рэспублікі Беларусь, мэр горада Мінска, дырэктар завода, рэктар універсітэта, дэкан факультэта, дырэктар школы*;

- вайсковых і дывільных чыноў: *лейтэнант, генерал-маёр, палкоўнік, соцкі, ураднік, стацкі саветнік, тайны саветнік, інспектар*.

Вялікая і малая літары ў найменнях, звязаных з рэлігіяй, народнымі традыцыямі

Агульная заўвага

Напісанне вялікай і малой літары ў назвах, звязаных з рэлігіяй, залежыць ад традыцыі, якая складалася ў царкоўна-рэлігійных і рэлігійна-філасофскіх тэкстах.

Правіла 195

З вялікай літары пішуцца:

- слова **Бог** як назва адзінай вярхоўнай істоты, што стварыла свет, і традыцыйныя азначэнні пры гэтым слове: *Усемагутны Бог, Усяміласцівы Бог*;

- імёны багоў ва ўсіх рэлігіях: *Іегова, Ісус Хрыстос, Алах, Шыва, Брахма, Марс, Ізіда*;

- імёны язычніцкіх багоў: *Дажбог, Пярун, Зеўс, Аўрора, Афін Палада, Жыцень, Дыяніс, Апалон, Венера*;

- усе імёны божыя: *Бог Бацька, Бог Сын, Бог Дух Святы*;

- займеннікі і ўсе словы, якія замяняюць слова **Бог** і імёны багоў у іншых рэлігіях: *няхай будзе Яго святая воля, Стваральнік, Выратавальнік, Усявышні, Уладыка Нябесны, Прасвятая Тройца, Дух Святы, Божая (Боская) Маці, Прачыстая Уладычыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя, Царыца Нябесная, Меся*;

- імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігій: *Ісус Хрыстос, Брахма, Буда, Мухамед, Заратустра*;

- састаўныя імёны апосталаў, прарокаў, святых: *Іаан Хрысціцель, Георгій Пераможца, Святы Павел*.

Заўвага. Словы *бог, гасподзь* пішуцца з малой літары, калі ўжываюцца:

- з агульным значэннем боства ў спалучэнні з асабовай назвай: *старажытны славянскі бог Пярун, бог Алах, бог Шыва, Сварог — бог неба*;

- у значэнні аднаго з мноства багоў або ў пераносным значэнні: *багі на Парнасе, бог вайны. Наш класны кіраўнік — наша падтрымка, наш бог;*
- ва ўстойлівых прастамоўных выразах, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, а не са зваротам да Бога паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: *бог яго ведае* (не ведаю), *божачка ты мой, бог з ім* (згодзен), *бог з табой, крыў божа, божа мой, госпадзі божа мой, не давядзі гасподзь, алах з ім.*

Правіла 196

З вялікай літары пішучца ўсе прыметнікі, утвораныя ад слоў **Бог, Гасподзь**: *храм Божы (Боскі), Гасподняя воля, Божая (Боская) міласць.*

Заўвага. Гэтыя прыметнікі пішучца з малой літары, калі ўжываюцца ў пераносным значэнні: *божы дзьмухавец* (адуданчык), *божая кароўка*, або уваходзяць у склад фразеалагізмаў і перыфразы: *божая ласка, слуга божы* (святар).

Правіла 197

З вялікай літары пішучца ўсе словы (за выключэннем займенніка *ўсяе*) у афіцыйных назвах асоб па вышэйшых рэлігійных пасадах: *Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Папа Рымскі, Далай-Лама, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі.*

Заўвага. Назвы духоўных званняў, калі яны з'яўляюцца родавымі найменнямі, пішучца з малой літары: *архіепіскап, архіерэй, архімандрыт, дзяк, епіскап, кардынал, ксёндз, мітрапаліт, патрыярх.*

Правіла 198

З вялікай літары пішучца ўсе словы, якія абазначаюць назвы:

- найважнейшых для рэлігійнай традыцыі паняццяў: *Слова* (у пачатку было *Слова*), *Крыж Гасподні, Гроб Гасподні, Святы Дух, Руская Праваслаўная Царква, Свяшчэнны Сінод, Усяленскі Сабор;*
- культавых кніг: *Біблія, Евангелле, Каран, Стары Завет, Псалтыр, Талмуд, Веды, Новы Завет, Тора;*
- рэлігійных святаў, пастоў і тыдняў: *Вялікдзень, Раство Хрыстова, Дабравешчанне, Вадохрышча, Пасха Хрысто-*

ва, Рамазан, Курбан-Байрам, Вялікі пост, Каляды, Масленіца, Пакровы, Вялікая субота, Успенне Панны Марыі (Зельная) (дзень, у які касцёл асвятчае зёлкі);

- народных святаў: *Купалле*.

Заўвага 1. Некаторыя словы, што абазначаюць назвы рэлігійных святаў, могуць мець агульнае значэнне і таму пішучца з малой літары: *каляда, пасха* (ежа).

Заўвага 2. Назвы царкоўных службаў і іх частак пішучца з малой літары: *абедня, вячэрня, літургія, меса, усяночная*.

Правіла 199

З вялікай літары пішучца ўсе словы ў назвах цэркваў, манастыроў, навучальных устаноў, якія рыхтуюць святароў, а таксама ў назвах абразоў, акрамя родавых тэрмінаў (царква, храм, сабор, лаўра, манастыр, акадэмія, абраз): *Жыровіцкі манастыр, Кіева-Пячэрская лаўра, храм Усіх Святых, Кафедральны сабор, Заслаўская Спаса-Праабражэнская царква, касцёл Святой Ганны, касцёл Святой Барбары, сабор Парыжскай Богамацеры, Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр, Супрасльская царква-крэпасць, абраз Божай Маці*.

Вялікая і малая літары ў назвах міфалагічных і казачных персанажаў

Правіла 200

З вялікай літары пішучца:

- імёны легендарных і міфічных асобаў: *Антэй, Зейс, Тытан, Венера, Фурья, Цмок*;
- імёны персанажаў у творах фальклору і мастацкай літаратуры: *Асёл, Папалушка, Сава, Дуб, Ручай, Ліса, Змей Гарыныч, Кашчэй Бессмяротны, Чырвоны Каптурык, Калабок, Баба Яга, Шэры Воўк, Сіняя Барада, Дзед Мароз* (герой казак).

Заўвага. Імёны персанажаў у творах фальклору і мастацкай літаратуры, калі яны з'яўляюцца назвамі цацак, пішупца з малой літары: *баба-яга, ванька-ўстанька, дзед-мароз, змей гарыныч, сава, зайчык, чырвоны каптурык, воўк.*

Правіла 201

Агульныя назвы міфалагічных істот пішупца з малой літары: *анёл, бес, вадзянік, ведзьма, русалка, д'ябал, дэман, німфа, нячысцік, сірэна, фея.*

Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаў

Правіла 202

З вялікай літары пішупца заўсёды ўсе словы ў:

- афіцыйных сучасных назвах дзяржаў: *Аб'яднаныя Арабскія Эміраты, Аўстралійскі Саюз, Рэспубліка Беларусь, Рэспубліка Украіна, Багамскія Астравы, Бераг Слановай Косці, Боснія і Герцагавіна, Буркіна-Фасо, Расійская Федэрацыя, Чувашская Рэспубліка, Злучаныя Штаты Амерыкі, Карэйская Народна-Дэмакратычная Рэспубліка, Злучанае Каралеўства Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Кабардзіна-Балкарская Рэспубліка, Рэспубліка Паўночная Асецыя, Рэспубліка Марый Эл, Вялікае Герцагства Люксембург, Каралеўства Саудаўская Аравія, Княства Андора, Княства Манака, Швейцарская Канфедэрацыя і інш.;*

- неафіцыйных сучасных назвах дзяржаў: *Беларусь, Злучанае Каралеўства, Башкірыя, Каморскія Астравы, Карэя, Кітай і інш.;*

- тэрміналагічных назвах частак дзяржаў і кантынентаў: *Еўрапейская Турцыя, Еўрапейская Расія, Заходняя Беларусь, Паўночная Італія, Правабярэжная Украіна, Унутраная Манголія, Усходняя Германія, Усходняя Антарктыда, Паўднёва-Усходняя Азія, Паўночная Асецыя;*

- назвах груп дзяржаў або іх частак, калі яны ўваходзяць у склад тэрытарыяльных назваў або ўжываюцца замест тэрытарыяльных назваў: *Далёкі Усход, Крайняя Поўнач, народы Усходу, «Хмары з Захаду»* (верш П. Панчанкі), *пагроза з Поўначы* (г. зн. усходніх, заходніх, паўночных краінаў);

- гістарычных (сёння не існуючых) назвах дзяржаўных утварэнняў: *Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Кіеўская Русь, Старажытная Грэцыя, Старажытны Егіпет, Старажытны Рым* (дзяржава), *але: старажытны Рым* (горад).

Заўвага 1. У некаторых гістарычных назвах асобных дзяржаўных утварэнняў з малой літары пішучца словы *княства, імперыя: Менскае княства, Полацкае княства, Тураўскае княства, Расійская імперыя, Асманская імперыя.*

Заўвага 2. Словы *поўнач, поўдзень, усход, захад*, калі абазначаюць напрамкі свету, час, пішучца з малой літары: *Позні поўдзень. Сонца і вецер. Мора і пасвятлела, і разгаманілася* (Я. Брыль). *Прасёлкавая дарога на Старыцу ляжала цераз той высокі пагорак, што закрываў далягляд на ўсход ад «Новага свету»* (Т. Хадкевіч).

Правіла 203

З вялікай літары пішучца ўсе словы, акрамя родавых найменняў, у назвах груп (саюзаў, аб'яднанняў) дзяржаў: *Закаўказскія рэспублікі, краіны Балтыі, Еўрапейская эканамічная супольнасць, Саюз дзяржаў Цэнтральнай Афрыкі, Асацыяцыя дзяржаў Паўднёва-Усходняй Азіі, дзяржавы Варшаўскага дагавора, краіны Новага Свету, Старога Свету, краіны Еўрасаюза; але: Садружнасць Незалежных Дзяржаў (СНД).*

Правіла 204

З вялікай літары пішацца першае слова або слова, якое падкрэслівае характэрную прыкмету названага аб'екта ў вобразных назвах дзяржаў: *Зямля пад белымі крыламі* (Беларусь), *Краіна кляновага ліста* (Канада), *Краіна цюльпанаў* (Галандыя), *Востраў Свабоды* (Куба), *Туманны Альбіён* (Вялікабрытанія), *Краіна ўзыходзячага сонца* (Японія).

Заўвага. Вобразныя назвы дзяржаў, якія з'яўляюцца перыфразамі, пішучца з малой літары: *бананавая рэспубліка* (выраз, які сустракаецца ў адносінах да некаторых краін), *радзіма хакея* (Канада), *радзіма футбола* (Англія), *радзіма свайго Бога* (Беларусь). *Пшыбась толькі на шэсцьдзясят сёмым годзе свайго жыцця выбраўся на радзіму свайго Бога* (Я. Брыль).

Вялікая і малая літары ў айконімах

Агульная заўвага

Айконімамі прынята называць назвы населеных пунктаў: гарадоў, пасёлкаў, вёсак, станцый і г. д. Словы *горад*, *пасёлак*, *вёска*, *слабада*, *станцыя* пішучца ў саставе такіх назваў з малой літары.

Правіла 205

З вялікай літары пішучца:

- усе аднаслоўныя айконімы: *горад Гродна*, *горад Магілёў*, *пасёлак Крывічы*, *вёска Дакурнішкі*, *вёска Морач*, *станцыя Ашмяны* і г. д.;

- усе айконімы, якія складаюцца з двух і больш слоў (як правіла, гэта спалучэнне прыметніка і назоўніка): *горад Астрашыцкі Гарадок*, *горад Старыя Дарогі*, *горад Белая Царква* (раённы цэнтр Кіеўскай вобласці), *горад Вялікія Лукі*, *горад Вялікі Усцюг*, *горад Гарачы Ключ* (у Краснадарскім краі), *горад Мар'іна Горка*, *горад Новы Арлеан*, *горад Старая Руса*, *пасёлак Леў Талстой*, *вёска Новы Двор*, *вёска Стары Сверхань*, *вёска Чырвоны Лог*, *вёска Дзве Хаты* і г. д.;

- складаныя айконімы тыпу: *горад Трэці Рым* (Масква), *горад Паўночная Пальміра* (Санкт-Пецярбург), *Вечны горад* (вобразная назва Рыма).

Правіла 206

Вялікая літара выкарыстоўваецца для перадачы на пісьме ўсіх айконімаў, якія пішучца праз злучок. Да іх адносяцца:

- спалучэнні двух назоўнікаў: горад *Арэхава-Зуева*, горад *Буда-Кашалёва*, вёска *Пагост-Загародск*;

- спалучэнні назоўніка з наступным прыметнікам: гарады *Аляксандраўск-Сахалінскі*, *Мінск-Мазавецкі*, *Магілёў-Падольскі*, *Жалезнагорск-Ілімскі*, *Ноўгарад-Северскі*, *Белгарад-Днястроўскі*, *Гусь-Хрустальны*, *Петрапаўлаўск-Камчацкі*, станцыя *Мінск-Таварны*;

- некаторыя айконімы з першай часткай *нова-*, *стара-*, *горна-*, *усць-*, *соль-* і пад.: гарады *Нова-Барысаў*, *Нова-Дамітраўскае*, *Стара-Загора*, *Горна-Алтайск*, *Усць-Ілімск*, *Усць-Каменагорск*, *Усць-Ардынскі*, *Соль-Ілецк*;

- спалучэнні іншамоўных элементаў, а таксама артыкляў, прыназоўнікаў, часціц, якія стаяць ў пачатку іншамоўных айконімаў: гарады *Ак-Давурак*, *Буэнас-Айрэс*, *Солт-Лейк-Сіці*, *Санкт-Пецяярбург*, *Нью-Ёрк*, *Сан-Францыска*, *Санта-Крус*, *Алі-Байрамлы*, *Бандар-Серы-Бегаван*, *Бенін-Сіці*, *Дэ-Лонга*, *Лас-Вегас*, *Ла-Рашэль*, *Эль-Аламейн*, *Эль-Аснам*, *Эль-Аюн*, *Эль-Кувейт* і г.д.;

- спалучэнні неславянскіх элементаў, адзін з якіх з'яўляецца іншамоўнай родавай назвай, але ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ён не выступае ў якасці агульнага наймення: *Рыа-Грандэ* (*рыа* — рака), *Лоб-Нор* (*нор* — возера), *Ісык-Куль* (*куль* — возера), *Кара-Кум* (*кум* — пясок), *Сьера-Невада* (*сьера* — горны ланцуг), *Джалал-Абад* (*абад* — горад).

Правіла 207

Службовыя словы, якія стаяць у сярэдзіне складаных айконімаў славянскага і неславянскага паходжання, пішучца з малой літары і злучаюцца з астатнімі часткамі дэфісам: *Аляксандраўск-на-Мурмане*, *Па-дэ-Кале*, *Рыа-дэ-Жанэйра*, *Сток-он-Трэнт*, *Франкфурт-на-Майне*, *Камсамольск-на-Амуры*, *Растоў-на-Доне*, *Калач-на-Доне*, *Дар-эс-Салам*, *Сан-Францыска-дэ-ла-Калета*, *Шуазі-ле-Руа*, *Булонь-сюр-Мер*, *Пальма-дэ-Маёрка* і інш.

Заўвага. Складаныя і простыя прыметнікі, утвораныя ад географічных назваў, калі яны ўжываюцца як агульныя географічныя або адміністрацыйныя назвы, пішуцца з малой літары. Прыметнікі ў такім выпадку пішуцца разам, калі яны не ўтвораны ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *заходнееўрапейскія мовы, беларускі краявід, паўднёваўральская флора, старадарожскія вуліцы, слуцкія паясы, давыд-гарадоцкія сады, буда-кашалёўскія крамы.*

Вялікая і малая літары ў адміністрацыйна-тэрытарыяльных назвах

Агульная заўвага

Да адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак адносяцца назвы вуліц, завулкаў, плошчаў, раёнаў, абласцей, краёў і г.д. Словы *край, вобласць, раён, вуліца, завулак, плошча, графства, дэпартамент, штат, акруга, зямля, ваяводства, правінцыя* ў такіх назвах пішуцца з малой літары.

Правіла 208

З вялікай літары пішуцца ўсе словы, якія абазначаюць індывідуальныя назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак. Да іх адносяцца:

- аднаслоўныя найменні: *Ашмянскі раён, Мінскі раён, Пухавіцкі раён; Брэсцкая вобласць, Віцебская вобласць, Гродзенская вобласць, Магілёўская вобласць, Мінская вобласць, Яўрэйская аўтаномная вобласць; Алтайскі край, Краснадарскі край, Краснаярскі край, Прыморскі край, Стаўрапольскі край, Хабараўскі край; акруга Калумбія, графства Гаркшыр, графства Сусекс, Шчэцінскае ваяводства, Люблінскае ваяводства, штат Аляска, штат Юта,*

прэфектура Хакайда, правінцыя Сычуань; аднаслоўныя назвы: плошча Незалежнасці, плошча Дзекабрыстаў, мікрараён Серабранка, вуліца Чырвоная, завулак Вайсковы, Партызанскі праспект і г.д.;

- састаўныя найменні, якія пішудца ў два-тры словы: *Агінская Бурацкая аўтаномная акруга, дэпартамент Верхняя Пірэнеі, штат Паўднёвая Караліна; мікрараёны — Зялёны Луг, Чырвоны Бор, Мар'іна Рошча; вуліцы Залатая Горка, Гарадскі Вал, Раманайўская Слабада, Акадэміка Фёдарова, Елісейскія Палі, Вялікі Каменны Мост, Матроская Цішыня, Земляны Вал; плошча Нікіцкія Вароты;*

- састаўныя найменні, якія пішудца праз злучок: *Буда-Кашалёўскі раён, Комі-Пярмяцкая аўтаномная акруга, штат Андхра-Прадзеш, зямля Вюртэмберг-Бадэн, Ханты-Мансійская аўтаномная акруга.*

Заўвага 1. Іншамоўныя родавыя назвы, якія выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ў тым жа значэнні, што і ў мове, адкуль былі запазычаны, пішудца з малой літары: *Мічыган-авеню, Бэкер-стрыт, Уол-стрыт (авеню, стрыт — вуліца), Варангер-фіёрд (фіёрд — агульная назва, геаграфічны тэрмін). Але: Бенін-Сіці (горад).*

Заўвага 2. У СМІ і ў даведачнай літаратуры па беларускай, рускай, украінскай мовах назіраецца разнабой у перадачы двухслоўных і трохслоўных назваў вуліц, плошчаў, гістарычных мясцін. Адно аўтары прапануюць пісаць другое слова ў назвах з малой літары: вуліцы *Гарадскі вал, Раманайўская слабада, Каменны мост, Нікіцкія вароты, Траецкае прадмесце* на падставе таго, што яно ў гэтых назвах адлюстроўвае гістарычнае мінулае гарадоў і таму не можа з'яўляцца ўласным назоўнікам, г. зн. на месцы сучасных вуліц калісьці былі *вал, слабада, мост, прадмесце, вароты.*

На наш погляд, такое напісанне не з'яўляецца апраўданым, паколькі кожны раз неабходна задумвацца, адлюстроўвае другое слова састаўной назвы гістарычнае мінулае ці не. Таму больш апраўданым трэба лічыць напісанні ўсіх элементаў у састаўных назвах вуліц і плошчаў з вялікай літары, што назіраецца ў геаграфічных даведніках, атласах, картах апошніх гадоў.

Правіла 209

З вялікай літары пішудца ўсе неафіцыйныя назвы тэрыторый, мясцовасцей, абласцей, краін свету, утвораныя:

- прыставачна-суфіксальным спосабам: *за + Байкал + л(е) → Забайкалле, за + Урал + л(е) → Заўралле, пад + Масква + ј(е) → Падмаскоўе, па + Нёман+н(е) → Панямонне, па + лес + с(е) → Палессе, пры+Днестр+оў(е) → Прыднястроўе;*

- суфіксальным спосабам: *Мінск + шчын(а) → Міншчына, Гродна + шчын(а) → Гродзеншчына, Полацк + чын(а) → Полаччына, Турцыя + чын(а) → Турэччына.*

Вялікая і малая літары ў аронімах і мікратапонімах

Агульныя заўвагі

Аронімы — гэта ўласныя назвы любога аб'екта рэльефа мясцовасці: архіпелагі, астравы, стэпы, горы, хрыбты, перавалы, даліны, узгоркі, лагчыны, раўніны і г.д.

Мікратапонімы — уласныя назвы фізіка-геаграфічных аб'ектаў, вядомых вузкаму колу мясцовых жыхароў. Напрыклад: назвы гаёў, палян у лесе, крыніц, пакосаў, выганаў і г.д.

Правіла 210

З вялікай літары пішудца ўсе аронімы і мікратапонімы, акрамя службовых слоў і слоў, якія абазначаюць роданыя паняцці:

- аднаслоўныя: *Алайская даліна, Аравійскі паўвостраў, Бермудскія астравы, Валдайскае ўзвышша, маперыкі Аўстралія, Антарктыда, Афрыка;*

- састаўныя: *Адамаў Мост* (ланцуг водмеляў і астравоў паміж в. Шры-Ланка і п-вам Індастан), архіпелаг *Вогненная Зямля*, востраў *Бафінава Зямля*, вулкан *Авачынская*

Сопка (*сopka* на Камчатцы азначае «вулкан»), горны хрыбет *Агульскія Бялкі*, горны хрыбет *Акадэмі Навук*, горны хрыбет *Даламітавыя Альпы*, горны хрыбет *Прыморскія Альпы*, *Драконавы горы*, горы *Чэшскі Лес* (нямецкая назва: *Багемскі Лес*), горны праход *Аланскія Вароты*, праход паміж горнымі хрыбтамі ў Казахстане *Джунгарскія Вароты*, пустыня *Вялікія Барсукі*, мыс *Добрай Надзеі*, мыс *Балванскі Нос* і г.д.;

• састаўныя найменні, якія пішуцца праз злучок: архіпелаг *Зямля Франца-Іосіфа*, *Ваенна-Грузінская дарога*, *Цэнтральна-Чарназёмны рэгіён*, *Інда-Гангская раўніна* і г.д.

Заўвага 1. З вялікай літары пішуцца тытулы, званні, пасады людзей у састаўных аронімах і мікратапонімах: *горны хрыбет Акадэміка Обручава*, *бухта Вялікага Князя Канстанціна*, *астравы Каралевы Шарлоты*, *востраў Зямля Прынца Карла*, *востраў Святой Алены*.

Заўвага 2. Калі назву суправаджае азначэнне, то і яно пішацца з вялікай літары: *пустыня Вікторыя — Вялікая пустыня Вікторыя*, *Галодны стэп — Паўднёвы Галодны стэп*, *Каўказскі хрыбет — Галюны Каўказскі хрыбет*, *пустыня Усходні Эрг — пустыня Вялікі Усходні Эрг*, *Арктычны архіпелаг — Канадскі Арктычны архіпелаг*, *Кітайская раўніна — Вялікая Кітайская раўніна*.

Заўвага 3. Калі аронімы ўжываюцца ў няпоўным, спрощаным выглядзе і ў пераносным умоўным значэнні, то яны таксама пішуцца з вялікай літары: *Салаўкі* (Салавецкія астравы), *Бермуды* (Бермудскія астравы), *Канары* (Канарскія астравы).

Вялікая і малая літары ў гідронімах

Агульная заўвага

Гідронімы — уласныя назвы любога аб'екта гідраграфіі: акіяна, мора, ракі, возера, вадасховішча, канала і г. д.

Правіла 211

З вялікай літары пішудца:

- аднаслоўныя гідронімы, выражаныя назоўнікамі і прыметнікамі: *Адрыятычнае мора, Азоўскае мора, Баранцава мора, Белae возера, Берынгава мора, Белая рака, Берынгаў праліў, Бяроза-рака, Чорнае мора, рака Нёман, Ціхі акіян;*

- састаўныя гідронімы, якія часцей за ўсё выражаны словазлучэннем назоўніка і прыметніка: *рака Заходні Буг, бухта Залаты Рог, рака Аварскае Кайсў, рака Блакітны Ніл, рака Вялікая Хета, каса Арабацкая Стрэлка, Паўночны Ледавіты акіян;*

- гідронімы выражаныя складанымі прыметнікамі, якія пішудца праз злучок: *Волга-Данскі канал;*

- артыклі, часціцы, якія знаходзяцца ў пачатку іншамойных гідронімаў: канал *Ла-Манш*, заліў *Ла-Плата*.

Заўвага 1. Службовыя словы, якія знаходзяцца ў сярэдзіне складаных гідронімаў, пішудца з малой літары і далучаюцца двума злучкамі: *Баб-эль-Мандэбскі праліў*.

Заўвага 2. Калі перад аднаслоўным гідронімам стаіць азначэнне, то і яно таксама пішацца з вялікай літары: *Салёнае возера — Вялікае Салёнае возера, Аўстралійскі басейн — Вялікі Аўстралійскі басейн, Курыльскі праліў — Першы Курыльскі праліў*.

Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных органаў, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый

Правіла 212

З вялікай літары пішудца ўсе словы, апрача службовых, у назвах буйных міжнародных і нацыянальных арганізацый і ўстаноў, у найменнях вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады Рэспублікі Беларусь і іншых краін: *Еўрапарламент, Арганізацыя Аб'яднаных Нацый,*

Генеральная Асамблея ААН, Ліга Нацый, Таварыства Чырвонага Крыжа і Чырвонага Паўмесяца; Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Усекітайскі Сход Народных Прадстаўнікоў, Вярхоўная Рада Украіны; але: Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь.

Правіла 213

З вялікай літары пішучца ўсе словы ў састаўных назвах арганізацый, устаноў, кампаній, органаў улады, суполак, згуртаванняў і іншых яднанняў людзей, калі гэтыя словы ўжываюцца ў пераносным значэнні: *Белы Дом, Дом Урада, Маскоўскі Крэмль, Савет Бяспекі, Дзяржаўная Дума, Беларускі Народны Фронт.*

Правіла 214

З вялікай літары пішучца першае слова і ўласныя назвы ў найменнях нацыянальных грамадскіх і прафесійных арганізацый і ўстаноў, у афіцыйных назвах органаў улады і кіравання, міністэрстваў і ведамстваў:

- *Арганізацыя па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ), Парламенцкая асамблея Савета Еўропы, Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавору (НАТА), Еўрапейскі саюз (Еўрасаюз);*

- *Міжнародны валютны фонд, Міжнародны саюз моладзі, Міжнародны алімпійскі камітэт, Міжнародная авіяцыйная федэрацыя;*

- *Нацыянальная кніжная палата Беларусі, Нацыянальны парк «Белавежская Пушча», Нацыянальная акадэмія навук Рэспублікі Беларусі (НАН РБ), Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балета Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны цэнтр інтэлектуальнай уласнасці Камітэта па навуцы пры Савеце Міністраў, Нацыянальная дзяржаўная тэлерадыёкампанія Рэспублікі Беларусь (Белтэлерадыёкампанія);*

- *Беларускае тэлеграфнае агенцтва (БелТА), Беларускае згуртаванне вайскоўцаў, Беларускі дзяржаўны тэхнала-*

гічны ўніверсітэт (БДТУ), Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Беларуская акадэмія музыкі;

- Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы, Інстытут менеджменту і прадпрымальніцтва, Віцебская акадэмія ветэрынарнай медыцыны, Дзяржынская гімназія, Акадэмія фізічнага выхавання і спорту, Мінскае сувоўраўскае ваеннае вучылішча;

- Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў, Урад Рэспублікі Беларусь, Праўленне Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны суд, Міністэрства эканомікі Рэспублікі Беларусь (Мінэканомікі), Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Інспекцыя Міністэрства па падатках і зборах па г. Мінску;

- Таварыства беларускай мовы імя Францыска Скарыны, Камітэт дзяржаўнай бяспекі, Федэральнае бюро расследаванняў ЗША;

- Парк культуры і адпачынку імя Чалюскінцаў, Музей народнай творчасці, Мінскі аўтамабільны завод (МАЗ), Цэнтральны ўніверсальны магазін (ЦУМ), Баранавіцкі малочны камбінат, Мінскі падшыпнікавы завод, Гасціны Двор, казіно «Белая Вежа», кавярня «Сыты тата».

Заўвага 1. Слова *Савет* пішацца з вялікай літары, калі абазначае орган адміністрацыйнай улады: *Мінскі абласны Савет дэпутатаў, сельскі Савет дэпутатаў*; але: *сельсавет*. У астатніх выпадках слова *савет* пішацца з малой літары: *вучоны савет факультэта выдавецкай справы БДТУ, навукова-метадычны савет, савет ветэранаў, савет па абароне дысертацый*.

Заўвага 2. З вялікай літары заўсёды пішуцца словы *Дом, Палац*, калі яны пачынаюць найменне ўстановы: *Дом культуры, Дом настаўнікаў, Дом афіцэраў, Палац Рэспублікі, Палац спорту, Палац мастацтваў, а таксама Крамлёўскі Палац; Зімовы палац, але: дом адпачынку*.

Заўвага 3. У сучасным друку назіраецца тэндэнцыя да напісання з вялікай літары ў назвах устаноў культуры і навукі

першых двух слоў, калі другое слова ўваходзіць у склад усечанай агульнапрынятай назвы, якая ўжываецца ў функцыі поўнага наймення: *Беларускі Дом друку* (параўнайце: *Дом друку*), *Калонны зал Дома саюзаў, Дзяржаўны Літаратурны музей Янкі Купалы* (параўнайце: *Літаратурны музей Янкі Купалы*), *Нацыянальны Алімпійскі камітэт Рэспублікі Беларусь* (параўнайце: *Алімпійскі камітэт Рэспублікі Беларусь*), *Цэнтральны Дом журналістаў* (параўнайце: *Дом журналістаў*), *Дзяржаўная Трацыякоўская галерэя* (параўнайце: *Трацыякоўская галерэя*), *Нацыянальная Акадэмія навук Беларусі* (параўнайце: *Акадэмія навук Беларусі*). Такія напісанні трэба лічыць правільнымі.

Заўвага 4. Пішуцца з малой літары геаграфічныя азначэнні пры назвах заводаў, фабрык, фірм і г. д., якія выдзяляюцца двукоссем: *мінская трыкатажная фабрыка «Алеся», гомельская кандытарская фабрыка «Спартак», маладзечанскае вытворчае аб'яднанне «Электрамодуль», французскі аўтамабільны канцэрн «Пежо».*

Правіла 215

Назвы вышэйшых выбарных органаў, якія не маюць значэння ўласнага імя, пішуцца з малой літары: *парламент, ніжняя палата, рэйхстаг, сойм, кангрэс, палата лордаў. Закон «Аб Узброеных Сілах» быў прыняты ў чэрвені 2002 г. дзвюма палатамі парламента. Палата прадстаўнікоў пагадзілася з прызначэннем прэзідэнта, пакінуўшы права кантролю за дзейнасцю арміі толькі за прэзідэнтам і ўрадам (Звязда).*

Правіла 216

З малой літары пішуцца найменні адрозненняў арганізацый і іншых падраздзяленняў, назвы падраздзяленняў навуковых і адукацыйных устаноў, іх органаў кіравання, а таксама словы тыпу *калегія, факультэт, адрозненне, група* і інш.: *адрозненне кадраў універсітэта, гарадское адрозненне сувязі, прэзідыум, філалагічны факультэт БДУ, калегія Міністэрства культуры, кафедра рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій.*

Правіла 217

З вялікай літары пішацца першае слова ў назвах партый, фондаў і самі словы «партыя», «фонд», калі з іх пачынаецца назва: *Партыя адзінства і развіцця, Дзіцячы фонд ААН, Фонд міра, Фонд Сораса, Лейбарысцкая партыя Вялікабрытаніі, Партыя кангрэса незалежнасці Мадагаскара, Беларуская сацыялістычная грамада, Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя.*

Заўвага. Аналагічныя назвы, калі яны не маюць значэння афіцыйнага наймення, пішуцца з малой літары: *партыя меншавікоў, партыя большавікоў, партыя кадэтаў, нацыянал-дэмакратычная партыя Германіі, жыллёвы фонд горада Мінска.*

Вялікая і малая літары ў назвах знамянальных падзей, перыядаў і эпох

Правіла 218

З вялікай літары пішуцца:

- аднаслоўныя ўласныя назвы эпох, традыцыйных святаў, выражаныя назоўнікам: *Адраджэнне, Асветніцтва, Рэнесанс, Рэфармацыя, Сярэднявечча, Першамай.*

Заўвага. Некаторыя з гэтых слоў могуць ужывацца ў якасці агульных назваў, тады яны пішуцца з малой літары: *стылі рэнесанс, барока; адраджэнне мовы;*

- першае слова і ўсе ўласныя імёны ў састаўных назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, назвах дзяржаўных, традыцыйных і рэлігійных святаў, мерапрыемстваў. У якасці першага слова назвы могуць выступаць:

- прыметнікі, утвораныя ад уласнага імя: *Грунвальдская бітва, Паўночная вайна, Парыжская камуна, Версальскі мір, Крычаўскае паўстанне, Кулікоўская бітва, Люблінская унія, Кастрычніцкая рэвалюцыя, Пятроўская эпоха (але: *дапятроўская эпоха, пасляпятроўская эпоха, пераднапалеонаўскія войны*);*

– словы **Дзень, Тыдзень, Год**: *Дзень радыё, Дзень беларускай навукі, Дзень беларускай вайскавай славы, Дзень Святога Валянціна, Тыдзень славянскай пісьменнасці і культуры, Год якасці, Год роднай мовы.*

Заўвага. Калі гэтыя словы стаяць не на першым месцы назвы, яны пішучца з малой літары: *Таццянін дзень*;

– парадкавыя лічэбнікі і складаныя прыметнікі з першым кампанентам лічэбнікам: *Першая сусветная вайна, Другая сусветная вайна, Першае мая, Пятая рэспубліка, Першы з'езд беларусаў свету, Сямігадовая вайна*;

– словы **Абласны, Рэспубліканскі, Сусветны, Міжнародны**: *Абласная алімпіяда школьнікаў па беларускай мове, Рэспубліканскі суботнік, Сусветны дзень моладзі, Сусветны кангрэс беларусістаў, Сусветны фестываль моладзі і студэнтаў, Міжнародны дзень інвалідаў, Міжнародная канферэнцыя «Мова і культура», Міжнародны год кнігі*;

– назвы месяцаў: *Чэрвеньскі пленум, Красавіцкі форум*;

– словы **Новы, Вялікі, Алімпійскі** і г.д.: *Новы год, Вялікае перасяленне народаў* (умоўная назва сукупнасці этнічных перамяшчэнняў у Еўропе ў IV–VII стст., якое спрыяла крушэнню Рымскай імперыі), *Алімпійскія гульні 2010 года*;

– назоўнікі **Кубак, Гульні, Форум** і інш.: *Кубак свету па футболе, Гульні добрай волі, Марш міру, Форум вучоных.*

Заўвага 1. Запомніце напісанні: *Дзень Перамогі, Дзень Незалежнасці, Вялікая Айчынная вайна, 15 сакавіка — Дзень Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, Міжнародны Канскі кінафестываль.*

Заўвага 2. Калі пачатковы парадкавы лічэбнік у складанай назве свята, мерапрыемства перадаецца лічбай, тады з вялікай літары пішацца наступнае за ім слова: *9 Мая, XX Сусветны эканамічны форум, II Міжнародны музычны фестываль.*

Правіла 219

З малой літары пішучца:

• назвы родаў і відаў знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох: *антычны свет, залаты век, мезазойская эра,*

каменны век, неаліт, ледніковы перыяд, эпоха палеаліту, эпоха феадалізму, юрскі перыяд; руска-турэцкія войны, лютэйская рэвалюцыя, грамадзянская вайна, імперыялістычная вайна, мангола-татарскае нашэсце і інш.;

• назвы масавых мерапрыемстваў, якія праводзяцца пастаянна, не маюць агульнадзяржаўнага статусу і значэння ўшанавання: *дзень адчыненых дзвярэй, дзень сустрэчы выпускнікоў, суботнік, дзень донара.*

Вялікая і малая літары ў назвах дакументаў, твораў мастацтва, сродкаў масавай інфармацыі

Правіла 220

З вялікай літары пішучца:

• аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў складаных найменнях найважнейшых дакументаў, дзяржаўных і міждзяржаўных законаў: *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Закон аб мовах, Статут Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, Статут Вялікага Княства Літоўскага, Дэкрэт аб міры, Літоўская метрыка, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека, Дагавор аб эканамічным супольніцтве; але: пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь;*

• аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў складаных найменнях твораў мастацтва, газет, часопісаў, кніг, у тым ліку і тых, якія бяруцца ў дзюкосе: *Дзяржаўны гімн Рэспублікі Беларусь, Шостая сімфонія Чайкоўскага, Другая балада Шапэна, Дзявятая сімфонія Бетховена, Першы канцэрт для фартэпіяна з аркестрам П. І. Чайкоўскага; раман «Чорны замак Альшанскі», паэма «Сцяг брыгады», газеты «Літаратура і мастацтва», «Народная воля», часопіс «Роднае слова», фільм «Асенні марафон»; Чырвоная кніга, Кніга рэкордаў Гінеса.*

Заўвага 1. Калі назва літаратурнага твора складаецца з дзвюх назваў, злучаных злучнікамі *або, альбо*, то з вялікай літары пішацца таксама першае слова другой назвы: *аповесць А. Наварыча «Пані з сабачкам, альбо Пад кветкамі магноліі», аповесць «Залаты ключык, або Прыгоды Бураціна».*

Заўвага 2. Назвы выданняў тыпу *Збор твораў* у тэксце прынята даваць без двукосся і першае слова пісаць з вялікай літары: *выйшаў Поўны збор твораў Янкі Купалы, том Выбраных твораў Уладзіміра Дубоўкі. У адным з тамоў Збору твораў пісьменніка ёсць фотаздымак даўніх гадоў: малады бацька Іван Пташнікаў са сваёй дачушкай Таняй (А. Савіцкі).* Калі гаворка ідзе пра тып выдання, такія назвы не з'яўляюцца індывідуальнымі і пішуцца з малой літары: *Рыхтуюца да выдання выбраныя творы Ніла Гілевіча.*

Заўвага 3. Па традыцыі з малой літары пішуцца агульныя назвы стыляў у мастацтве і архітэктуры: *авангардызм, ампір, барока, готыка, імажынізм, класіцызм, мадэрн, ракако, сентыменталізм, рэнесанс, рэалізм;*

• першае слова ў назвах выдавецтваў у двукоссі і само слова «выдавецтва», калі яно стаіць у пачатку назвы: *выдавецтва «Сучаснае слова», выдавецтва «Мастацкая літаратура», выдавецтва «Беларуская Энциклапедыя» імя Петруся Броўкі, выдавецтва «ТэтраСістэмс», выдавецтва «Новое знанне», Выдавецтва палітычнай літаратуры.*

Заўвага. З вялікай літары пішуцца ўсе словы ў інашамойных назвах інфармацыйных агенцтваў, акрамя родавага паняцця і артыкля: *агенцтвы Юнайтэд Прэс Інтэрнэшнл, Юнайтэд Ньос оф Індыя.*

Вялікая і малая літары ў назвах помнікаў, нацыянальных сімвалаў і рэліквій

Правіла 221

З вялікай літары пішуцца:

• усе словы (за выключэннем родавых найменняў) у назвах гістарычных мясцін, помнікаў архітэктуры: *Вялікая*

Кітайская сцяна, Вялікі Шаўковы шлях, Барысаў камень, Мірскі замак, Вялікі Крамлёўскі палац, Берлінская сцяна, Брэсцкая крэпасць, Каложская царква, Нясвіжскі палац і інш.;

• усе словы ў назвах міжнародных і нацыянальных рэліквій: *Помнік Перамогі, Сцяг Перамогі, Крыж Ефрасінні Полацкай, Курган Славы, Курган Бессмяротнасці, Востраў Слэз.*

Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных узнагародаў

Правіла 222

Пішучца з вялікай літары:

• першае слова і ўласныя назвы ў вылучаных двукоссем найменнях ордэнаў, медалёў, знакаў адрознення: *ордэн «Маці-геранія», ордэн «За ваенныя заслугі», медаль «За адвагу», знак адрознення «За бездакорную службу», ордэн «Мацярынская слава», нагрудны знак «Выдатнік народнай адукацыі»;*

• першае слова і ўласныя назвы ў найменнях узнагародаў, якія не вылучаюцца двукоссем, акрамя слоў *ордэн, медаль: ордэн Дружбы народаў, ордэн Мужнасці, ордэн Айчыннай вайны I ступені, медаль Маршальская зорка, ваенны ордэн Святога Георгія, Ганаровая грамата, Дошка гонару. Аля дакранулася да ордэна Святога Уладзіміра на грудзях генерала Ламберта, які вадзіў салдат у штыкавую атаку на рэдуцы (А. Брва).*

Заўвага. У назвах асобных узнагародаў з вялікай літары пішучца ўсе словы: *Залатая Зорка (медаль), Знак Пашаны (ордэн), ордэн Чырвонага Сцяга, ордэн Кастрычніцкай Рэвалюцыі, ордэн Чырвонай Зоркі;*

• першае слова ў назвах дзяржаўных сімвалаў, грамат, прэмій і стыпендый, а таксама слова, якое надае значэнне ўласнага імя словазлучэнням: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі*

Беларусь, Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь, Прэзідэнцкая стыпендыя, Коласайская прэмія, Нобелеўская прэмія міру, Купалаўская стыпендыя, Ганаровая грамата, Юбілейны медаль, пераходны Чырвоны сцяг.

Вялікая і малая літары ў астранамічных назвах

Правіла 223

Заўсёды пішуцца з вялікай літары:

- аднаслоўныя індывидуальныя астранамічныя назвы, якія ўваходзяць у нашу сонечную сістэму: *Андромеды* (туманнасць), *Блізняты*, *Галактыка*, *Венера*, *Воз*, *Зямля*, *Сатурн*, *Сонца*, *Юпітэр*. У *Марса* ёсць два спадарожнікі — *Фобас* і *Дэймас*. *Але: далёкія галактыкі;*

- складаныя астранамічныя назвы: *Вялікая Мядзведзіца*, *Млечны Шлях*, *сузор'е Вялікага Пса*.

Заўвага. Словы *сонца*, *зямля*, *месяц* пішуцца з вялікай літары, калі служаць назвамі нябесных цел: *плямы на Сонцы*, *тэорыя паходжання Зямлі*, *адваротны бок Месяца*. *Але: узышло сонца, араць зямлю, святло месяца.*

Вялікая і малая літары ў назвах сартоў і відаў раслін

Правіла 224

Пішуцца па традыцыі з вялікай літары назвы відаў і сартоў кветак, садавіны, гародніны толькі ў спецыяльнай літаратуры: *бульба Тэмп-1*, *пшаніца Дняпроўская-521*, *фіялка Пармская*, *цюльпан Чорны прынец*, *бульба Эпікур*, *маліна Мальбара*, *яблыня Кітайка залатая ранняя*.

Правіла 225

Па традыцыі пішуща з малой літары назвы відаў і сартоў кветак, садавіны, гародніны ў тэкстах, якія не адносяцца да спецыяльнай літаратуры (такія назвы бяруцца ў двукоссе): *клубніцы «вікторыя», вяргіня «святлана», бульба «агата», пшаніца «крымка», суніцы «пераможац»*. Цётка *Алесею спадабалася*. Паказвала гаспадарку: *чатырох коней, два з якіх былі пад выезд, трох галандскіх кураў, пекінскіх качак і курэй-легорнай*. Паказвала кветнік з *«разбітым сэрцам» і «пантофелькамі маці божай», з мацыёлай і залатым царскім бэрлам* (У. Караткевіч).

Заўвага 1. Назвы хлебапяркарных вырабаў бяруцца ў двукоссе і пішуща з вялікай літары, калі яны аднаслоўныя. Калі ж назва складаецца з двух слоў, то з вялікай літары пішацца толькі першае слова: *У Дзяржстандарце атрыманы сертыфікат «Натуральны прадукт» на сем відаў хлеба: «Сітны» заварны, «Жытніца», «Майскі», «Кубанскі», «Спадчына», «Традыцыйны», «Англійскі зерневы»* (Звязда).

Заўвага 2. Агульнапрынятыя назвы кветак, пладоў прыводзяцца без двукосся і пішуща з малой літары: *купалка, іван-дымар'я, белы наліў, рэнклюд, размарын, грушы бэры, браткі*.

Вялікая і малая літары ў назвах прамысловых вырабаў

Правіла 226

Індывідуальныя назвы караблёў, самалётаў, ракет, вытворчых марак тэхнічных вырабаў (машын, механізмаў) бяруцца ў двукоссе, і першае слова ў назве (і ўсе імёны ўласныя) пішацца з вялікай літары: *экспрэс «Чырвоная страла», самалёты «Руслан», «Ілья Мурамец», танк «Шэрман», касмічны карабель «Апалон-12», арбітальная навуковая станцыя «Салют-7», халадзільнікі «Мінск», «Атлант», сокавыцискалка «Журавінка», веласіпед «Школьнік», тэлевізар «Гарызонт» і інш.*

Правіла 227

Пішущца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе афіцыйныя серыйныя назвы лятальных апаратаў (самалётаў, ракет, касмічных караблёў і інш.): «*Boing-747*», «*Юнкерс-88*», «*Месершміт-109*». Серыйныя назвы лятальных апаратаў, танкаў і машын, якія абазначаюцца літарнымі абрэвіятурамі, у двукоссе не бяруцца: самалёты *ІЛ-18*, *ТУ-144*, *АН-24*, *СУ-27*, *МіГ-21*; танкі *Т-90С*, *БТ-7*, *ПТ-76Б*; аўтамабілі *ВАЗ-2101*, *ЗІЛ-130*, *БелАЗ-548*, *КамАЗ*; трактар *ДТ-54*.

Заўвага. У неафіцыйных тэкстах (мастацкай літаратуры, публіцыстыцы) назвы самалётаў і ўмоўныя назвы танкаў (без лічбавых абазначэнняў) пішущца з малой літары: самалёты «*тупалеў*», «*месершміт*», «*юнкерс*», «*дуглас*», «*ястрабок*» (*ЯК-9*); танкі «*пантэра*», «*леопард*» і інш.

Правіла 228

Індывідуальныя назвы марак машын бяруцца ў двукоссе і пішущца з вялікай літары: аўтамабілі «*Жыгулі*», «*Чайка*», «*Лада*», «*Волга*», «*Таўрыя*», «*Рэно-8*», «*Фольксваген Гольф*», «*Сітраен-100*», камбайн «*Ніва*», трактар «*Беларусь*». Але: серыйныя назвы машын, выражаныя словамі, пішущца ў двукоссі з малой літары: «*вольва*», «*джып*», «*жыгулі*», «*запарожац*», «*кадзілак*», «*лада*», «*масквіч*», «*мерседэс*», «*ніва*», «*опель*», «*пежо*», «*ролс-ройс*», «*рэно*», «*сітраен*», «*студэбекер*», «*фіят*», «*фольксваген*», «*форд*», акрамя назваў, якія супадаюць з асабовымі геаграфічнымі назвамі: «*Волга*», «*Таўрыя*».

Заўвага. У тэкстах мастацкай літаратуры дапускаецца напісанне назваў транспартных сродкаў без двукосся: *Пазалетась яе гаспадара Халімона варанок забраў* (Я. Крупа). *Райкамаўскі ўзлік праз гадзіну з невялікім даставіў нас у вёску Дронькі* (В. Баранаў).

Вялікая і малая літары ў складанаскарочаных назвах і абрэвіятурах

Правіла 229

Пішущца з вялікай літары складанаскарочаныя словы, якія абазначаюць назвы ўстаноў і арганізацый, калі словазлучэнне ў поўным выглядзе або першае слова ў такім словазлучэнні таксама пішацца з вялікай літары: *Дзярждума, Інтэрпал, Мінгарвыканкам, Дзяржплан, Інбелкульт.*

Абрэвіятуры, якія чытаюцца па назвах літар, пішущца толькі вялікімі літарамі, незалежна ад таго, утвораны яны ад імені ўласнага або агульнага: *ВНУ (вышэйшая навучальная ўстанова), БДТУ (Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт), СНД (Садружнасць Незалежных Дзяржаў), КПРФ (Камуністычная партыя Расійскай Федэрацыі), ФПМ (факультэт прыкладной матэматыкі), ЦСУ (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне).*

Абрэвіятуры, якія чытаюцца па гуках, пішущца:

- толькі вялікімі літарамі, калі ўтвораны ад назваў устаноў і арганізацый, дзе словазлучэнне ў поўным выглядзе або першае слова ў такім словазлучэнні пішацца з вялікай літары: *ААН (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый), НАТА, ЮНЕСКА, МАЗ (Мінскі аўтамабільны завод);*

- толькі малымі літарамі, калі ўтвораны ад агульных імёнаў: *нэп, дот, дзот, загс.*

Заўвага. Замацавалася напісанне вялікімі літарамі наступных абрэвіятур: *ГЭС, ГРЭС, АЭС, ЖЭС, РАА* і некаторых іншых.

Правіла 230

Абрэвіятуры, утвораныя з назваў літар лацінскага алфавіта, пішущца з вялікай літары і праз злучок: *Бі-бі-сі (англійская радыёстанцыя), Сі-ай-сі (амерыканская разведка).*

Пытанні

1. У чым адметнасць напісання беларускіх і неславянскіх імёнаў і прозвішчаў людзей славянскага і неславянскага паходжання?
2. Як пішуцца мянушкі і пароды жывёл?
3. Як пішуцца прыметнікі і прыслоўі, утвораныя ад імён людзей і мянушак жывёл?
4. Як пішуцца назвы пасадаў, званняў, тытулаў, ветлівых звароты?
5. Як пішуцца найменні, звязаныя з рэлігіяй, народнымі традыцыямі?
6. Як пішуцца назвы міфалагічных і казачных персанажаў?
7. Як пішуцца назвы дзяржаў, населеных пунктаў (айконімы), абласцей, раёнаў, вуліц і іншых адміністрацыйна-тэрытарыяльных частак?
8. Як пішуцца назвы дзяржаўных органаў, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый?
9. Як пішуцца назвы знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, святаў?
10. Як пішуцца назвы дакументаў, твораў мастацтва, органаў друку, інфармацыйных агенцтваў?
11. Як пішуцца назвы памятных месцаў, помнікаў архітэктуры, нацыянальных сімвалаў і рэліквій?
12. Як пішуцца назвы дзяржаўных ўзнагародаў, прэміяў, граматаў, прызоў?
13. У чым спецыфіка напісання назваў транспартных сродкаў і прамысловых вырабаў?
14. Як пішуцца складанаскарочаныя назвы і абрэвіятуры?

Напісанне разам, праз злучок, асобна

Агульныя правілы

Правіла 231

Пішучца разам усе словы, якія ў сучаснай беларускай мове ўспрымаюцца як непадзельныя самастойныя адзінкі. Да іх адносяцца:

- складанаскарочаныя словы і вытворныя ад іх: *БелТА, Белтрансгаз, лечкамісія, бортправадніца, бортрадыст, гарвыканкам, генконсульства, дыетхарчаванне, медуніверсітэт, педсавет, прафсаюз, Саўмін, спорттавары, танцпляцоўка, фізфак, бээрсээмавец, філфакаўцы, газпрамаўцы;*

- складаныя словы, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны літарамі: *васьміграннік, двухбаковы, двухмоўе, дзесяціградусны, пяцідзёнка, пяціразовы, дзевяціпаярховы, сямнаццацітысячны, двукоссе, двукроп'е;*

- складаныя словы і вытворныя ад іх з іншамоўнымі часткамі і прыстаўкамі на *а, я, ы, і, е, ё*. Напрыклад:

авія-: *авіябілет, авіяпасажыры, авіяперавозкі;*

агра-: *аграгарадок, аграхімія, агратэхніка;*

анты-: *антыамерыканскі, антыгуманны, антырэчыва;*

архі-: *архіважны;*

аўдыя-: *аўдыявізуальны, аўдыяплэер;*

аўта-: *аўтабіяграфія, аўтазавод, аўтаралі;*

аэра-: *аэравакзал, аэрадынамічны, аэрадром;*

бія-: *біябарона, біяпаліва, біятэхналогія;*

вела-: *велатрэк, велакрос, веласіпедыст;*

відэа-: *відэафільм, відэатэлефон, відэаролік;*

гідра-: *гідрасфера, гідратэхніка, гідраэнергетыка;*

інфра-: інфраструктура, інфрачырвоны;
квазі-: квазізоркавы, квазігрошы;
медыя-: медыяпаказчыкі, медыярынак, медыятэкст, медыяфорум;
мікра-: мікраарганізм, мікрабіёлаг, мікракосмас;
мілі-: мілівальтметр, міліграм, міліметровы;
мота-: мотапляхота, мотабол, мотагонкі;
радыё-: радыётэхніка, радыёпеленг, радыёперадача;
тэле-: тэлекампанія, тэлеверсія, тэлебачанне;
ультра-: ультразук, ультрамодны, ультраэакцыянер;
экстра-: экстраардынарны, экстрарагантны, экстрапаляцыя;
электра-: электратавары, электрапрыборы, электрашок;
энерга-: энергабаланс, энергазберажэнне, энергасістэма і інш.;

• іншамоўныя прыстаўкі, якія заканчваюцца на *-э*. Напрыклад:

дэ-: дэвальвацыя, дэблакіраваць, дэгазацыя, дэгуманізацыя, дэідэалагізаваць, дэмаскіраваць, дэмабілізацыя, дэнамінацыя; **выключэнні: дэ-факта, дэ-юрэ**;
рэ-: рэагент, рэактывацыя, рээвакуацыя, рээкспарцёр, рээмігрант;

• словы з прыстаўкамі і падобнымі да іх пачатковымі часткамі на зычны. Напрыклад:

гіпер-: гіперінфляцыя, гіпермаркет, гіперправоднасць;
гоф-: гофмаршал, гофмаршальскі;
грос-: гросбух, гросмайстар, гросмайстарскі;
дээ-: дээактывацыя, дээарыентацыя, дээынфармацыя;
звыш-: звышімклівы, звышмагутнасць, звышпрыбытак;
контр-: контратака, контрлігра, контрнаступленне;
пан-: панславізм, паназіяцкі, пангерманскі;
пост- (паст-): постпазіцыя, пастфактум, постіндустрыялізацыя;
супер-: супергерой, супервокладка, супершоу; **але:** супер-эга;

транс-: *трансальпійскі, трансатлантычны, транскантынентальны;*

хлор-: *хлорвініл, хлорвінілавы і інш.;*

• **словы з пачатковай часткай *поў-* (*паў-*):** *поўнач, поўдзень, паўлітровы, паўаршына, паўпаліто, паўлімона, паўяблыка.*

Заўвага. Калі часткі *поў-* (*паў-*), *пан-*, *анты-* далучаюцца да ўласнай назвы, яны пішуцца праз злучок: *паў-Еўропы, паў-Амерыкі, паў-Маладзечна, паў-Мінска; пан-Еўропа, Анты-Дзюрынг;*

• **словы з пачатковай часткай *што-*:** *штовечар, штогод, штогадовы, штодзень, штомесячны, штоноч, штотыдзень, штотыднёвы;*

• **словы з постфіксамі *-сь, -сьці:*** *дзесь, хтось, штось, дзесьці, камусьці, кудысьці, хтосьці.*

Правіла 232

Пішуцца праз злучок словы з наступнымі пачатковымі іншамоўнымі часткамі на:

• **зычны:**

арт-: *арт-акцыя, арт-галерэя, арт-дырэктар;*

вэб-: *вэб-дызайнер, вэб-сайт, вэб-старонка;*

гранд-: *гранд-атэль, гранд-прэмія, гранд-чэмпіён;*

лейб-: *лейб-гвардыя, лейб-гвардзейскі;*

обер-: *обер-лейтэнант, обер-майстар, обер-пракурор;*

прэс-: *прэс-аташэ, прэс-бюлетэнь, прэс-сакратар, прэс-пап'е, прэс-цэнтр;*

унтэр-: *унтэр-афіцэр;*

штаб- (**штабс-**): *штаб-кватэра, штаб-ротмістр, штабс-капітан;*

экс-: *экс-чэмпіён, экс-міністр, экс-прэм'ер;*

• **на галосныя *-а, -э, -і:***

ва-: *ва-банк;*

гала-: *гала-канцэрт, гала-прадстаўленне;*

віцэ-: *віцэ-адмірал, віцэ-губернатар, віцэ-консул, віцэ-прэм'ер;*

максі-: *максі-прэс;*

міні-: *міні-ансамбль, міні-трактар, міні-мода, міні-матч; але: мінівэн.*

Правіла 233

Пішуцца праз злучок утварэнні, якія з'яўляюцца:

- паўторам слоў для ўзмацнення яго значэння: *вось-вось, даўно-даўно, доўга-доўга, ледзь-ледзь, хто-хто, давай-давай, люлі-люлі, хадзілі-хадзілі. З-за шатаў дрэў, з-за Дня пра тонка-тонка, высока-высока гучала жніво* (У. Караткевіч). Тут яшчэ амаль не было снегу — *чуць-чуць зацерушыў зямлю* (І. Шамякін);

- падзыўнымі і гукапераймальнымі словамі: *вуць-вуць-вуць, гаў-гаў, го-го-го, дзын-дзын-дзын, дзю-дзю-дзю, ку-ку, уга-уга, ха-ха-ха, ціп-ціп*;

- паўторам слова ў іншай лексіка-граматычнай форме: *братка-братачка, баю-бай, век-вяком, відзьма-нявідзьма, даўным-даўно, дзе-нідзе, каму-нікому, крыж-накрыж, раз-пораз, хто-ніхто, эге-ге, як-ніяк. Не будзе вораг вавек-векі няволіць нашы землі, рэкі!* (Я. Колас);

- спалучэннем сінанімічных або антанімічных слоў, якія выражаюць адно паняцце: *бокам-скокам, больш-менш, бугі-вугі, два-тры, жыў-быў, паіць-карміць, рукі-ногі, сюды-туды, сям-там, сяк-так, хлеб-соль, шляхі-дарогі, шыта-крыта, шум-гам. Даўно не быў Міканор у той хаце маленства, дзе матка, мусіць, даўно глядзіць-выглядвае* (І. Мележ). *Свайго роду-племя не пасаромей я, браток* (Н. Гілевіч);

- спалучэннем літары або літарнай абрэвіятуры любога алфавіта са словам, а таксама назвы гэтых літар, запісаныя словамі: *α-часціца, альфа-часціца, альфа-выпраменьванне, альфа-прамяні, β-часціцы, гама-прамяні, ВІЧ-інфекцыя, ЗВЧ-разрад, CD-плэер; SPA-працэдура; WWW-сервер; але: вітамін E, вітамін D*;

- спалучэннем лічбы любога значэння і слова: *алімпіяда-80, 3-працэнтны, 75-годдзе, 19-павярховы, мода-2011. Збожжаўборачны камбайн «Ліда-1300» быў на спецыялізаванай выставе ў Сербіі і праходзіў выпрабаванні на SE-маркіроўку* (Звязда);

- літарнымі скарачэннямі простых і складаных слоў: *гр-ка — грамадзянка, К-с — Колас, і.-е. — індаеўрапейскі, ст.-бел. — старабеларускі, с.-д. — сацыял-дэмакратычны.*

Заўвага. Злучок («вісячы дэфіс») ставіцца пасля першай часткі складанага слова, лічбы, калі другая частка апускаецца ў сувязі з наяўнасцю такой часткі ў наступным аднародным з ім складаным слове: *тэле- і радыёвяшчанне; адна-, двух- і трох-павярховыя катэджы, 3-, 5-працэнтны раствор.*

Правіла 234

Пішучца асобна фразеалагічныя спалучэнні, утвораныя шляхам паўтарэння той самай асновы з прыназоўнікамі або злучнікамі: *адзін у адзін, гады ў рады, дзень у дзень, душа ў душу, з мінуты на мінуту, ні за грош, ні туды ні сюды, раз за разам, час ад часу.*

Правілы напісання назоўнікаў

Правіла 235

Пішучца разам складаныя назоўнікі:

- злучаныя ў адно слова пры дапамозе злучальных галосных *о (а), е (я): аленяводства, белаэмігрант, браняпоезд, боепрыпасы, геалагаразведка, ільнонарыхтоўка, конезавод, новабудоўля, чорнарабочы, землекарыстанне;*

- у якіх першая частка — дзеяслоўная форма загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку на *-і, -ы: вярнідуб, вярцішыйка, дзяржыморда, пакацігарошак, пакаціполе, прайдзісвет, сарвігалава.*

Заўвага. Словы *перакаці-поле, узвей-вечер, вей-вечер, качай-балота, пусці-навалюся* з'яўляюцца выключэннямі і пішучца праз злучок;

- якія з'яўляюцца назвамі паселішчаў з пачатковымі часткамі тыпу:

Нова- (Нава-): Новарасійск, Наваполацк, Навабеліца, Новасібірск;

Стара-: Старабельск, Старакожайка;

Верхне- (Верхня-): Верхневілюйск, Верхнедняпрўск, Верхнедзвінск;

Ніжне- (Ніжня-): *Ніжнявартаўск, Ніжнякамск;*
Сярэдне- (Сярэдня-): *Сярэдняборск і інш.*

Заўвага. Некаторыя назвы з першай часткай *Нова-, Стара-* па традыцыі пішуцца праз злучок: *Нова-Барысаў, Нова-Вільня, Нова-Вязнікі, Стара-Барысаў, Стара-Канстанцінаў;*

- якія з'яўляюцца геаграфічнымі назвамі з другой часткай *-горад (-гарад), -град, -горск:* *Івангорад, Звінігарад, Слаўгарад, Калінінград, Салігорск, Светлагорск, Міргарад.*

Заўвага. Некаторыя геаграфічныя назвы з другой часткай *-горад, -гарадок*, якая выступае ў ролі прыдатка, пішуцца праз злучок: *Кітай-горад, Давыд-Гарадок;*

- ад'ектыўнага тыпу скланення, калі яны з'яўляюцца навуковымі тэрмінамі: *бруханогія, галаваногія, членістаногія;* да іх ліку належаць і назоўнікі з першай часткай *ваенна-:* *ваеннапалонны, ваеннаабавязаны, ваеннаслужачы.*

Правіла 236

Пішуцца праз злучок складаныя назоўнікі без злучальнай галоснай з аднаслоўным прыдаткам:

- якія абазначаюць адно паняцце і ўваходзяць у склад тэрмінаў: *ад'юнкт-прафесар, альма-матар, бізнес-лэдзі, бізнес-план, брэйн-рынг, вагон-рэстаран, вакуум-насос, вільс-бастон, гальштук-бабачка, грыб-дажджавік, джаз-аркестр, дзеяслоў-звязка, доктар-кансультант, жар-птушка, жук-алень, злодзей-кішэнік, лён-даўгунец, лётчык-касманайт, механік-вадзіцель, папараць-кветка, прэм'ер-міністр, сон-трава, член-карэспандэнт, шоу-бізнес. Ён быў філосаф-сацыёлаг, дацэнт сталічнай ВНУ (Н. Гілевіч);*

- якія стаяць пасля азначаемага слова і даюць прадмету новую назву: *акцёр-комік, баксёр-прафесіянал, велікан-людаед, верабей-самец, ветрык-гарэза, горад-герой, гувернантка-французжанка, дзяўчына-прыгажуня, дзяўчынка-падлетак, дзед-мароз, дуб-волат, жанчына-ўрач, жанчына-скульптар, журналіст-нарысіст, зайчык-пабягайчык, заяц-бяляк, муха-цакатуха, народы-браты, сёстры-блізняты, хлопчык-гарэза. Я мужык-беларус — пан сахі і касы (Я. Купала).*

Заўвага 1. У спалучэннях *імя, прозвішча з агульным назоўнікам* прыдаткам з'яўляецца агульны назоўнік, які характарызуе асобу па прафесіі, знешняму выглядзе, нацыянальнай прыналежнасці, сацыяльным становішчы, сваяцкіх адносінах і інш. Такія прыдаткі пішуцца праз злучок, калі стаяць пасля ўласнага назоўніка: *Міколка-паравоз, Ягор-дзед, Багдановіч-паэт, Мележ-празік, Сымон-музыка, Дзяніс-разведчык, Янка-беларус, Эліна-школьніца, Выкаў-сын, Бурак-дача.*

Заўвага 2. Калі прыдатак становіцца на першае месца ў словазлучэнні, то злучок не пішацца: *прафесіянал баксёр, падлетак дзяўчынка, гарэза хлопчык, беларус мужык, волат дуб, музыка Сымон, разведчык Дзяніс, школьніца Эліна, паэт Багдановіч. Ля гэтай красуні бярозы мільгнула жыццё і растала* (М. Дукса).

Заўвага 3. У спалучэннях «*геаграфічная назва + агульны назоўнік*» прыдаткам з'яўляецца географічная назва. У такой сітуацыі працяжнік ставіцца, калі прыдатак стаіць на першым месцы: *Нёман-рака, Бяроза-горад, Ашмяны-станцыя. Люблю я Міншчыну з маленства з нягучнай Свіслаччу-ракой* (П. Панчанка).

Калі ж прыдатак — географічная назва — стаіць пасля агульнага назоўніка, то злучок не пішацца: *рака Нёман, горад Бяроза, станцыя Ашмяны.*

Заўвага 4. Недапасаваныя нескланяльныя азначэнні пішуцца праз злучок, калі яны стаяць перад азначаемым словам: *брута-баланс, брута-вага, нета-вага, кают-кампанія, комі-літатура, нета-экспарт, стоп-сігнал, фермі-часціца, экспрэс-інтэрв'ю, экспрэс-лабараторыя, яхт-клуб.*

Калі недапасаваныя нескланяльныя азначэнні стаяць пасля азначаемага слова, то яны пішуцца асобна: *стыль мадэрн, мова ўрду, мова хіндзі, колер хакі, колер электрык, паліто бэж, паліто рэзлан, суп харчо, вага нета, вага брута.*

Правіла 237

Пішуцца праз злучок складаныя назоўнікі-тэрміны:

- са значэннем цэласнай адзінкі вымярэння: *ампер-гадзіна, вольт-ампер, грам-малекула, кілават-гадзіна, самалёт-вылет, тона-кіламетр-гадзіна, чалавека-дзень.* **Выключэнне:** *вольтметр, працадзень, омметр;*

- якія называюць палітычныя партыі і плыні, а таксама прадстаўнікоў гэтых партый і плыняў: *анарха-сіндыкаліст, ліберал-дэмакрат, сацыял-дэмакратыя, нацыянал-фашызм, сацыял-рэвалюцыянер, нацыянал-патрыёт, нацыянал-сацыяліст;*

- якія складаюцца з двух нязменных частак: *ноу-хау, ток-шоу, шорт-трэк; норд-ост, норд-вест, зюйд-ост, зюйд-вест;*

- якія з'яўляюцца назвамі раслін: *брат-і-сястра, іван-ды-мар'я, іван-чай.*

Правіла 238

Пішучца праз злучок:

- састаўныя славянскія прозвішчы: *Бонч-Асмалойскі, Бялыніцкі-Біруля, Доўнар-Запольскі, Друцкі-Падбярэскі, Дунін-Марцінкевіч, Лапата-Загорскі, Мамін-Сібірак, Невядомская-Караткевіч;*

- неславянскія імёны:

- першае імя ў якіх аднаскладовае нескланяльнае слова: *Жан-Жак Русо, Жан-Луі Трэнціньян, Жан-Мары Пуарэ, Жан-Поль Бельмандо, Жан-Поль Сартр, Мары-Дамінік Дэсэ, П'ер-Анры Сімон, Шарль-Мары-Леконт дэ Ліль;*

- дваінныя імёны: *Франц-Іосіф, Марыя-Антуанета, Марыя-Тэрэза;*

- пры наяўнасці толькі ініцыялаў імёнаў: *І.-С. Бах, В.-А. Моцарт, Ж.-Б. Мальер.* Напісанне праз злучок у такім выпадку абумоўлена жаданнем адмежаваць ініцыялы іншамоўных імёнаў ад ініцыялаў імёнаў і імёнаў па бацьку славянскага паходжання;

- калі перад прозвішчам стаяць часціцы:

Мак-: Іан Мак-Келен, Мак-Грэгар, Мак-Доўэл, Мак-Кінлі;

Сан-: Сан-Марына, Сан-Марцін, Сан-Себасцьян;

Сен-: Сен-Санс, Сен-Сімон;

Сент-: Сент-Жуст, Сент-Бёф, Сент-Луіз, Сент-Экзюперы;

— калі пасля імя стаяць часткі:

- аглы: *Кёр-аглы*;
- бай: *Курман-бай*;
- бей: *Ізмаіл-бей*;
- бек: *Асман-бек*;
- задэ: *Турсун-задэ*;
- кызы: *Зейнал-кызы*;
- хан: *Чынгіз-хан*;
- шах: *Ахмат-шах*;
- паша: *Асман-паша*.

Заўвага 1. Пішацца асобна пераважная большасць неславянскіх імёнаў, калі першае слова скланяецца або належыць да шматскладовых утварэнняў:

- нямецкія: *Вольфганг Амадэй Моцарт, Ёган Вольфганг Гётэ, Іаганэс Роберт Бехер, Эрых Марыя Рэмарк, Карл Ёеннер*;
- англійскія (у тым ліку аўстрыйскія, канадскія, паўночнаамерыканскія): *Герберт Джордж Уэлс, Джордж Ноэл Гордан Байран, Джэймс Фенімор Купер, Дэвід Хайд Пірс, Роберт Льюіс Сцівенсан, Франклін Дэлану Рузвельт, Фрэд Олен Рэй, Чарлз Спенсер Чаплін*;
- скандынаўскія: *Свантэ Аўгуст Арэнітус, Улаф Рыд Ульсан, Ханс Крыстыян Андэрсэн*.
- старажытнарымскія (лацінскія): *Гай Юлій Цэзар, Марк Тулій Цыцэрон*;
- італьянскія: *Джавані Джакома Казанова, П'ер Паола Пазаліні, Марыя Б'янка Лупарыні, Марыя Хімена Акардзі, Рэйнальда Джанечыні*;
- партугальскія (у тым ліку бразільскія): *Алеа Гарсія Пінтас, Ана Паула Аросіа, Антонія Агасціньё Нета, Луіс Карлас Марцінэс Пена, Лусія Мэндэс Фагундас, Луі Антонія Барбоза, Марыя Элена Рапоза, Хасэ Марыя Монхе, Эрнеста Чэ Гевара*;
- французскія: *Антуан Франсуа Прэво д'Экзіль, Жан Баціст Мальер, П'ер Агюстэн Каран Бамаршэ, Жан Ларан*;
- польскія, румынскія, венгерскія і інш.: *Браніслаў Войцех Лінке, Гёна Штэфан Радовіч, Іосіф Броз Ціта, Міхай Вітэз Чаканай*;
- в'етнамскія, бірманскія, інданезійскія, карэйскія, японскія (незалежна ад гукавога складу імя): *Акіра Курасава, Хо Шы*

Мін (але: горад Хошымін), *Джэт Лі*, *Ле Тхань Нгі*, *Фом Ван Донг*, *Кім Чэн Ір*, *Кім Ір Сэн*, *У Дау Ма*, *Манг Рэнг Сай*, *Так Су Ен*, *Кім Цзін А*, *Сон Мін Сеок*.

Заўвага 2. Артыклі і часціцы (*да*, *дэ*, *ла*, *ле*, *ля* і інш.), а таксама словы *дэр*, *дон*, *фон*, *ван* у іншамоўных уласных назвах пішучца асобна: *Анарэ дэ Бальзак*, *Бадуэн дэ Куртэнэ*, *Ван дэр Мейлер*, *дон Хуан*, *ла Валета*, *ле Шапелье*, *Леанарда да Вінчы*, *Людвіг ван Бетховен*, *Шарль дэ Костэр*; але: *Дон-Кіхот*, *Дон-Жуан*.

Правіла 239

Геаграфічныя назвы пішучца праз злучок, калі:

- складаюцца з двух назоўнікаў або назоўніка і прыметніка: *Арэхава-Зуева*, *Буда-Кашалёва*, *Івана-Франкоўск*, *Камянец-Падольскі*, *Магілёў-Падольскі*, *Пераяслаў-Хмяльніцкі*, *Петрапаўлаўск-Камчацкі*, *Эльзас-Латарынгія*.

Заўвага. Калі ў складаных геаграфічных назвах першай часткай з'яўляецца прыметнік ці парадкавы лічэбнік, то абедзве назвы пішучца асобна: *Астрашыцкі Гарадок*, *Белае Балотца*, *Вышні Валачок*, *Вялікія Дольцы*, *Каралёў Стан*, *Крывы Рог*, *Новы Сверхань*, *Старыя Дарогі*, *Першы Чыгуначны (завулак)*, *Восьмая Лінія* (вуліца);

- калі першай часткай з'яўляюцца словы:

Верх - : *Верх-Ільмень*;

Вест - (*Ост*) : *Вест-Індыя*, *Ост-Індыя*;

Лос - : *Лос-Анджэлес*;

Нотр - : *Нотр-Дам*;

Нью - : *Нью-Джэрсі*, *Нью-Ёрк*;

Порт - : *Порт-Артур*, *Порт-Луі*, *Порт-Саід*;

Сан - : *Сан-Сальвадор*, *Сан-Тамэ*, *Сан-Францыска*, *Сан-Хасэ*;

Санкт - : *Санкт-Пецярбург*;

Соль - : *Соль-Ілецк*;

Усць - : *Усць-Ілім*, *Усць-Каменагорск*, *Усць-Кут*;

Эль - : *Эль-Аюн*, *Эль-Кувейт*, *Эль-Мансура*.

Заўвага. Напісанне іншых неславянскіх геаграфічных назваў неабходна правяраць па даведніках: *Абу-Дабі*, *Адыс-Абеба*, *Ай-Петры*, *Бандар-Серы-Бегаван*, *Бас-Тэр*, *Буркіна-Фасо*, *Буэ*

нас-Айрэс, Бяла-Падляска, Гвінея-Бісау, Горна-Алтайск, Ісык-Куль, Коста-Рыка, Куала-Лумпур, Ла-Манш, Ла-Плата, Сухатэ-Алінь, Сьера-Леонэ, Улан-Удэ, Ханты-Мансійск, Цянь-Шань, Эр-Рыяд. Справа — гняздо караімаў і пракажоных, горад ізгояў, плячорны Чуфут-Кам (У. Караткевіч);

• калі з'яўляюцца спалучэннем назоўніка з назоўнікам у месным склоне і прыназоўнікам на, а таксама падобнымі іншамоўнымі спалучэннямі: *Андора-ла-В'еха, Баб-эль-Мандэбскі праліў, Дар-эс-Салам, Нікалаеўск-на-Амуры, Па-дэ-Кале, Порт-о-Прэнс, Растоў-на-Доне, Руб-эль-Халі* (пустыня), *Рыа-дэ-Жанэйра, Франкфурт-на-Майне.*

Правілы напісання прыметнікаў

Правіла 240

Пішуцца разам:

• прыметнікі, утвораныя пляхам далучэння да іх складаных прыназоўнікаў *па-за, па-над*: *пазабіржавы маклер, пазавайсковая падрыхтоўка, пазашлюбнае дзіця, пазаштатны супрацоўнік; панаднёманскі, панадпрыпяцкі;*

• складаныя прыметнікі, утвораныя ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца разам: *вадалазны (вадалаз), водаправодны (водаправод), дабрабытны (дабрабыт), жалезабетонны (жалезабетон), навагрудскі (Навагрудак), чарназёмны (чарназём);*

• складаныя прыметнікі, суадносныя са словазлучэннямі з падпарадкавальнай сувяззю:

– *прыметнік + назоўнік*: *агульнаадукацыйны (агульная адукацыя), далёкаўсходні (Далёкі Усход), доўгатэрміновы (доўгі тэрмін), народнапаэтычны (народная паэзія), сельскагаспадарчы (сельская гаспадарка), старадарожскі (Старыя Дарогі), чарнабровы (чорныя бровы), чарнаморскі (Чорнае мора);*

– *дзеяслоў + назоўнік*: *братазабойчыя (забіваць брата), вадазборны (збіраць ваду), добразычлівы (зычыць*

добра), земляробчы (абрабляць зямлю), паперарэзальны (рэзаць паперу), сенанарыхтоўчы (нарыхтоўваць сена), лёсавызначальны (вызначаць лёс), масларобны (рабіць масла);

– займеннік + назойнік: іншамодны (іншая мова), усенародны (увесь народ);

– прыслоўе + назойнік: шматразовы (шмат разоў), многалюдны (многа людзей), шмат складовы (шмат складоў);

• складаныя прыметнікі, утвораныя ад прыметніка і прыслоўя або дзеепрыметніка і прыслоўя, якія абазначаюць адзінае паняцце (у тым ліку і тэрміналагічнае): *высокаадукаваны, вышэйвыкладзены, вышэйназваны, вышэйпералічаныя факты, вышэйсказанае слова, густанаселены раён, добраўпарадкаваны, лёгкапаранены, малапрыкметны, ніжэйвыкладзены, ніжэйпералічаныя, ніжэйпадпісаны, ніжэйназваны, ніжэйпададзены, ніжэйсказанае, цяжкаўспрымальны.*

Заўвага. Неабходна адрозніваць складаныя прыметнікі ад словазлучэнняў *прыслоўе + прыметнік, прыслоўе + дзеепрыметнік*, якія не ўтвараюць адзінага слова і абазначаюць два паняцці. Да прыслоўя ў такім выпадку можна паставіць пытанне або свабодна пераставіць кампаненты словазлучэння месцамі: *адносна спакойны (спакойны адносна), выключна дасканалы (дасканалы выключна), максімальна адкрыты (адкрыты максімальна), матэрыяльна зацікаўлены, нейтральна афарбаваны, публічна абаронены, нераўнамерна размеркаваны, папулярна выкладзены, нядаўна выдадзены, падкрэслена ветлівы, паралельна рэдкі, параўнальна малады, пастаянна вільготны, патэнцыяльна небяспечны, прынцыпова новы, рэзка адмоўны, семантычна блізкі, усенародна абраны, чыста беларускі;*

• складаныя прыметнікі з двух і больш лексічных частак, якія служаць для абазначэння навуковых і тэхнічных паняццяў: *індаеўрапейскі, паравозавагонарамонтнае (дэпо), правабярэжназаходнебугскі, старабеларускамоўны, старажытнаўсходнеславянскі.*

Правіла 241

Пішудца праз злучок:

- прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, што таксама пішудца праз злучок: *буда-кашалёўскі (Буда-Кашалёва), генерал-маёрскі (генерал-маёр), давыд-гарадоцкі, прэм'ер-міністарскі, Санкт-пецярбургскі, сацыял-дэмакратычны.*

Заўвага. Складаныя прыметнікі, утвораныя ад уласных географічных назваў, што пішудца праз злучок, пры наяўнасці прыстаўкі пішудца разам: *заісыккульскі (Ісык-Куль);*

- прыметнікі, утвораныя ад спалучэнняў імя і прозвішча, імя і імя па бацьку, імя і псеўданіма: *янка-купалаўскі (Янка Купала), вальтэр-скотаўскі (Вальтэр Скот), леў-талстойскі (Леў Талстой), рамэн-раланаўскі (Рамэн Ралан);*

- прыметнікі, утвораныя з дзвюх і больш частак, якія абазначаюць:

- раўнапраўныя паняцці (такія часткі не ўступаюць у залежную сувязь паміж сабой і ў пачатковай форме могуць быць аб'яднаны злучнікамі *і, але*): *беларуска-рускі, бел-чырвона-белы, культурна-грамадскі, рабоча-сялянскі;*

- разнародныя назвы адпаведнай прыкметы: *бакалейна-гастранамічны, валютна-крэдытны, грамадска-палітычны, драўляна-цагляны, лячэбна-працэдурны, народна-вызваленчы, таварна-грашовы;*

- адценні колераў і іншых якасцей: *жоўта-зялёны, малочна-белы, горка-салёны, кісла-салодкі. Луг усныхнуў раптам і засвяціўся, замільгаў такімі ж самымі брыльянтавымі агеньчыкамі — ад халодна-сіняга да гарача-аранжавага (Я. Сіпакоў); Сарамяжлівыя дзяўчаты, трымаючы лазовыя кошыкі ў руках, частавалі запыленых хлопцаў набранымі кісла-салодкімі малінамі (І. Чыгрынаў);*

- прамежжавыя напрамкі свету: *паўднёва-заходні, паўночна-ўсходні, паўночна-заходні, паўднёва-ўсходні;*

- складаныя прыметнікі з першай часткай *Усходне-, Заходне-, Паўднёва-, Паўночна-, Цэнтральна-* і інш., якія

ўваходзяць у склад геаграфічных назваў: *Заходне-Сібірская раўніна, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Цэнтральна-Азіяцкі рэгіён.*

Правілы напісання лічэбнікаў

Правіла 242

Пішучца разам складаныя лічэбнікі:

- колькасныя, апошняй часткай якіх з'яўляюцца *-дзсят* (*-дзясят*), *-сце*, *-ста*, *-сот*: *семдзсят, шэсцьдзсят, дзевяноста, дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот*;
- парадкавыя, што заканчваюцца на *-дзясяты*, *-соты*, *-тысячны*, *-мільённы*, *-мільярды*, часткі якіх напісаны літарамі: *пяцідзясяты, шасцідзясяты, васьмісоты, дзевяцісоты, трохтысячны, чатырохтысячны, васьмідзясяцісямімільённы, дваццацідвухмільярды*.

Правіла 243

Пішучца праз злучок:

- парадкавыя лічэбнікі, напісаныя лічбамі пры спалучэнні з канчаткамі, часткамі канчаткаў, састаўнымі часткамі ў выглядзе слоў: *4-ы, 4-му, 21-м, на 7-м км, 20-й лыжкай, 10-мільённы, 15-тысячны, 2-мільярды*;
- колькасныя лічэбнікі, якія ўжываюцца са складанаскарачанымі словамі-тэрмінамі: *ТУ-134, МАЗ-500, ГАЗ-24, ПМК-134*;
- лічэбнікі, напісаныя словамі або лічбамі, якія абазначаюць прыблізны лік: *пяць-шэсць хвілін, два-тры дні, дзевятае-дзясятае стагоддзе, 3-4 гадзіны*.

Заўвага. Паміж лічэбнікамі ставіцца працяжнік:

- калі яны складаныя і састаўныя і абазначаюць прыблізны лік: *80–90 гг., трыццаць пяць — сорак хвілін, пяцьдзясят восем — шэсцьдзясят тры гады. Самая першая карта дна Сусветнага акіяна складзена англічанінам Ч. Томсанам у 1872–1876 гг.*;
- пры ўмоўным пералічэнні: *9 — 11 класы, правілы 3 — 8.*

Правіла 244

Пішущца асобна:

- парадкавыя лічэбнікі, напісаныя рымскай лічбай: *XX стагоддзе, IV раздзел, II квартал, VII Міжнародная канферэнцыя;*

- састаўныя колькасныя, парадкавыя і дробавыя лічэбнікі: *сто васьмнаццаць, трыста дваццаць восем, двухсот трыццаці сямі, тысяча дзевяцьсот шэсцьдзясят сёмы, дзве тысячы дзясяты, тры цэлыя пяць дзясятых, адна цэлая чатыры сотыя, два з палавінай;*

- лічэбнікі тыпу *10 Б клас, дом 3а, пад'езд 4в.*

Правілы напісання прыслоўяў**Правіла 245**

Пішущца разам прыслоўі, утвораныя:

- ад прыслоўяў пры дапамозе прыставак:

- *за-*: *задарам, задойга, залетась, замнога, занадта, заўчора;*

- *на-*: *назаўтра, назаўсёды, назусім, намнога, насупраць, нашмат;*

- *паза*: *пазаўчора, пазалетась;*

- *пасля-*: *паслязаўтра;*

- *пайз-*: *пайзверх.*

Заўвага. Ад такіх прыслоўяў трэба адрозніваць спалучэнні прыназоўнікву з назоўнікамі і займеннікамі, якія ўжываюцца ў тэксе ў значэнні дапаўнення: *да заўтра* (скончыць), *да ранку, да цямна* (працаваць), *з цямна да відна, за дзякуй* (рабіць), *на відно* (бралася), *на «добра»* (здаць), *на заўтра* (адкласці), *на нішто* (звесці), *на паслязаўтра;*

- ад лічэбнікаў і займеннікаў пры дапамозе прыставак *ва-*: *вайсю;* *з-*: *зусім;* *по-*: *потым;* *пры-*: *прытым;* *за-*: *заадно, затым;* *у-*: *удвайх, удзвюх, утрая, утрох, учатырох, усемярых;* *на-*: *надвое, натрое; нашто.*

Заўвага. Ад такіх прыслоўяў у тэксе неабходна адрозніваць аманімічныя спалучэнні прыназоўнікаў з займеннікамі і лічэбнікамі, якія пішущца асобна: *у адно* (вядро), *(ішлі) на двое, на*

трое, у трох (машынах), у чатырох (вагонах). Параўнайце: Нашто ты сказаў? (нашто — г. зн. «з якой мэтай») і Гаспадыня не ведала, на што пасадзіць гасця. Нізашто не скажу (нізашто — г. зн. «ні пры якіх умовах», «ні ў якім разе») і Атрымай дрэнную адзнаку ні за што (дарэмна). Дзеду зусім кепска і з усім класам паехалі. Затым дзяўчаты заспявалі і Поле за тым лесам;

• прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметнікаў і назоўнікаў:

- безразважна (разважны), бесталкова (талковы);
- дабля (белы), дачыста (чысты), дасуха (сухі), дасыта (сыты);
- задоўга (доўгі), ажыва (жывы), зацемна (цёмны);
- збоку (бок), здалёку (далёкі), змалку (малы), змоладу (малады), зрэдку (рэдка), звечара (вечар);
- навечна (вечны), надоўга (доўгі), насмелую (смелы), насуха (сухі), наудалую (удалы), начыстую (чысты);
- паблізу (бліз), падоўгу (доўгі), папросту (просты), пароўну (роўны), паціху (ціхі), пасярэдзіне (сярэдына);
- сослепу (сляпы);
- улева (левы), упустую (пусты), урассыпную (рассыпны), урукапашную (рукапашны), ушчыльную (шчыльны), уранку (ранак);
- у выніку спалучэння:
 - прыназоўнікаў з формамі назоўнікаў і іншых часцін мовы, калі паміж імі нельга ўставіць азначэнне або паставіць склонавае пытанне да назоўніка: апоўдні, апоўначы, бесперастанку, безупынны, даволі, дашэнту, ушчэнт, запанібрата, знячэўку, знянацку, надвор (вывернуць шэрсцю надвор), наколькі, напагатове, наперарэз, нараспей, найздагон, найцёкі, нейпапад, пакрысе, спакон, уваччу, удоўжкі, уплаў, уразброд, уранку, усытыч. Дарослыя ж, якія рэй вялі, да іх найздзіў ласкавымі былі (Н. Гілевіч).

Заўвага. Калі паміж прыназоўнікам і назоўнікам можна ўставіць азначэнне або да (ці ад) назоўніка ці іншай часціны мовы можна паставіць пытанне, такія канструкцыі пішуцца асобна: з вясны (з той вясны), з лета (з таго лета), да астатку

(да самага астатку), ляжаць на баку, выйшаў на двор, у момант (у адзін момант), сабралі грошы на крыж, на колькі частак парэзаць, на век хопіць (на мой век), на паказ адзення, у тупік (папаў у такі тупік), пад под печы і інш.;

– прыназоўнікаў з формамі назоўнікаў, калі пры іх няма азначэння або дапаўнення:

-бок: набок, убок, убаку;

-век: навек, навекі;

-верх, -ніз: зверху, уверх, наверх, уверсе (але: зверху да нізу, з нізу даверху); знізу, наніз, унізе;

-вечар, -ноч, -ранак: звечара, надвечар, увечары; уночы, поначы, зранку, уранку; але: з вечара да ранку, з ранку да вечара, з раніцы). Юзэфа разбудзіла Віцьку на золку, паставіла на стол шклянку малака. Есці з раніцы не хацелася, але ён ведаў, што наперадзе доўгая дарога, і таму трэба падсілкавацца (Я. Крупа);

-высь, -далеч, -гара: увысь, удалеч, дагары, згары;

-зад, -перад: заду, назад, узад; наперад, спераду, уперадзе;

-пачатак (-сярэдзіна): спачатку, пасярэдзіне.

Заўвага. Пры наяўнасці паясняльнага слова спалучэнні прыназоўніка і назоўніка пішуцца асобна: у бок вуліцы, на векі вечныя, зверху дрэва, з гары крутой, на ніз ямы, у высь завоблачную, у пачатку года, з пачатку зімы, па сярэдзіне хаты;

- шляхам далучэння часткі **-сама**: таксама, гэтаксама.

Правіла 246

Пішуцца асобна

• прыназоўнікі **у**, да са словамі, якія пачынаюцца з галосных: **у абдымку, у абрэз, у абхват, у абцяжку, у адзіночку, у адкрытую, у адпаведнасці (з загадам), да адвалу (наесціся). Рабіць у адзіночку** — лёс цяжкі, няцяжка ў адзіночку — каля місы (А. Лойка);

• блізкія па значэнні да прыслоўяў спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі:

– **без**: без аглядкі, без канца, без промаху, без разбору, без развагі, без толку, без упынку; **але**: безагодна, бясконца, безразборна;

- *да*: *да запатрабавання, да зарэзу* (патрэбна), *да заўтра, да пабачэння, да пары, да пайсмерці, да смерці* (любіць), *да ўпаду* (рагатаць), *да часу*;
- *з*: *з вока на вока, з гарачкі, з году ў год, з дня на дзень, з маху, з мінуты на мінуту, з налёту, з наскоку, з разбегу, з разгону, з размаху, з ходу, з часам*;
- *за*: *за бесцань, за вочы, за граніцай, за граніцу* (але: *заграніца*); *за мяжой, за пазухай*;
- *на*: *на бягу, на бяду, на віду, на вока, на выбар, на вывучку, на вякі, на гвалт, на грэх, на дармаўшчыну, на дзіва, на досвітку, на жаль, на жах, на зарэз, на злосць, на карачках, на ляту, на мазі, на пабягушках, на памяць, на парукі, на паслязаўтра, на працягу, на прыцэл, на скаку, на славу, на слых, на смак, на смех, на ўра, на хаду, на чале* (войска);
- *па*: *па вечарах, па вушы, па выкліку, па горла, па справе*;
- *пад*: *пад абед, пад бокам, пад вечар, пад раніцу*.

Заўвага. Тэрмін *на-гара* пішацца праз злучок;

- калі назоўнік у пэўным (адным) значэнні захаваў хаця б некаторыя склонавыя формы з прыназоўнікамі: *з часам, па часе, да часу, у час; на памяць, на памяці, па памяці; па меры, у меру, праз меру; пад паху, пад пахі; у пару, да пары, не ў пару і інш.*;

- усе словы ў спалучэннях фразеалагічнага характару: *ад відна да цямна* (працаваць); *ад цямна да відна; не на жыццё, а на смерць* (стаяць); *у рэшце рэшт; усё адно; усё ж такі; усё роўна; як след*.

Правіла 247

Пішучца праз злучок:

- прыслоўі, утвораныя пры дапамозе прыстаўкі *па-*:
 - ад формы вінавальнага склону парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое, па-трэцяе, па-чацвёртае, па-пятае і г.д.*;
 - ад прыметнікаў і займеннікаў, якія заканчваюцца на: *-ску, -цку: па-англійску, па-бацькоўску, па-беларуску, па-брацку, па-варварску, па-гаспадарску, па-гра-*

мадзянску, па-дзявоцку, па-панску, па-пластунску, па-свойску, па-сваяцку, па-таварыску, па-мастацку; -і, -ы: па-воучы, па-дзіцячы, па-кашэчы, па-сабачы, па-латыні, па-старэчы, па-чалавечы, па-хляпечы; -аму, -ому, -яму: па-вашаму, па-веснавому, па-вячэрняму, па-даўнейшаму, па-добраму, па-нашаму, па-ранейшаму, па-старадаўняму, па-сямейнаму, па-тутэйшаму, па-ўчарашняму, па-франтавому, па-хатняму; -му (-іму): па-мойму, па-свойму, па-твойму.

Заўвага. Прыслоўі, утвораныя з дапамогай прыстаўкі *па-* ад складаных прыметнікаў, якія пішуцца праз злучок, маюць злучок толькі пасля прыстаўкі: *па-сацыялдэмакратычнаму, па-рабочасялянску*.

Правілы напісання прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў

Правіла 248

Пішуцца разам:

- прыназоўнікі, якія ўтварыліся шляхам зліцця прыназоўнікаў з назоўнікам: *замест, накшталт, наконт, звыш*;
- прыслоўі, якія ўжываюцца і ў якасці прыназоўнікаў, утвораныя шляхам зліцця прыназоўнікаў са склонавымі формамі назоўнікамі: *зверху, наперадзе, наперакор, наярэдадні, насустрач, паабалал, уперад, уперадзе, услед (услед за бацькам)*;
- злучнікі, якія ўтварыліся шляхам зліцця прыназоўнікаў з займеннікамі ці словамі *колькі, столькі: затое, прычым, прытым, затым, наколькі, паколькі, пастолькі*.

Заўвага. Такія злучнікі (яны не з'яўляюцца членамі сказа і ўжываюцца для сувязі слоў ці сказаў) неабходна адрозніваць ад спалучэнняў прыназоўнікаў з адпаведнымі займеннікамі, што выконваюць пэўную сінтаксічную функцыю. Напрыклад: *Хлопец*

спяваў ціха, затое прыгожа (у значэнні але, аднак). — За тое (за якое?) возера нас не пускаюць. Па колькі чалавек было ў камандзе? — Юнак затрымаўся, паколькі было позна. Бяром па столькі, па колькі дамовіліся;

- традыцыйна наступныя словы:
 - злучнікі *ажно, альбо (або), нібы, нібыта, каб*;
 - часціца *а* з займеннікамі, прыслоўямі і часціцай *ні*: *аніхто, анідзе, аніколі, анікуды, аніяк*; *ані*. Найвялікшага болю на кагось перакладваць не раю *анідзе, аніяк, аніколі* (А. Лойка);
 - складаны злучнік *дый*, які ўжываецца пераважна для далучэння сцвярджэння закончанаасці, спынення дзейнасці: *расказвай дый заснуў, зраблю дый годзе*.

Заўвага. Злучнік *дый* неабходна адрозніваць ад састаўнога злучніка *ды і* са значэннем далучэння: *Мне больш нічога не прапапоўвалі, ды і нічога не хацелася*.

Правіла 249

Пішупца праз злучок:

- складаныя словы:
 - прыназоўнікі: *з-за, з-над, з-пад, з-паміж, з-па-над, па-за, па-над*;
 - выклічнікі: *а-я-яй, о-го-го, о-ё-ёй*;
- наступныя часціцы:
 - *то*, якая ўжываецца ў сказах пры вылучэнні, падкрэсліванні слова, да якога адносіцца: *Яны-то паехалі, а я застаўся. Зрабіць-то зрабіў, але як. Наступіў красавік, а надвор'е-то халоднае* (І. Навуменка);
 - *небудзь, -коlechы (-кольвечы)* у спалучэнні з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі: *дзе-небудзь, куды-небудзь, хто-небудзь, чым-небудзь, што-небудзь, з кім-небудзь, як-коlechы, як-кольвечы*;
 - *такі*, калі стаіць пасля дзеясловаў: *заспяваў-такі, прынёс-такі, сказаў-такі праўду, узяў-такі*, а таксама ў словах *усё-такі, так-такі, зноў-такі, даволі-такі*; у астатніх выпадках гэта часціца пішацца асобна: *усё ж такі, такі паехаў, зноў жа такі*;

– *абы-* (у спалучэнні з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі): *абы-адкуль, абы-дзе, абы-куды, абы-хто, абы-што, абы-як, абы-які, з абы-якімі.*

Заўвага 1. У спалучэнні з іншымі часцінамі мовы часціца *абы* пішацца асобна: *абы была, абы вяла дарога, абы дома не сядзець, абы чырвоны колер, абы памыты.*

Заўвага 2. Калі паміж часціцай *абы* і займеннікам ужываецца прыназоўнік, то яна пішацца асобна: *абы ў каго, абы з каго, абы з кім, абы да каго, абы з чым, абы ў што; абы з якім, абы з якімі, абы да якіх.*

Заўвага 3. Словы, вытворныя ад прыслоўя *абы-як*, пішуцца разам: *абыякава, абыякавы, абыякавата, абыякаваты, абыякаваць.*

Правіла 250

Пішуцца асобна па традыцыі наступныя часціцы:

- *б (бы): занёс бы, прынесла б, прыляцеў бы, прыляцела б;*
- *ж (жа): казала ж, казаў жа, чаму ж нам не пець; кім жа быць;*
- *што ў спалучэннях тыпу: амаль што, калі што, толькі што, пакуль што, хіба што, як што.*

Ужыванне і напісанне часціц (прыставак) *НЕ, НІ*

Агульныя заўвагі

Адмоўе *не* можа пісацца са словамі разам і асобна. Калі яно з'яўляецца часціцай, то заўсёды пішацца асобна, бо выражае адмоўе і не ўдаельнічае ў стварэнні новага слова, калі прыстаўкай, то пішацца разам, паколькі пры дапамозе яе ствараецца новае слова, і ў залежнасці ад націску замест *е* можа пісацца літара *я*. *Параўнайце*, напрыклад: *Я не жораў, ды і я ляцеў і З выраю нязвычайнага дадому* (С. Шупкевіч). *З незабітага ліса шубы не шыюць* (Прыказка). *Тое дорага, што нялёгка даецца* (Прыказка).

Каб размежаваць прыстаўку *не-* і часціцу *не* і на аснове гэтага выбраць напісанне разам або асобна, патрэбна памятаць, што адмоўе *не* можа пісацца:

- 1) толькі разам, незалежна ад граматычнага разраду слоў;
- 2) толькі асобна, у залежнасці ад граматычнага разраду слоў;
- 3) і разам, і асобна з рознымі граматычнымі разрадамі слоў.

Правілы напісання адмоўя

НЕ толькі разам

Правіла 251

Незалежна ад паходжання слова і яго граматычнай прыналежнасці адмоўе *не* (*ня*) пішацца разам у адпаведнасці з наступнымі правіламі:

- калі адмоўе *не* знаходзіцца пад націскам, напрыклад: *небыль, непагадзь, неруш, неслух, невуц, нехрысць, невуцкі, неадкуль, нэдзе, некалі, некім, некалькі, некуды, нельга, нелюдзі, нехаця, нечы, нешта, нехта, неяк*;

- калі без *не* (*ня*) словы не ўжываюцца:

- назоўнікі: *небарака, небыліца, невідзімка, недавучка, недагарак, недарэка, недаўменне, немаўля, ненажэра, непакора, нявечанне, нявольнік, нянавіць, нястача*;

- прыметнікі: *неабудны сон, неад'емны, неадольны, небіткі, ненавісны, непахісны, непарушны, незабыўны, нелюдзімы, непакорны, непераможны, непраглядны, нехлямяжы, нечуваны, няўмольны*;

- дзеясловы: *ненавідзець, непакоіць, нездаровіцца, недамагаць, нявечыць, няволіць, нямогацца*;

- прыслоўі і іншыя нязменныя словы: *неабдымна, неаслабна, непадалёк, непанадна, непрабудна, непахісна, незабыўна, нечувана, непарушна, неўзабаве, неўзаветку, неўпапад, нечакана, няспынна, няма, няўцяж, няшчадна і інш.*;

- калі частка слова без *не* ў самастойным ужыванні мае іншае, не звязанае з гэтым словам значэнне, напрыклад: *непакой* («хваляванне, турботы, клопаты»); *пакой* азначае «памяшканне»; *нябыт* («адсутнасць жыцця»); *быт* мае значэнне «ўклад і ўмовы існавання»; *няшчасце* («бяда», а не «адсутнасць шчасця»), *небывалы* («нябачаны, незвычайны»); *бывалы* мае значэнні «з вялікім вопытам» і «часты»; *невynosны* («нясцерпны»); *выносны* азначае «з прамым ствалам, гонкі» і інш.);

• у складзе прыставак *неда-* і *небез-* (*небес-*) дзеясловаў і аддзеяслоўных назоўнікаў:

– словы з прыстаўкай *неда-*:

1) маюць значэнне «непаўнаты якасці, недастатковасці ў параўнанні з нормай» (па значэнні гэта прыстаўка з'яўляецца антанімічнай прыстаўцы *пера-*), напрыклад: *недаацаніць ворага* (недастаткова, не ў поўнай меры ацаніць каго-небудзь), *недаацэнены*, *недаважыць зерня*, *недаварыць суп*, *недаліць вады ў вядро*, *недажаць загон*, *недалячыць хворага*;

2) набываюць самастойнае значэнне: *недабачыць* (не заўважыць чаго-небудзь, назіраючы за кім-небудзь), *недагледзец*, *недагляд* (недастатковы нагляд за кім-небудзь, чым-небудзь), *недагаворваць*, *недамоўленасць*, *недагаворка* (няпоўнае выказванне, у якім замоўчваецца што-небудзь або маецца намёк на што-небудзь), *недадумаць* (недастаткова, не да канца абдумаць, прадумаць), *недалчыцца* (выявіць пры падліку недахоп). *І на холадзе, і ў спёку досыць зроблена ўсяго. Хоць заўсёды быў я збоку, недагледзеў аднаго* (А. Пысін).

Заўвага. У кантэксце ад дзеясловаў з прыстаўкай *неда-* варта адрозніваць дзеясловы з часціцай *не* і прыстаўкай *да-*. Такія дзеясловы з часціцай *не* маюць наступныя значэнні:

1) *не* даведзенае да канца дзеянне. Параўнайце: *Недагрузіць тону бульбы і Не дагрузіць да канца вагон*; *У вайну дзеці не даядалі і Яны звычайна не даядалі сваю порцыю* (пакідалі ў талерцы); параўнайце таксама напісанне часціцы *не* асобна з наступнымі дзеясловамі: *не дабегчы да канца дыстанцыі*, *не дакончыць сёння працу*, *не дацягнуць да лесу провад*;

2) *не* дацягвацца: *не дастаць рукой да бэлькі*; *не дацягнуцца рукой да столі*. *Стаяць дуб, аднагодак мой, і мне ўжо не дастаць рукой пад воблакам яго вяршыні* (М. Танк);

– словы з прыстаўкай *небез-* (*небес-*) маюць значэнне «умеранай (сярэдняй), але значнай ступені прыкметы», напрыклад: *небезвынікова*, *небезвыніковы* (які дае пэўныя вынікі), *небезнадзейны*, *небескарысны*, *небеспадстаўны*, *небеспаспяхова*.

Правілы напісання адмоўя *НЕ* толькі асобна

Правіла 252

Адмоўе *не* з'яўляецца часціцай і пішацца заўсёды асобна ў адпаведнасці з наступнымі правіламі:

- з усімі формамі дзеясловаў (акрамя поўных дзеепрыметнікаў):

- інфінітывам і спрагальнымі формамі: *не хадзіць, не хадзілі, не хадзіў, не спяваць, не спяваў, не спявала, не спявалі, не спяшацца, не спяшаюся, не спяшаешся, не спяшаліся, не спяшаюцца;*

- дзеепрыметнікамі ў кароткай форме: *вокны не вымыты, дзверы не зачынены, жыта не зжата, сачыненне не напісана, хата не пафарбавана, стол не накрыт, раман не закончан, цытаты не правераны і г.д. Памятайце:* ужыванне кароткіх дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай мове абмежаванае;

- дзеепрыслоўямі: *не адчуваючы страху, не зважаючы на дарослых, сказаў не падумаўшы, не ведаючы дарогі, ішлі не спяшаючыся, пайшоў не сустрэўшыся, не бачычы перспектывы.*

Заўвага. Ад дзеепрыслоўя з часціцай *не* трэба адрозніваць складаны прыназоўнік *нягледзячы на*. **Параўнайце:** *Нягледзячы на ранні час, вёска жыла сваім звычайным жыццём і Брат ішоў, не гледзячы па баках. Самалёт паступова зніжаўся, нягледзячы на ўсе мае намаганні трымацца набранай вышыні* (І. Шамякін);

- з лічэбнікамі і назоўнікамі, якія абазначаюць лік, напрыклад: *не адзін, не два, не пяць, не шасцёра, не дзявяцера, не дзясяцера, не раз, не сто, не тысяча, не мільён, не мільярд;*

- з займеннікавымі словамі, напрыклад: *не я, не майго, не яе, не табе, не мне, не каму-небудзь, не кожны, не ўсякі, не ўвесь, не ўсюды, не заўсёды, не столькі, не сваім голасам, сам не свой.*

Заўвага 1. Філасофскі тэрмін *не-я* ў адпаведным кантэксце заўсёды пішацца праз злучок.

Заўвага 2. Калі на *не* падае націск, то *не* з займеннікамі пішацца разам (*нэхта, нэчы*);

• з прыметнікамі, якія:

– ужываюцца ў сказе ў кароткай форме: *не рад, не павінен, не пуст, не дуж, не гатоў да ад'езду* і г.д. *Узяўся за гуж — не кажы, што не дуж* (Прыказка); **Не павінен ведаць нічога толькі меншы сын трохгадовы** (А. Куляшоў);

– належаць да адносных (у такім выпадку часціца *не* выражае адмаўленне абазначаемай імі прыкметы): *завушніцы не залатыя, мёд не ліповы, дзверы не драўляныя. Лагчына была не балотная, пясчаная* (Я. Маўр);

– абазначаюць колер і з'яўляюцца якаснымі (у спалучэнні з *не* слоў з супрацьлеглым значэннем яны не ўтвараюць): *фарба не сіняя, колер не фіялетаваы. Маша напросіла прывезці кветкі любога колеру, толькі не жоўтага* (І. Шамякін);

– ужываюцца ў форме вышэйшай ступені параўнання: *не большы за мяне, не лепшы за іншых, не саладзейшы за цукар, не вышэйшы за дом*;

• з прыслоўямі, якія:

– не ўтвораныя ад прыметнікаў з дапамогай суфікса *-а/-о*, напрыклад: *не аберуч, не адразу, не бясконца, не вельмі, не замужам, не зразу, не інакш, не надта, не назло, не апоўдні, не ўдвух, не зусім, не ўзамен, не аднойчы. І не ўпершыню з непакоем былым удаль адплывае без згадкі* (А. Куляшоў). *Аўтаматчыкі не дужа налягалі на лапаткі: набегаліся за дзень і цяпер болей ладкаваліся кімарнуць* (В. Быкаў);

– ужываюцца ў форме вышэйшай ступені параўнання: *не пазней чым сёння, не раней заўтрашняга; Не змываецца гора слязамі, ад жалбы на душы не лягчэй* (А. Гейнэ);

• з нязменнымі словамі, што выступаюць у сказе ў функцыі выказніка пры падкрэсліванні адмаўлення, напрыклад:

не трэба, не супраць, не шкада, не шкода і інш.: Не трэба хлусіць нікому, ніколі і нідзе. Не шкода сцен, як плётак дапагонных, а шкода дрэў асуджана-жалобных (В. Ярац);

- з любымі словамі, якія пішучца праз залучок: *зроблена не па-мойму, не па-беларуску, не па-дзіцячы, не зноў-такі, не літаратурна-мастацкае аб'яднанне, не сацыял-дэмакратычная партыя, не навукова-даследчая лабараторыя;*

- з любымі спалучэннямі слоў:

- са словазлучэннямі, дзе часціца *не* адносіцца не да слова, якое ідзе следам, а да ўсяго словазлучэння, напрыклад: *не грамадзянін Беларусі, не навуковы супрацоўнік, не спецыяліст у выдавецкай справе, не прамапрапарцыянальны, не дыяметральна процілеглы;*

- з прыназоўніка-склонавымі спалучэннямі: *працаваць не да цямна, адкласці не на паслязайтра, не з усім класам, сядзеў не за тым сталом, не на жыццё, а на смерць, не для дзяцей, не без падстаў, не пад уладай, не пра горад, не ў стане, не па сіле, не на карачках, не да часу, схавайся не за тое дрэва, не абы з кім, не ў пару, не то дождж, не то снег.*

Правілы напісання адмоў *НЕ* разам і асобна

Агульнае правіла

З назоўнікамі, поўнымі формамі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, а таксама прыслоўямі, утворанымі ад прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-а/-о*, адмоўе *не* можа пісацца як разам, так і асобна (за выключэннем выпадкаў, узказаных у папярэдніх параграфях).

Правіла 253

З назоўнікамі, поўнымі формамі прыметнікаў і прыслоўямі на *-а, -о* адмоўе *не (ня)* пішацца разам у адпаведнасці з наступнымі правіламі:

• калі слова з *не* набывае супрацьлеглае значэнне (звычайна такія словы можна замяніць блізкімі па значэнні словамі — кантэкстуальнымі сінонімамі, такая замена і сведчыць пра тое, што *не* з'яўляецца прыстаўкай, пры дапамозе якой ўтвараецца новае слова з супрацьлеглым значэннем): *няшчасце напаткала* (гора), *гаварыў няпраўду* (хлусню), *несур'ёзны кліент* (легкадумны), *недалёкая станцыя* (блізкая), *неабгрунтаванае рашэнне* (беспадстаўнае), *нежанаты хлопец* (халасты), *засталося нямнога* (мала), *нявесела дзецям* (сумна), *самалёт ляцеў невысока* (нізка), *знайсці яго было няцяжка* (лёгка).

Заўвага. Падабраць сінонім да слоў з адмоўем *не* ўдаецца не заўсёды. Падставай для напісання разам у такіх выпадках служыць сцвярдзальнае адценне значэння, якое мае прыметнік у канкрэтным сказе: *Зрабіў гэта хтосьці нетутэйшы. У Арцёма была недзіцячая працаздольнасць. Стала зразумела, што адказвай непадрыхтаваны вучань;*

• калі агульныя асабовыя назоўнікі, назоўнікі-тэрміны і адносныя прыметнікі ў спалучэнні з часціцай *не* абазначаюць непрыналежнасць да якога-небудзь разраду паняццяў ці з'яў, г. зн. прыстаўка *не-* надае слову значэнне супрацьпастаўлення, адмаўлення: *непрацуючы, непаэт, неспецыяліст, нелінгвіст, небеларус, нятэрмін, неметалы, неакадэмічны, неваенная* і г. д., напрыклад: *Неспецыяліст не вызначыць розніцу паміж тэрмінамі і нятэрмінамі. Злачынства здзейсніў непрацуючы. Нематэматыку не рашыць гэтай задачы. Дайно настаў час аратых пяром падзяляць на паэтаў і непаэтаў, на сумленных працаўнікоў і халтуршчыкаў* (Р. Барадулін). *Нехарчовыя дабаўкі бываюць няшкоднымі. Беларуска неакадэмічныя інстытуты.*

Заўвага. Назоўнікі з другім значэннем пішуцца з *не* асобна: *Сучасная моладзь піша вершы і не вершы. На лузе пасвіліся каровы і не каровы. Каб на дзятла не стралец, быў бы дзяцел маладзец* (Прыказка);

• калі пры прыметніку ці прыслоўі на *-а*, *-о* маюцца пасняальныя ці залежныя словы, у тым ліку і такія, як *абсалютна, амаль, вельмі, выключна, надзвычай, надта, поў-*

насцю, празмерна, даволі, дастаткова, у вышэйшай ступені, цалкам, часткова, яўна са значэннем ступені праяўлення прыкметы, якія падкрэсліваюць сцвярджанне, напрыклад: абсалютна нецікавае выступленне, амаль нявысветленае пытанне, засталася вельмі нямнога часу, наступілі вельмі непрадумана, выключна нецікавы спектакль, надзвычай неабгрунтаванае абвінавачванне, спаў надта неспакойна, поўнасцю недакладныя даныя, даволі няўдалы фінал, дастаткова нявопытныя ўдзельнікі, у вышэйшай ступені непрыстойна, яўна неабгрунтаваныя патрабаванні. Беларусы ўяўляюць Жыцця крыху грозным, нібыта вечна некім незадаволеным (Беларуская міфалогія) і г.д.;

• толькі з поўнымі формамі дзеепрыметнікаў, калі пры іх няма залежных слоў: *невернутыя каштоўнасці, недаказаная тэарэма, незачыненыя дзверы, недабудаваны дом, незаўважаныя памылкі, недаспелае жыта, нераспрацаваная тэма, нявыдуманы сюжэт. Я веру ў казкі са шчаслівым і непрыдуманым канцом (С. Грахоўскі).*

Правіла 254

З назоўнікамі, поўнымі формамі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і прыслоўямі на *-а, -о*, адмоўе *не* пішацца асобна ў наступных выпадках:

- у складзе канструкцый з супрацьпастаўленнем:
 - *не ... , а ...: Не вучэнне, а мучэнне. У мастацтве важна не колькасць, а якасць. Жылі не багата, а бедна;*
 - *не ... , але ...: Разабрацца ў гэтым не проста, але вельмі проста;*
 - *... , а не ...: Гарадскія, а не вясковыя людзі навучылі нас, як трэба жыць (С. Баранавых). На смелага сабака брэша, а не смелага кусае (Прыказка);*
 - такім жа чынам пішацца часціца *не* ў канструкцыях, дзе ёсць супрацьпастаўленне, аднак няма злучнікаў *а, але, аднак: Не кучаравым феерверкам — стальной маланкай блішча верш (А. Русецкі). Не прыёмнае — захапляльнае відовішча. Гэта не забаўлянкі, гэта ўрок. Юнак быў не тутэйшы, з прыезджых (А. Рыбак).*

Заўвага. Неабходна адрозніваць падобныя канструкцыі ад проціпастаўлення іншага кшталту, пры якім злучнікі *а* і *але* блізкія па значэнні выразам *тым не менш, усё-такі, хаця*: *Недарагі падарунак, але прыемны. Саха і барана самі небагатыя, але ўвесь свет кормяць. Вада ў рацэ няхуткая, але халодная. Каля хаты хадзілі незнаёмыя людзі, але ў хату не зайшлі* (В. Хомчанка). У такіх сказах не адмаўляецца, што падарунак быў дарагі, што саха і барана былі багатымі, што вада ў рацэ хуткая, што каля хаты знаёмыя людзі, а сцвярджаецца, што падарунак недарагі, саха і барана небагатыя, вада няхуткая, людзі незнаёмыя;

- у складзе канструкцый, якія ўзмацняюць адмаўленне:
 - са словамі *зусім не, далёка не*: *Гэта была зусім не верагодная гісторыя. «Касмічная» вобразнасць каравайных песень была зусім не выпадковая* (І. Крук). *Зусім не лёгка птушкам зімой; Ён далёка не смелы чалавек. Сусветны фінансава-эканамічны крызіс уяўляе сабой далёка не шараговую праяву цыклічнасці эканамічнага развіцця* (Полымя).

Заўвага 1. Зрэдку пры выкарыстанні ў якасці паясняльнага слова прыслоўя *зусім* магчыма напісанне *не* разам, калі слова *зусім* мае значэнне «абсалютна»: *зусім незразумелы выраз* (абсалютна незразумелы), *зусім непадрыхтаваны адказ, зусім няўдала напісана, зусім непатрэбная сустрэча*.

Заўвага 2. У асобных выпадках дапусцімымі з'яўляюцца два тлумачэнні значэння слова *зусім* і, як вынік, два дапусцімыя напісанні: *зусім пераканаўчае абгрунтаванне* (абсалютна пераканаўчае, слабае) — *зусім не пераканаўчае абгрунтаванне* (ні ў якім разе не пераканаўчае);

– са словамі, якія пачынаюцца адмоўем *ні-*: *нідзе не, ніколькі не, ніяк не, нікога не, нікім не, ніколі не, нікуды не, ніякі не, нічым не* і г. д., напрыклад: *нідзе не вядома, нікому не цікавая гісторыя; ні на што не здольны юнак, нічым не цікавы суразмоўнік, нікім не абвергнутая гіпотэза. Пішы для народа патрэбную праўду, а ты калупаешся ў дробнай брыдзе, таму нават звання дасюль не прыдбаў ты, таму не вядомы нікому нідзе* (С. Грахоўскі). *Пагукаў, але няма нікога, нават следу не відно нідзе* (С. Грахоўскі);

– у канструкцыях са злучнікамі *ні... ні...*, напрыклад:
*не патрэбны ні мне, ні табе; ні дзецям, ні дарослым
 не цікавы сюжэт;*

• толькі з поўнымі формамі дзеепрыметнікаў, калі пры іх ёсць залежныя словы: *даўно не мытая сукенка, яшчэ не вернутыя каштоўнасці, нікім не выдуманы сюжэт, не прызнаны сучаснікамі геній, з вясны не пафарбаваны дах, не рассядланы мной конь. Ды не карой ледзяною пакрыты, ды не абліты вадой ледзяной* (А. Куляшоў).

Варыянтнае напісанне адмоўя *НЕ*

У тэкстах вельмі часта сустракаюцца выпадкі, калі адсутнічаюць словы і канструкцыі, якія дапамагаюць адрозніць часціцу *не* ад прыстаўкі *не-*, г. зн. існуе дваякае тлумачэнне тэксту. Па прычыне гэтага можна сустрэць напісанні:

<i>Шлях туды недалёкі</i>	<i>Шлях туды не далёкі</i>
<i>Разабрацца ў новых правілах нялёгка</i>	<i>Разабрацца ў новых правілах не лёгка</i>
<i>Гэта задача няцяжкая</i>	<i>Гэта задача не цяжкая</i>
<i>Колькі чалавек прыйшло на мітынг — невядома</i>	<i>Колькі чалавек прыйшло на мітынг — не вядома</i>
<i>Зайшоў у госці непадоўга</i>	<i>Зайшоў у госці не надоўга</i>

У такой сітуацыі напісанне адмоўя *не* разам ці асобна залежыць толькі ад таго, хто піша, г. зн. — ад вас!

Калі вы жадаеце выразіць адмаўленне прыкметы (г. зн. можна падставіць словы, якія выражаюць супрацьпастаўленне, або словы, якія ўзмацняюць адмаўленне: *зусім, ніколькі*), то *не* пішацца асобна. Напрыклад, у творы Я. Коласа «Як птушкі дуб ратавалі» ёсць сказ, дзе няма слоў, якія б дапамаглі распазнаць, што хацеў выразіць аўтар, — адмаўленне ці сцвярджэнне: *Дарога, праўда, была не доўгая, ды дзяцел па часці лётніцтва не вялікі мастак: падляціць трохі ды прысядзе, а разам з гэтым у сілу сваёй прафесіі зірне на адно, на другое*

дрэва. Калі напісана асобна, значыць, пісьменнік выражае адмаўленне прыкметы (можна ўставіць словы, якія ўзмацняюць адмаўленне: *дарога была* (зусім) *не доўгая*, *дзяцел* (далёка) *не вялікі мастак*. Параўнайце яшчэ сказы: *Хлопец жыў не дрэнна* (адмаўляецца, што дрэнна). *Бабуля жыла не багата* (адмаўляецца, што багата). *Да школы не далёка* (падразумяваецца проціпастаўленне — *а блізка*). *Каго варта запрасіць, а каго не варта* (адмаўляецца, што варта).

Калі вы жадаеце выразіць сцвярджэнне, то адмоўе *не* пішацца разам (у такіх выпадках можна падабраць сінонім без *не* або можна ўставіць словы, якія падкрэсліваюць сцвярджэнне (*абсалютна, вельмі, выключна, дастаткова*): *Хлопец жыў нядрэнна* (сцвярджаецца, што добра). *Бабуля жыла небагата* (сцвярджаецца, што бедна). *Да школы недалёка* (сцвярджаецца, што блізка).

Значыць, калі ў выказванні адсутнічае яўнае проціпастаўленне, то крытэрыў адмаўлення або сцвярджэння ўстанаўлівае той, хто піша. Таму нельга лічыць памылковым адно з двух напісанняў *не* з прыметнікамі і прыслоўямі. Яны абодва правільныя ў залежнасці ад семантыкі сказа:

<i>Алесь нячаста прыязджаў да бабулі</i> (г. зн. рэдка)	<i>Алесь не часта прыязджаў да бабулі</i> (адмаўляецца, што часта)
<i>Няварта пакідаць рэчы на сталае</i> (сцвярджэнне)	<i>Не варта пакідаць рэчы на сталае</i> (адмаўленне ў просьбе)
<i>Часу заставалася нямнога</i> (мала)	<i>Часу заставалася не многа</i> (супрацьпастаўленне — <i>а мала</i>)
<i>Век быў невясёлы</i> (гаротны)	<i>Век быў не вясёлы</i> (супрацьпастаўленне — <i>а трагічны, сумны</i>)

У вусным маўленні канструкцыі з адмаўленнем павінны выдзяляцца лагічным націскам, інтанацыяй.

Правілы напісання *НИ* (*АНИ*)

толькі разам

Правіла 255

Ні- як прыстаўка пішацца разам ў адпаведнасці з наступнымі патрабаваннямі:

- калі ўваходзіць у састаў адмоўных займеннікаў *ніхто*, *нішто*, *нікога*, *нічога*, *нікому*, *нічому*, *нікім*, *нічым*, *нічыё*, *нічыё*, *ніякі*.

Заўвага. Калі паміж *ні* і займеннікам стаіць прыназоўнік, то такое спалучэнне пішацца ў тры словы: *ні ў кога*, *ні ад каго*, *ні для каго*, *ні з кім*, *ні з чым*, *ні з якім*, *ні ў чым*;

- калі ўваходзіць у састаў прыслоўяў *ніадкуль*, *нідзе*, *нізавошта*, *нізашто*, *ніколі*, *ніколько*, *нікуды*, *ніяк*.

Заўвага. Неабходна адрозніваць напісанне прыстаўкі *ні*- ў адмоўных займенніках і прыслоўях і напісанне часціцы *ні* (асобна) з адноснымі займеннікамі і прыслоўямі (*ні хто*, *ні дзе*, *ні адкуль*) у дадanych частках складаназалежнага сказа: *Міхал не ведаў, ні хто гаспадары ў гэтай хаце*, *ні хто госці* (Ж. Чорны). *Марылю не цікавіла, ні дзе ён быў цэлы месяц*, *ні адкуль ён прыйшоў*, *ні што ён прынёс* (І. Шамякін);

- з вытворнымі ад указаных займеннікаў і прыслоўяў словамі: *нічыйны*, *ніякаваты*, *ніякава*, *ніякаватасць*;

- са словамі, якія без *ні* не ўжываюцца, дзе *ні* не заўсёды з'яўляецца прыстаўкай: *нібы*, *нібыта*, *ніводны*, *нікчэмны*, *ніколечкі*, *ніштаваты*, *ніцма*, *нічагутка*, *нішчымны*.

У астатніх выпадках часціца *ні* пішацца асобна.

Часціца *ані* ўжываецца для выражэння ўзмоцненага адмоўя і пішацца са словамі так, як і часціца *ні*: *аніхто*, *анішто*, *анікуды*, *анідзе*; *ані ў кога*, *ані з чым*; *ані не хацеў заехаць*, *ані не гаварыў*.

Адрозненне на пісьме часціц *НЕ* і *НИ*

Часціца *НЕ*

Правіла 256

Часціца *не* ў залежнасці ад кантэксту можа надаваць слову, да якога адносіцца, як адмоўнае, так і спярджалнае значэнне.

Адмоўнае значэнне часціца *не* выражае і ўжываецца, калі:

- знаходзіцца пры дзеяслове-выказніку або пры любым іншым члене адмоўнага сказа: *Перад ясным белым светам хрысціянства не паганьце* (Л. Геніюш). *Далёка не кожны мог адказаць на гэтае пытанне*;

- спалучэнне двух аднолькавых слоў з часціцай *не* ўтварае адзінае па сэнсе паняцце, працэс: *Ноч не ноч, а ісці трэба* (К. Чорны). *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (Я. Колас). *Ён ляжаў з прыплюшчанымі вачамі: слухай не слухай, драмаў не драмаў* (М. Лужанін). *Я казак — не казак, што нагайкай свісіціць* (Я. Купала);

- з'яўляецца адмоўным адказам на пытанне: *«Прыйдзеш сёння?» — «Не»*;

- уваходзіць у многія ўстойлівыя спалучэнні: *зуб на зуб не пападае; не грэх; не давядзі бог; не на жарты; не па адрасу; не па днях, а па гадзінах; не лыкам шыты; не цяпер, дык у чацвер; не ў меру; не чуць ног пад сабою; і чуць не чуў і бачыць не бачыў; пальца ў рот не кладзі; як не ў сябе; як сам не свой і інш.*

Спярджалнае значэнне часціца *не* набывае, калі:

- паўтараецца пры кожнай частцы састаўнога выказніка: *Убачыўшы гэтую чарнявую дзяўчыну, Андрэй не мог не застацца тут яшчэ на пару дзён* (А. Пашкевіч). *Я люблю. Не магу не любіць, бачна доля такая мне выпала* (С. Крывец). *Пра што падумаў — не збылося, але не думаць не магу* (У. Марук);

- стаіць перад назоўнікам з прыназоўнікам *без*: *Жыву не без добрых людзей* (г. зн. з добрымі людзьмі) (Л. Геніюш);

не без хвалявання спытаў (г. зн. з хваляваннем); *здаў экзамены не без цяжкасцей* (г. зн. з цяжкасцямі);

- ужываецца з займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі (*хто не, дзе не, куды не, як не* і інш.) у самастойных пыталых і пыталына-клічных сказах: *Хто з нас не любіць прыроду? Як не любіць цябе, мая сталіца? Куды толькі дзядзька не звяртаўся! Каму не былі вядомы яго жартачкі! Дзе мы толькі не былі за час вучобы ў школе, чаго не бачылі, з кім не сустракаліся!* Такія сказы па форме — адмоўныя, па змесце — сцвярджальныя;

- стаіць пасля злучнікаў *пакуль, каб*: *Хлопцы чакалі, пакуль не пачало змяркацца* (В. Быкаў). *Каб не разбудзіць дачку, Марыля выйшла з Андрэем на падворак* (Я. Брыль). *Каб не было снегу, не было б і следу* (Прыказка);

- стаіць пасля часціц *амаль, ледзь, чуць*: *Хлопец амаль не заўважыў дзяўчыну. Дуб ледзь не паваліўся. Сусед чуць не рашыўся паехаць. На рэштку заняткаў у клуб сабраліся ледзь не ўсе саўгаснікі* (С. Баранавых);

- ужываецца ў сказах, дзе ёсць словы *нельга, немагчыма*: *нельга не заўважыць гэтыя недахопы; немагчыма не сказаць усю праўду*;

- уваходзіць у склад састаўных злучнікаў: *не то ... не то; не толькі ... але і; не то што ... а; пакуль не; не столькі ... колькі і інш.*: *Трэба ісці, не то будзе позна* (М. Зарэцкі). *Не то сякера мерна чэша, не то хтось кашляе ці брэша* (Я. Колас). *Не толькі дарослыя, але і дзеці выйшлі на вуліцу* (М. Лынькоў). *Трэба было прыгатаваць ежу, пакуль не вярнулася маці* (С. Баранавых).

Часціца *НІ*

Правіла 257

Асноўная функцыя часціцы *ні* — узмацненне адмоўя. Таму яна ўжываецца:

- у простых сказах пры дапаўненнях, дзе ёсць адмоўны выказнік, г. зн. выказнік, выражаны дзеясловам, перад якім стаіць часціца *не*, або словамі *нельга, няма*: *За ты-*

дзень *Максім не напісаў ні радка* (Р. Бярозкін). *Гаспадар сам за браму не ступіць ні кроку* (М. Лужанін). *Ні на адной з гэтых прапаноў дыпламаты не спыніліся* (Звязда). *На небе няма ні воблачка* (Я. Колас);

- у няпоўных сказах, дзе адмоўны выказнік прапушчаны: *Хлопцы ў адказ ні слова* (Г. Марчук). *У лесе такой парой ні гуку* (Я. Колас). *Дома ні скарынкі хлеба. На лузе ні дрэўца*;

- у саставе дзеепрыслоўнага зварота, калі перад дзеепрыслоўем стаіць адмоўе *не*: *Не затрымліваючыся больш ні на хвіліну, ён амаль падбегам памчаўся ў канец вёскі* (А. Рыбак).

Заўвага. Пры паўторным ужыванні часціца *ні* набывае значэнне злучніка, які адпавядае злучніку *і* ў сцвярджалным сказе: *Пасля аперацыі Валодзьку нельга было ні прыгаць, ні бегаць цэлы месяц* (С. Цярохін). *Ні далеч, ні час не заслоняць мне родных берагоў* (М. Лужанін). *Не застрашыце нас, каты, ні расстрэлам, ні пятлёй* (М. Засім). *Няма ні электрыкі, ні радыё, ні тэлефона* (Г. Марчук). Адрознівай канструкцыі з двайным адмоўем (*не магу не любіць*) і канструкцыі, якія адпавядаюць схеме *не + магчы + ні ... , ні ...*: *Ён не можа ні чытаць, ні пісаць*;

- перад выказнікамі ў даданых частках складаназалежнага сказа з адценнем значэння ўступкі (часта з папярэдняй часціцай *бы*): *Як бы ні варагавалі паміж сабой людзі, ёсць месца, дзе яны родняцца назаўсёды* (А. Давыдаў). *А колькі б дзе ні вандраваў, хоць добра ўсюды і прыгожа, — мяне цягнула да Пастаў, хацелася пабыць ля Доўжа* (У. Дубоўка). *Усюды, куды ні зірнуць, ляжалі кнігі — невялікімі стосамі, па некалькі тамоў, па адной* (Т. Бондар).

Заўвага. Неабходна адрозніваць у саставе даданых частак складаназалежных сказаў спалучэнні тыпу *што б не, што б не, дзе б не* і г. д., у якіх часціца *не* адносіцца да выказніка, і спалучэнні *што б ні, што б ні, дзе б ні*, у якіх часціца *ні* далучаецца да папярэдняга адноснага займенніка ці прыслоўя. **Параўнайце:** *Сярод гасцей у Белавежскай пушчы нямнога было тых, што б не быў тут хоць адзін раз. — Хто б ні пабываў у Белавежскай пушчы, кожны знойдзе тут для сябе штосьці цікавае і непаўторнае.*

Дзе б ты ні быў, помні пра свой абавязак грамадзяніна і чалавека. — У Беларусі мала знойдзеца сямей, дзе б не было ахвяр у час Вялікай Айчыннай вайны;

• у спалучэннях, якія ўяўляюць сабой па форме даданыя сказы: *адкуль ні вазьміся, як ні круці; куды ні кінь, куды ні глянь, што ні кажы і інш.;*

• у спалучэннях з пачатковым адзіночным *ні*: *ні ў якую, ні ў зуб нагой, ні ў якім разе, ні за што, ні на ёту, ні пры чым, ні слова, ні нагой, ні з чым, ні шыша, ні за якія грошы, ні на крок, ні на кроплю і інш.;*

• у фразеалагізмах, дзе *ні* паўтараецца некалькі разоў і ўжываецца са значэннем узмацнення, няпэўнасці: *ні бэ ні мэ; ні больш ні менш; ні дома ні замужам; ні нашым ні вашым; ні так ні не; ні богу свечка ні чорту качарга; ні даць ні ўзяць; ні два ні паўтара; ні жывы ні мёртвы; ні за што ні пра што; ні з таго ні з сяго; ні з чаго ні з якага; ні ладу ні складу; ні роду ні плоду; ні тое, ні сёе; ні пава ні варона; ні рыба ні мяса; ні села ні пала; ні свет ні зара; ні туды ні сюды; ні ўзад, ні ўперад; ні ў пяць ні ў дзесяць і інш.*

■ Адрознівайце напісанне наступных спалучэнняў!

*Не хто іншы, як... ;
не што іншае, як...*

- выражаюць сцвярджанне і супрацьпастаўленне;
- ужываюцца са злучнікам *як*;
- усё спалучэнне не з'яўляецца самастойным членам сказа, а уключаецца ў склад дзейніка, выказніка ці дапаўнення;
- можна змяніць словамі *іменна, менавіта, толькі*: *У дзверы пастукаў не хто іншы, як бацька* (іменна бацька) (В. Карамазяў). *Каб растлумачыць, што такое фронт, трэба пад'есці жалезнага бобу. Гэта не што іншае, як тая самая рысявецкая бойня* (С. Баранавых).

<i>Ніхто іншы не... ; нішто іншае не...</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ выражаюць адмаўленне; ▪ не выражаюць супрацьпастаўлення; ▪ не ўжываюцца са злучнікам <i>як</i>; ▪ усё спалучэнне з'яўляецца самастойным членам сказа (дзейнікам); ▪ нельга замяніць словамі <i>іменна, ме-навіта, толькі</i>: <i>Ніхто іншы не змог бы напісаць такую адозву</i> (Я. Колас). <i>Нішто іншае не перашкаджала Алесю засяродзіцца</i> (А. Давыдаў).
<i>Не адзін</i> (многа)	<i>Не адзін ты, нас мільёны — не пой-дзем к панам на паклон</i> (С. Крывец).
<i>Ні адзін</i> (ніхто), <i>ні адна</i> (ніякая)	<i>Ні адзін салдат не ўцёк з поля бою</i> (В. Быкаў). <i>Ні адна дэталёвая частка не была сапсавана Рыгорам</i> (І. Шамякін).
<i>Не раз</i> (часта)	<i>За Камянец не раз біліся польскія і літоўскія князі</i> (К. Тарасаў).
<i>Ні разу</i> (ніколі)	<i>З Быкавым я не бачыўся ні разу.</i>

Вучэбнае выданне

Куліковіч Уладзімір Іванавіч

Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар	<i>К.П. Гарэлік</i>
Мастак вокладкі	<i>С.В. Кавалеўскі</i>
Камп'ютарная вёрстка	<i>С.І. Лучанок</i>
Карэктар	<i>Л.К. Місуна</i>

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў 14.03.2011.

Фармат 60×84 ¹/₁₆. Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 14,0. Ул.-выд. арк. 11,2.

Тыраж 3000 экз. Заказ 263.

Таварыства з абмежаванай адказнасцю «Новае знаніе».

ЛІ № 02330/0552555 ад 30.04.2004. Вул. Шаранговіча, 7-2136, Мінск.

Паштовы адрас: а/с 79, 220050, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Тэлефон/факс: (10-375-17) 211-50-38. E-mail: nk@wnk.biz

<http://wnk.biz>

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Вул. Чырвоная, 23, 220600, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

ЛП № 02330/0150496 ад 11.03.2009 г.

Lined writing area with 20 horizontal lines.

ANALISA

10/10/2020